

Т В О Р И
ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

The Works of Vasyl' Grendzha-Donskyj

VOLUME VI

SONS OF VERKHOVYNA

Novel

Edited by Prof. WASYL LEW
Cover by MYCHAJLO MYCHALEWYCH

Published by Carpathian Alliance, Inc.
Branch in Washington, D.C.

1986

Т В О Р И

Василя Гренджі-Донського

ТОМ VI

СИНИ ВЕРХОВИНИ

Історичний роман

Літературна редакція: проф. д-р ВАСИЛЬ ЛЕВ

Обкладинка: МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ

Видання Карпатського Союзу, Інк.

Відділ у Вашингтоні, Д.К.

1986

ОБМЕЖЕНИЙ НАКЛАД

LIMITED EDITION

**Зібрала і впорядкувала
ЗІРКА ГРЕНДЖА-ДОНСЬКА**

**Compiled and arranged by
ZIRKA GRENDZHA-DONSKA**

Library of Congress Catalog Card Number: 80-68963

**UKRAPRINT Inc., Woodstock, MD
Mr. Print, Roseville, MN**

Printed in USA

ПРИСВЯЧУЮ

пам'яті щирого друга моєї родини,

д-ра ЮЛІЯНА ГУТНИКА,

*який своєю моральною та матеріальною
допомогою і сталою невтомною та ентузіастичною
підтримкою в великій мірі спричинився до здійснення
видань творів мого Батька*

Зірка Гренджа-Донська

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пускаємо сьогодні в світ шостий з черги збірник творів нашого закарпатського поета й письменника, Василя Гренджі-Донського, в якому друкуємо його історично-автобіографічний роман “Сини Верховини”.

Письменник довгі роки носився з думкою написати автобіографічний роман. Вже в 1956 році згадував у листах до своєї дочки, що “...в найближчих роках напишу великий роман, де змалюю всі події останніх 60 років...” Задумом автора було написати трилогію. Як казав колись, “...мої друзі намовили мене написати автобіографічний роман... от, я і взявся, та це праця на роки... Задумав написати трилогію: Перша частина — від 1897 року до кінця Першої світової війни, друга — доба за першої Чехословаччини, та третя — від 1945 року дотепер...”

Та невблаганна Доля змінила пляни письменника. Свій задум він встиг перевести в життя тільки частинно. Смерть застала його при праці над другою книгою, яку вдалося йому довести тільки до 1921 року. Не стало часу ні на докладне її зредагування та доповнення, що його він плянував ще зробити. (На це вказують зібрані, але вже не використані матеріяли та нотатки, знайдені в архіві.) “Велика Косарка” безощадно вирвала йому перо з рук серед праці...

В архівах письменника знаходимо два “редакторські висновки” на першу книгу цього роману. В одному, з 1962 року, Кость Волинський пише так: “...Крок за кроком описує автор життєвий шлях сина бідного верховинського селянина від народження аж до кінця Першої світової війни... Письменник досить пильно простежує життєвий шлях свого героя, детально описує його оточення. Із тих описів постас перед нами картина життя Верховини двох перших десятиліть нашого віку. В романі є кольоритно змальовані сценки побуту верховинців, добре описані їхні звичаї, вірування, обряди, народна демонологія. Є тут і живі, відчутні образи героїв — представників різних суспільних верстов... Ширше показано в творі картини національного гноблення, постійні намагання мадяризувати українське населення, боротьбу верховинців проти асиміляції...”

У “видавничій рецензії”, яку написав Г. Гурсь у 1969 році, рецензент говорить так: “...Авторові рецензованого рукопису (який, поза сумнівом,

є кращою річчю з усього покищо маловідомого нам у його чималому багатожанровому творчому доробку) пощастило із справжнім знанням справи і любов'ю відтворити життя тоді ще маловідомого краю, околиці Австро-Угорщини, з його свосередню красою в природі і побуті відомих нам, по суті, лише з етнографічних записів... І за правдиве відтворення маловідомого нам життя Бойківщини, прагнення відтворити її на початку XX століття в національно-релігійних, соціальних... контрастах і протиріччях, як то кажуть, спасибі. Вже відтворення дитинства героя на фоні квітучої природи (яку він свосередно-пантеїстично сприймає в барвах, русі) примушує мимохіть пригадати безсмертні сторінки 'Тіней забутих предків'... Надовго запам'ятовуються описи побуту, звичаїв цього гірського краю, ворожіння баби Векли і "підміна" дитини на фоні мальовничого нічного озера, перебування у дядька Шемета, пастушкування малого Продана, школярство, святкування Різдва, обряд похорону і т.п. Подібний фон, поза сумнівом, допомагає увірогіднити постать юного героя — натури цільної, щирої, безпосередньої..."

Хочемо вірити, що наші Читачі з присміністю будуть читати цей твір нашого письменника. Для тих, хто цікавиться етнографічними матеріалами, цей роман послужить багатим джерелом для студій життя верховинців, мешканців наших Карпат.

Матеріали з дальшої прозової творчості Гренджі-Донського — оповідання, переклади, статті, нариси, спогади — готуємо до друку і їх подамо в наступних томах.

Видавництво Карпатського Союзу
Відділ у Вашингтоні

КНИГА ПЕРША

1897 — 1918

ПЕРВОРОДНИЙ СИН ЛІСОРУБА

В молодого, верховинського селянина-лісоруба Степана Гринюха велика радість у хаті: народився син, первородний син. Батьки дівчатам не дуже тішаються, бо дівчину тільки вигодуй, тільки що воно підросло, а вже краще одягай, ледве мине тому шіснадцять рочків, якраз тоді, коли б могло трохи допомогти батькам, заберуть люди. Та не візьмуть її даром, але ще й приплати. Коли хочеш, щоб забрали, давай частину землі, давай гроші, худобу, зі всього, що тільки маєш. Багатий більше, а бідний менше. Дівчата - тільки самі витрати й журбу приносять, тим більшу, чим бідніші її батьки.

Що інше з хлопцями. Син, почавши з своєї ранньої молодости, родині приносить саму користь: змалку скотарить, потім помагає при господарюванні, а коли того немає, то йде на заробітки з батьком: ходить у лісові роботи, помагає батькові в бутині¹ і при в'язанні дарабів-плотів,² вже хоч би й тим, що носить йому їсти, рубає ліскові прuti-тички на ожви,³ влітку при сінокосах обертає сіно, згрібає, або скотарить, свинарить, воларить, конюхарить з чужою худобою, як дасть біг⁴ своєї. А коли підросте, старається як найбагатше ожени-тись, приведе до батьківської хати не тільки молоду працівницю-невістку, але ще з її приданим збагатить родинне майно. Деякі сини, правда, оженяться, відділяться, але більшість живе з батьками, доки ті живуть. Навіть кілька братів господарять спільно, патріярхально і тому то з синів така велика радість.

Батько Степана Гринюха, старий Олекса, не дочекався тієї радості, щоб побачити внука, він перед трьома місяцями помер. А як він ждав онука! Як тільки за-примітив, що молода невістка з місяця на місяць в по-ясині грубає-товстіє, він надзвичайно тішився.

- Це буде хлопець, певно хлопець! - мовив старий. Як йому не тішитись, коли жінка йому породила десятеро дітей, а з них дев'ять дівок... Тільки десятий, наймолодший, був син, Степанко, коли вже батькові було майже шістдесят років.

Але стара Параска, мати Степана, ще жила. Вже тижнями перед родами ходила в поле. Зілля ще не було, бо це ж була рання весна перед Великоднем, тож викопувала всілякі корінці.

Хлопець народився у Велику П'ятницю. Але яке нещастя: він прийшов на світ неживим. Хлопець як бук, але не рухається. Тоді вони дві з повитухою - старі, розумні жінки - наповнили корито холодною водою і хлопцем, бух, до води! Почали його злегка вдаряти мокрим рушником і сталось диво - новонароджене немовля ожило і, на превелику радість усім, почало плакати.

З того часу взяла його в опіку бабуся Параска. Вона із-за кізла знесла якеєсь висохле листя. Ще в минулому році назбирала ці рослини та якіїсь билички й корінці за порадою дев'ятдесятрічної баби Векли. Варить відвар, наливає в корито з тепленькою водичкою і купає внука в тому зіллі.

- А це, мамо, навіщо? - питається молоденька невістка, що шестинедількою⁵ лежить на постелі⁶.

- Ви молоді жінки нічого не знаєте, - обурювалася свекра, - це ж "дев'ятосил", щоб твій син мав сили.

А ось треба хлопця й охрестити. Степан запросив кумів: свого приятеля Баранчука-Путраша з жінкою та свою сестру, Василю.

- Яке ім'я дати хлопцеві? - питається молодий батько жінки й матері. Одна каже Йосиф, друга Михайло, але врешті жінки заявили, що їм все одно, яке вибере, таке дитина й матиме, головне, що хлопець.

Параска говорила, що в давніших часах вистачило, коли дитину охрестив піп, а тепер потрібно його записати і в громадській канцелярії.

- Пани завжди собі щось нове видумують. Це на те,

щоб з військової служби ніхто не викрутився, до сто чортів! - закликав Баранчук.

- Йой, не споминайте мені чорта, ні гадюку, а навіть жабу, коли немовля в хаті у нас, - сказала Параска, пішла і поклала в колиску зубок часнику дитині під голівку.

Доки куми збиралися, Степан пішов з своїм майбутнім кумом Баранчуком до нотаря. Вони ще тепер приятелі, на "ти", а незабаром вже будуть "викати" собі, бо кумам так годиться, будуть більше ніж споріднені. Він нанашко хлопця, а нанашко⁷ - це ж другий батько. Коли б хресник осиротів, він стає йому за батька, за опікуна.

Нотар Дулішкович був відомий тим, що був мадярським панам скалкою в очах, бо тримав з простими людьми. Раніш він нотарував десь на кращому, багатшому селі, але його мадярські пани не злюбили і кинули на Верховину. Нотар Дулішкович Степана Гринюха добре знав і тому втішився, коли почув, що Степан має сина.

- А як буде йому ім'я, як маю його записати до метрики? - питався нотар.

- Та... я й сам не знаю, яке ім'я йому дати, Йосифа чи Михайла...

- Гм, Йосиф, Михайло... шкода, шкода.

- Що шкода, пане нотар? - запитався молодий батько, ніяк не розуміючи, в чому справа.

- Дивіться, добрі люди: Ви, Степане, розумна людина, бачили світу, ходите по бутинах в лісових роботах, були в Галичині, були в Семигороді і в Боснії, а ви, Баранчуче-Путрашу, грамотна людина, я вам двом можу щось сказати, про щось звіритись і ви мене зрозумієте. Ви певно чули, що мене не тільки мадяри вважають за "рутена"-українця, але я українцем, або, як тут кажуть, добрим русином і є, русином весь мій рід почувався і чувається. Отже зраджу вам одну таємницю: мадярські уряди завзялися проти нашої мови, проти нашого народу і хочуть викоренити все, що немадяр-

ське. Дивіться, ось у мене на стіні висить карта, видана ще перед тридцяти роками. На ній всі наші міста і села названі по-нашому: Волове, Сойми, Студений... Драгово, Ясіня, Іршава... Ужгород... А ось новіша карта, а гляньте тільки, на ній все змінене по-мадярськи хоч ніколи перед тим села ті так не називались: Екермезе, Візкез, Гідегпатак... Кевешлігет... Керешмезе... Ілошва... Унгвар... Та це ще нічого, - продовжував нотар, який виконував і обов'язки матрикаря,⁸ - найновіше мадярський уряд пішов далше в мадяризації: він матрикарам наказав записувати імена новонароджених дітей тільки по-мадярськи... Може той український батько сто разів сказати ім'я "Гриць", матрикар до книги запише "Гергель", Василя на "Ласлова", Юрка заведе як "Дьєрдь", з Миколи зробить "Міклоша", із Степана "Іштвана" або "Пішту", з Олекси "Елека", з Олександра зробить "Шандора", з Володимира "Елемейра"; Варвару запише як "Борішку", Василину "Цецилію", а навіть Марію заведе до книги як "Марішку" або просто "Марчу".. Через те отже я стараюсь намовити батьків, щоб вони вибирали дітям такі імена, яких мадяри не мають і не можуть перемінити на своє.

- Пане нотар, але Йосиф і Михайло це ж наші старі імена, споконвіку наші, - озвався Путраш-Баранчук, в якого вдома на полиці лежить і "Апостол" і "Псалтир" і "Житіє святих".

- Так, пане Баранчуче, це правда, але не забудьте, що відтак з Йосифа буде "Йовшка", а з Михайла "Мігаль", а нам і назвами та іменами треба показати, що ми народ окремий, що ми маємо право на своє національне життя, - відповів нотар-патріот.

- А що ж нам робити? - спитав Степан.

- Втікати від тих імен, братися за свої, відшукувати свою сиву давнину, хоч і з-під землі вигрібати свої древні імена, свої назви, звичаї, свою традицію і тільки нею жити.

- Які ж тоді імена вибирати нашим дітям, придумувати? Адже піп не схоче охрестити, якщо такого немає в

календарі.

- Нам потрібно вибрати імена з древньої Руси, із старої нашої мітології або імена православні і то лиш такі, яких немає в мадярів-католиків. Староруські імена наших славних предків гарні, вони чудово звучать, а головне те, що їх мадяри не зможуть перекрутити і мусять написати в оригіналі: Олег, Ігор, Ярослав, Святополк, Константин, Максим, Любомир, Сава, Борис, Олесь, Панько, Сергій і чимало інших, а дівочі імена: Віра, Галька, Ольга, Дарка, Ксеня, Оксана, Люба, Людмила, Марина, Марта, Мотря, Надія, Настася, Настя, Одоля, Параска, Тетяна, Юстина і інші.

- Та прошу записати "Любомир", - просив батько.

- Дуже добре, так і запишу, Лю-бо-мир... чудове ім'я. Вдома можете його пестливо кликати "Любчиком", "Любком", - відповів нотар, записуючи до великої шкіряної книги.

Куми вже були на вулиці з дитиною, чоловіки вийшли з канцелярії і приєднались до жінок. Увійшли до церкви і дитину охрестили.

Коли вернулися додому, матері й бабусі не дуже подобалось це ім'я, якого в селі ніхто не мав. Воно звучало трохи дивно, але згодом привикли до нього. Так воно і приросло до цього маленького чоловічка, не може було собі уявити, щоб любий хлопчик інакше називався, ніж "Любчик".

Бабуся Параска цяцькалася із внуком, повивала, пригортала, годувала його. Мати тільки наплекає його і біжить в роботу, а бабуся Любчика візьме на руки, грається з ним, нянчить.

Але однієї днини не стало любій бабусі, вона пішла за дідусем, померла, залишились самі молоді господарі. В Степана було того верховинського поля небагато, власного хліба вистачало хіба ж до Великодня, після Русалля⁹ не було ні крихітки муки, ні картопельки, треба було у важкій лісовій праці заробити не тільки на те, щоб докупити хліба, але й потрібні гроші на податки панам. Він тільки закінчить весняну роботу на

полі і вже йде збивати та гнати дараби-плоти, потім у лісову працю стинати колоди, звичайно вертається тільки під час літа на сінокоси, бо накосити сіна на корівку - це ж не жіноча праця. Потім знову іде в ліс спускати колоди, взимку їх возити на лісопилку і на побережжя ріки для майбутніх дарабів.

А жінка вдома сама, в домашній і польовій роботі. Жене корівку на толоку, іде в поле на працю, то й дитину бере з собою. Воно недоїсть, недоспить, на сонці напечеться, дощ його мочить і вітер чеше. Нема бабусі, вдома його лишати нема на кого.

За бабусі дитина була добра, а ось від якогось часу Любчик немов змінився, плаче. Плаче вночі, плаче вдень, нема від нього супкою.

ВОРОЖКА БАБА ВЕКЛА

Лікаря в початках двадцятого сторіччя в цілому волівському районі не було, тільки в Хусті. До "докторів" споконвіку ніхто ніколи не ходив, люди лікувалися самі. Слабе гинуло, здорове залишалося. Все ж були старі, розумні люди, особливо баби, що збирали зілля, билини, варили мастила і тим лікували. Від "кольки" прикладали обклади з медом, на опухлини клали пелюстки припеченої цибулі, порізану рану посипали помолотим пилом дерев'яних вугликів.

Дев'ятдесятирічна баба Векла визнавалася в тому лікуванні, але найбільше займалася чаклунством - ворожила. Коли худібку гадюка вкусила, вона "ворожила" голкою і часником, примовляючи до того якіїсь чарівні слова, які тільки вона знала. Була стара-стара, беззуба, згорблена "в три погібелі", довгі волосинки стирчали їй з бородавки на щоці. Але ще бадьора. Мала корівку, яку пильно доглядала, чесала її дротяною граблицею, підстелювала під неї "мервину" - солому, щоднини виганяла на пашу й сама скотарила, пробуваючи

з нею весь день, при тому зривала або жала для неї листя храбусту, полола між кукурудзою "черевця", що корівка Сивуля дуже любила. А вечером верталася з корівкою додому, на плечах повний "вілах"¹⁰ храбусту. Баба Векла від корівки мала багато молока. Інші від своїх корів не надоїли ані четвертину того, що вона. Через те господині і підозрівали її, що вона від їх корів "відбирає" молоко, поворожить так, що від їхніх корів перейде молоко до її Сивулі. Багато господинь завзялося приловити її в своїй стайні при чаклуванні, навіть замикали на ключ.

- Відьма, бусурканя!¹¹ Підкусила своїх чотирьох чоловіків, всі повмирали. Навкучив їй один, того підкусила і вийшла заміж за другого. Коли і той їй осточортів, заворожила й того, і він пішов на другий світ "кози кувати"... Перед п'яти роками помер від неї і четвертий... Відьма проклята! - говорили про неї жінки в селі, але їй самій боялися те все сказати у вічі, бо, ану ж, підкусить і тебе...

Але зате ходили до неї за порадами і вона ніколи не відмовила приворожити любого парубка, щоб кохав, підготовити мазь проти кольки, підпекти цибулю на опухлину, зварити липовий вар проти кашлю, відшептати від дитини неміч, як її "Цур - погані очі врекли..."

Одного вечора до баби Векли увійшла стурбована мати Любчика.

- Бабко, порадьте, мій синок вже захрип від постійного плачу. Ні спати, ні їсти, ані йому, ані мені.

- Чи не давала ти води дитині?

- Ой, давала, бабко. Підгрібала картоплю у Вільхівцях за Поточиною, набрала води з криниці біля дороги і з корчаги¹² налила кілька квапок¹³ йому до ротика.

- Опівночі візьми корчагу і набери з тієї криниці води, але не оглядайся і ні з ким не проговори словечка. Коли вернешся додому, налий з води у глечик і вкинь туди дев'ять жаринок, потім тією водою вимий йому чоло, покропи груденята і дай йому напиться.

Молода жінка ще тієї ночі зробила все те, як баба казала, але дитині не покращало, воно грянчало¹⁴ і далі. Згодом баба Векла порадила прив'язати на ручину¹⁵ червону стрічку, може якась жінка з паскудними очима вrekла... Та й то не помагало.

- Бабко, спробуйте ще щось робити. Дві паляниці житнього хліба й будзок¹⁶ сиру вам принесу, тільки помагайте, бо синок у мене зовсім змарніє.

- Прийди вечір, буду ворожити на воску і тоді побачимо, що йому бракує, - мовила стара.

Увечорі молода господиня прийшла, баба в тиганці¹⁷ розтопила віск, потім влила до коновки з холодною водою і з того зразу зробилась якась маса з невиразними формами всіляких заглиблень. Але баба Векла вміла з того все вичитати. Дивилась на те, взяла в руки, обертала, міркувала і запитала Олени:

- А чи ти не лишала дитину на межі самітню?

- Ой, лишала, не раз, як воно трохи заснуло. Ось і минулого разу воно заспало в холодочку під кущем, я зробила з пелен йому наметик, шпильками попришпилювала проти мух і побігла в Поточину оглянути поросся, яке обіцяв Микула продати.

- А що то за кущ був на тій межі, де ти поклала дитину?

- Свербигуз.¹⁸

- Ой, дурна ти, Олено, дурна, адже свербигуз нечисте дерево... Віск показує, дивись, тут гілки, а над кущем летить русалка-Повітруля...

- Що воно таке - Повітруля? - питалася молода мати.

- Це ж дика дівка, що живе в лісах, нечиста сила... Ось, дивись, неначе в руках щось тримає, мов поліно - ні, це не поліно, але дитина в пеленах... Так і є, русалка-Повітруля підміняла твого сина. Свого сина, плаксуна поклала під кущ, а твого Любчика взяла. Так, щоб ти знала, твій син не твій, але є він сином Повітрулі.

- Бабусю, голубко, що тепер робити? - запиталася

стривожена та стурбована жінка.

- Довести до того, щоб Повітруля взяла собі свого сина назад.

- Скажіть мені щось про такі Повітрулі.

- Повітрулі - це діви наших верховинських пралісів, що вічно в лісах блукають. Вони вічно гарні і вічно молоді, ще й любуються з вівчарями по полонинах. Коли який їм сподобається і не хоче з ними піти на любові, то вони йому сняться, його переслідують, вночі своїми співами і танцями не дають йому спати. Тільки що засне, вони його обнімають, цілують, гладять йому своїми ніжностями обличчя, доки не стане їх милим. Вибирають собі тільки гарних, молодих, сильних парубків і котрий стане їхнім, то вже ніколи не зійде з полонини і ніколи не оженився. Вони серця не мають і не можуть відчувати біль, але вони такі красні і пристрасні, що котрий вівчар закоштує їхніх пестощів і поцілунків, той до одної з них смертельно закохається. Ходить за нею по скелях, по камінню, щоб полюбуватися її піснями, її танцями, її чарівними усмішками.

- Чи вони бувають і в селах?

- Ні, Оленко, живуть серед скель і печер, бо вони без ліса, без гір не можуть жити. Медом-пилом годуються, росицею-живицею напуваються і полонинським вільним вітром дихають. Вдень сплять, а вночі співають, танцюють, при місяці в озері купаються. Восени, наче ведмідь, залізуть в печери свої, пересплять всю зиму, а навесні, як почують перший звук вівчарської трембіти, будяться зі сну. У своїй вічній молодості вічно веселі, свою красу і принаду не втрачають. А коли яка має дитину, то з хлопців стають лісовики, водяники, а з дівчат Повітрулі.

- Ой, лелечко, невже з мого Любчика буде лісовик?! Бабусенько, як тепер дістати назад свою дитину, яку я породила? - питалася зажурена мати.

- Не турбуйся, ми його вимінімо назад. Слухай тільки: як настануть місячні ночі, повий в теплі пелени

свого сина і понеси на синевирське озеро. Біля озера опівночі збуди дитину, почни синка дражнити, так, щоб воно розплакалося. Ще й ніби бий його: "На тобі, на!" - най¹⁹ воно плаче на ціле горло. Повітруля на озері буде купатися з іншими, почус, що ти зла-недобра мати, пожаліє свого синка і вимінить назад - свого принесє і покладе, а твого візьме... Пелени розгорни, але при тому добре накрій дитину.

- Бабусенько, але я боюся вночі в лісі, а синевирське озеро серед самого лісу, так, чи ні?

- Це правда, але зажди, найми воза і поїду і я з тобою, - відповіла стара Векла.

Надійшли гарні, теплі літні дні. Чоловік ще все в бутині, сінокоси ще не почались. Треба сина вимінити ще перед тим, ніж чоловік вернеться додому, а то він такий, що сміється із всіляких ворожість. Ще коли був вдома, приходила раз циганка ворожити з руки, то він вигнав її з хати. Не вірить. Каже, що то "шахри-махри". Він і в те не повірив би, що його сина русалка підміняла і не дозволив би дитину нести в ліс.

Олена пішла до Гаврилюка, що мав сліпу, сухоребру шкапу і просила його повезти її та бабу Веклу в Поляни, ніби повісмо купувати.

Одного ранку, Гаврилюк запряг конину у візок, набрав отави коневі, сіла стара Векла з Оленою, яка тримала в пеленах дитину на руках і поїхали в Поляни. Їхали повільна Прохідним, а потім через перевал Героговище прибули в Синевир. Тут відпочили, Гаврилюк нагодував шкапу отавою й насипав їй три жмені вівса в відро, щоб ліпше тягла конина, бо дорога була досить далека. Перекусили і вони дві з старою, їли вівсяний ошипок з ковбасою, ще й часником закусували. Беззуба Векла жувала поволі, але з'їла все.

Олена далше з Синевира ніколи не була. З Волового в Синевир кілометрів з п'ятнадцять, а до Полян і на озеро буде мабуть ще стільки. Гаврилюк знову рушив у дорогу в напрям Полян, молода мати, тримаючи сина весь час на руках, розглядалася. Ох, що це за пре-

красна околиця! Над селом Товчка вузька гірська долина ще більше звузилась. Зелений моріжок тягнувся поздовж бистої, гірської, пінистої ріки Терєблі, нею якраз пливли дараби-плоти, гребли воду, даючи напрям найглибшим руслом. Вода гула, співала, пов'язані колоди скрипіли і миттю пробігали вдолину.

До вузької рівнини-долини досягали пишні смерекові ліси, що тяглись обабіч. Зліва, над зеленими лісами височила прекрасна Кам'янка, з правого боку було видно шпилі Мелешівки і далекої "Попаді".

Незабаром доїхали до Устьрік, тут ріка роздвоїлася і з правого боку вливалася до Терєблі, що протікала стислою долиною аж з-під галицької границі. Але вони закрутили вліво поздовж полянської Терєблі і під вечір доїхали в село Поляни. До озера ще далеко, але вони не хотіли прозрадити Гаврилюкові ціль своєї подорожі, лишили чоловіка в одному дворі, а самі сказали, що вони вернуться десь під рано.

Взяла Олена дитину на руки і подалися пішки на озеро. На яких п'ять кілометрів за Полянками збочили вліво польовою дорогою і побачили, що з-під землі витікає потік.

- Це відплив з озера, - пояснювала Векла, яка, як видно, вже тут була більше разів.

Ще підійшли трохи горі беріжком і прийшли над озеро. Ох, яка ж це краса! Озеро знаходилося в котловині між високими горами, довжиною понад кілометр, шириною до двісті-триста метрів. Посередині виднівся маленький, зелений острів з високою полонинською травою - шуваром. До озера спадали три потічки, але з нього жодний, тільки, як ми вже бачили, на п'ятсот кроків з-під землі впливав потік. Колоди-вітроломи на більше місцях впали з берега в озеро, погляд на озеро був такий, що воно вповні дике. Вода в ньому була чистенько-прозора, пструги з червоними цятками плавали табунчиками. Вода була гладонька, спокійна, бо вітру не було і в ній віддзеркалювалися обриси прекрасного шпилю гори Озірні.

Синевирське озеро

Сонце вже западало за гору і почало смеркатись. Між колодами в куцах баба Векла вибрала відповідне місце, постелила вовняний ліжчик, що принесли з собою, щось там на вечерю перекусили, накрились петечиною²⁰ і полягали спати. Синок спав глибоко, це, мабуть, від свіжого повітря так солодко заснув. Вони дві ще довго говорили, потім заснули і вони.

Враз, вночі, як блідий місяць покотився високо на небі, збудила баба Векла Олену.

- Вставай, треба вимінити дитину. Бачу після положення місяця, що тепер десь буде біля півночі. Вставай, Олено, і роби, як я тобі веліла, доки кури не запіли, щоб було в пору.

- Бабко, чуєте? Щось там на озері лопоче, це, мабуть, дикі качки.

- Та де ж це тобі дикі качки! Це ж там русалки купаються... Поспішай!

Баба встала, підійшла ген-ген далеко, а Олена збудила сінка, почала ним трусити, злегка вдаряти.

- На, тобі, на! Уб'ю тебе!... Плач досхочу, плач, реви скільки хочеш, на, тобі, на! Іди геть, до своєї матері Повітрулі... на, тобі, на!

Любчик почав голосно плакати, тоді й мати відійшла стежкою за бабою Веклою.

- Ой, бабусенько, так я боюсь, аж серце в грудях б'ється. А мій Любчик плаче, чуєте?

- Це не твій Любчик, він є сином Повітрулі. Вона почує голос свого сина, пожаліє, принесе твого, а свого візьме назад.

Хлоп'я на повен голос розплакалося так, що його далеко було чути, а потім все менше й менше і нарешті замовкло.

- Бабко, я мало собі очі не видивлю, а нічого не бачу. Ніхто туди не приходить, ані на озері нікого не бачу.

- Не дивись туди, а то Повітрулі налякаються і вте-

чуть та не буде діла.

Ще постояли кілька хвилин, відтак верталися назад до дитини. Любчик так плакав, так перекидував собою, що й розповився. Добре, що була там повстина, якось Любчик підповз під повсть, а то був би перехолодився.

Олена швидко його переповила, вимінила мокру пелену, хлоп'я втомлене глибоко заснуло і не розбудилось.

- Бабусю, але це ж та сама дитина, що й перед тим. Може Повітруля і не вимінила, - сумнівалась Олена.

- Дурна жінко, не бачиш, як солодко заснув? Це вже не той плаксі́й, вона його неодмінно вимінила.

Жінки понакривались і глибоко заснули. Коли вранці баба Олену збудила, сонце вже було високо, а синок ще все спав. Потім збудився, трохи поссав, випив з пляшки молоко, нагріте тільки в пазусі Олени, щоб не було дуже студене і заснув знову.

- Бачиш, це вже не той, що вчора, він спить, неначе кисле молоко, - говорила стара Векла, переконана, що зробила добре діло. Перекусили вівсяний хліб з солониною і поволі рушили додому.

...І БУДЕ ТОВІ ІМ'Я "ПРОДАН"

Вдома Любчик плакав далі. Вночі на синевирському озері, мабуть, що й перехолодився, тільки що нассався, вертав назад, з пляшки ані не хотів пити, марнів з дня на день.

Пішла Олена знову до баби Векли за порадою.

- Бабко, помре мій Любчик, дивіться, як він схуд, як він змарнів. В селі діти страшно мруть, половина з них не доживе й до року. Он у сусідки Бобикані було четверо, всі померли. В Пилипкані було восьмеро, з них живе тільки двоє. Бундячиха семеро поховала.

- Але є й такі, що живуть. Це вже так на світі, що в одній родині ведуться діти, а в другій ні. Пан-біг карає.

- А завіщо мене він має карати, адже я нікому нічого злого не вдіяла, ані мій чоловік. Живемо серед праці чесно... Ой, помре мій синок, помре. Що скаже мені чоловік, що я сина не доглянула, не допильнувала - бідкалась молода мати.

- Знаєш, що, Олено? Спробуймо його продати.

- Як, продати дитину?! - обурилася Олена.

- Так, продати тому, у кого діти ведуться. Он у старого Шестак шіснадцятєро їх і всі живуть. У того діти щастять.

- Щось і я чувала про таку продаж, говорила мені покійна свєкра.

- Ходи ти за Шестаком, попроси його, нехай прийде до тебе, прийду і я і все те зробимо.

Побігла Олена за Шестаком, той прийшов, і коли почувся, про яку справу розходиться, радо погодився. Надійшла і баба Вєкла і церемонія розпочалась. Вєкла Шестак повчила, що і як має мовити і взялися до роботи.

Дитину роздягли до гола, відчинили вікно, Шестак стояв надворі під самим вікном, а Вєкла з Оленою в хаті.

- Продай мені твого сина, - мовив Шестак.

- Продам, бо тобі діти щастять.

- Скільки грошей просиш за сина? - питав далі Шестак.

- Один пінязь²¹, - відповіла мати.

Шестак вибрав з кишені маленьку, нікчемну, почорнілу монету і подав Олені через вікно, а Олена через вікно подала сина з теплою пеленою.

- Нехай тобі віднині Продан буде ім'я, - сказав Шестак, загорнув хлоп'я в пелену і взяв на руки.

Олена вийшла надвір і взяла дитину та понесла до хати, а Шестак пінязь вкинув у чисту воду глибокого колодязя.

З тієї днини ніхто не посмів Любчика інакше звати, тільки Проданом, це було його нове ім'я.

Незабаром на стару Веклу прийшла якась хворота і вона почала хиріти. Не довго лежала, померла і її поховали, як і всіх мерців.

Це було в гарячі дні літа. Після смерти старої Векли прийшла якась зараза на поросята в селі. Немов на холеру, гинули молоді поросюки і старі свині. Баби почали розносити такі чутки, що тому стара Векла на причині, що поросята гинуть, вона вночі встає з могили і їх підкусує, бо вона була відьмою. Небоязкі чоловіки вночі викопали на кладовищі стару Веклу, відчинили труну і гострим ножом прокололи їй серце. Потім прибили покришку назад, поклали в яму і загребли.

В селі вже не було кому ворожити, мабуть, це була остання ворожілля.²² Але не було кому й лікувати, бо стара Векла пізнавала чимало лікувального зілля. Олені вже не було кому радити, а Проданко плакав і далі, був худенький. Тоді Олена згадала собі, що на горищі є ще зілля "дев'ятосилу". Вона його зварила і купала в ньому сінка щоднини. Та не тільки купала, але й плекала, бо годувати коров'ячим молоком не було можливо, дитина те жирне молоко не зносила і вертала все назад. Тоді Олена сама почала пити коров'яче молоко, варила собі засмажений суп, добре їла і в її грудях молока прибувало. Давала дитині ссати до півчетверта року, вже й через те, що між жінками балакалось, що доки плекає дитину, не матиме другої. Дійсно, в Олені другий синок народився аж четвертого року.

Від доброго маминого молочка Проданчик видужав. Потім, коли вже трохи зміцнів, Олена варила йому на молоці "підбиванку" з вівсяного та пшеничного борошна. Чоловік інколи приходив з лісової роботи додому і дуже був задоволений здоров'ям сина. Проданчик до року вже ставав на власні ноги і ходив по хаті та подвору.

Минув і другий рік, минав і третій, а тут молоду матір Проданчика спіткало нове лихо: всі інші діти говорять, а Проданчик не вимовить ані словечка.

- А може він глухий і німий? - питався Степан.

- Ні, не глухий, он спробуй, - відповіла дружина. Відійшла трохи далше за дитину і гукнула:

- Продане, Проданчику!

Хлоп'я обернулося за матір'ю і усміхнулось.

- Це, мабуть, Повітруля з пересердя так зробила, коли його вимінювала, - сказала молода мати.

- Дурна жінко, ти ще все віриш у ті бабські небилиці? - сварив її чоловік, але й сам не був певен, бо може воно й справді так, коли про те говорять люди і вірять у те.

Степан не міг довго вдома здержуватись, він пішов знову на заробітки в лісову працю.

Одної днини нотар Дулішкович дав у селі вибубнувати заклик, щоб батьки приносили дітей щепити проти віспи. В селі дітей проти віспи не щепили від трьох років. На два райони був тільки один лікар в Хусті, він, мабуть, не встигав. Треба було отже принести або привести всіх дітей до трьох років, всіх тих, які не були щеплені проти цієї хвороти.

Понесла й Олена свого Продана в сільську канцелярію. Нотар Дулішкович її побачив, підійшов до неї, лагідно пощипкав дитину за щочку і похвалив, що добре виглядає.

- Що з того, коли німий, - сказала мати зітхаючи.

- Як, синок глухонімий? - спитав Дулішкович.

- Чути він добре чує, а ось, хоч уже йому незабаром три роки буде, він словечка ще не промовив, - відповіла сумно мати.

- Докторе, ану гляньте на цього хлопчика, він чує, але, мабуть, німий, - сказав нотар лікареві. Старий, бородатий лікар підійшов, почав у долоні плескати, хло-

п'я за ним оглядалось і тулилось до матері. Олена взяла Проданка на руки, доктор його поперш зачепив проти віспи, потім відчинив йому уста. І хоч хлоп'я плакало, старий доктор, не звертаючи на це уваги, взяв якийсь гострий інструмент, відчинив ще ліпше ротика дитині, щось там урізав і хлоп'я почало страшно пишати на всю канцелярію. З уст пустилася йому кров, яку доктор витирав ватою.

- Що ви зробили дитині? - скрикнула на доктора обурена мати.

- Язика йому підрізав, надрізав трохи оболонку під язиком, тепер він говоритиме, - відповів старий бородань.

Мати несла сина додому, він всією дорогою плакав, вдома ані не вечеряв, втомлений заснув і спав до самого ранку.

Матері сон довго не приходив на очі, вона журилася. Що ж буде, як і тепер він не буде говорити? Людські діти в тому віці вже гарно говорять, а її синок німий. Глибоко вночі сон її все ж таки здавив і вона заснула.

Довго спала вона зранку, вже й хлоп'я збудилося, а її очі ще все злипалися. Аж почула вона якіїсь милі, солодкі дитячі слова:

- Мамо...я...гооден...

Вона своїм вухам не хотіла вірити, обгортала сина, цілувала, пестила і знову питала, щоб ще і ще почути слова з його уст.

Але Проданко нерадо говорив, тільки опісля показав пальчиком на язичок і сказав:

- Мені бубу тут...

- Загоїться, синку, загоїться, - заспокоювала вона його цілунками.

Зразу зірвалася з постелі, до крайности щаслива з того, що її синок промовив. Ані їсти не готувала, зразу побігла до сусідки і всім старим і молодим говори-

ла з радісними сльозами в очах, щоб усі знали, що синок не буде німим, щоб з нею ділились великим щастям і радістю.

- Синок промовив... він говорить... він не буде німим... старий дохтор поміг, щоб йому панбіг дав здоров'я!

Яка шкода, що її чоловіка нема вдома, він у лісовій роботі, далеко, на два дні ходу.

Наплекала і нагодувала вона синка, понесла до зовиці, а сама побігла до нотаря Дулішковича подякувати за добру раду. Щаслива мати спокою не знаходила, вона любила б сказати всім-всім - і деревам, і річці, і кожній вербі похилій, що її синок, якого всі уважали німим, промовив, проговорив нарешті. Яка ж це втіха для матері почути солодкі слова "мамко, мамочко".., почути з уст дитини, яка була засуджена на вічне мовчання.

Втіху, радістю треба конче поділитись з чоловіком Степаном. Як він синові тішився, коли був меншим, і як він сумував, як синкові минав другий і вже поволі й третій рік, а з нього годі почути словечка.

- Ідемо за татом, - сказала Олена і почала збиратись у далеку дорогу, в ліс, аж до Сколева, на галицький бік.

Взяла мериндю²³ і другої днини рано-вранці з хлопчиком поїхала возом до села Подобівці, під границю сусідньої Галичини. Звідти вже довелося іти пішки через границю, несучи дитину то на руках, то на плечах. Ішла через горби і береги до самого Лавочного. Тут вона побачила вперше в своєму житті залізницю. Сіла на поїзд і повезлася до Сколева і там у селянина переночувала та відпочинула з дитиною.

Другої днини зібралася і, перевідуючи дорогу від людей, дійшла в зруб глибоким потоком та лісами.

Було це напочатку літа, тепленько. Дійшла під вечір, втомилася, спітніла, а все ж колибу знайшла. Лісоруби якраз верталися з лісу на вечерю.

- Що це таке пригодилося, що ти прийшла? - питався Степан.

- Промовив... Проданко промовив, він вже говорить! Доктор поміг...,- говорила Олена уривками, Проданко зразу спізнав тата, підбіг до нього і сказав: "Тату..".

Потім Олена оповіла все, як воно сталося, як її намовив Дулішкович дати переглянути докторові дитину і як він підрізав йому оболонку під язиком.

Дружину з сином Степан повів вниз на який кілометр заночувати в лісника, а сам щасливий, вертався в колибу.

Переночувавши, другої днини Олена прийшла з сином знову у зруб. Приглядався синок до всього, але приглядалася й вона, поперш була у зрубі.

Верховинські лісоруби ходили не тільки в домашні лісові роботи, але були відомі як добрі працівники с-крізь. Ходили на заробітки в далекий світ: у Семигород, до Галичини, навіть до Боснії. Влітку стинали високі смереки, ялиці, потім верталися додому на сінокоси, а восени ішли знову в той самий бутин. Просохлі колоди на осінніх приморозках спускали в долину, а взимку, як настала санниця, хто мав своє тягло, полусанками возили колоди до лісопилок, до рік на склади, або на залізнодорожні станції. А наступної весни потім збивали ті колоди біля рік в плоти-дараби і гнали водою. Інколи, тонші колоди, різали на метри біля річок, чистили ті "папірники" від кори і спускали на воду вниз. Майже впродовж всього року в лісі провадилася робота, але й тієї важкої праці було замало і платили за неї погано. Лісоруб ледве заробляв на прожиток собі й сім'ї, решту забрали пани на податки. Хто мав трохи поля, вертався з лісової праці додому, об-ярювався,²⁴ обкосився, вбоге верховинське збіжжя - жито, овесик,²⁵ сіно, отаву - позвожував додому і поспішав знову в бутин. А всю домашню й польову працю та турботи з дітьми полишали на своїх жінок.

Олена з Проданком ходила по зрубі, збирала йому со-лодких ягідок і приглядалася до роботи чоловіків. Од-

Сплав дерев дарабами

ні стинали величезні, сторічні смереки, це були перші робітники. Вони мусіли знати, куди має впасти зрубана смерека, дати їй потрібний напрям. Якщо беріг стрімкий, дерево не сміє впасти в долину, бо, падаючи на велику віддаль з великою силою розмаху, поламалося б на дрібні куски. Отже зрубана смерека повинна падати догори. Хоч би дерево й було похиле в долину, лісоруби смереку залізними клинами приневолять падати туди, куди потрібно.

Інші рубачі важкими сокирами обтинали гиялки, а за ними ішли ті наймолодші і чистили кору, щоб колода влітку просохла. Обчищене дерево залишали на місці, де воно впало.

Степан Гринюх належав до лісорубів перших, він був проводирем стиначів, а теж довірником всіх, щоб лісник, який вечорами відбирав роботу і був заступником фірми, не окрадав лісорубів при постановленні кубометрів. Між лісорубами не було ані одної грамотної людини, лиш Степан Гринюх, що з власної пильності вивчив рахунки і вмів обчислювати кубометри. Читати він не вмів, тільки цифри вивчив. Праця була акордова, різні агенти фірм залюбки окрадали лісорубів. Степан, не вміючи записувати прізвища, до зошита дав кожному номер і під ним значив кубометри.

Лісоруби спали в колибах довкола вогню, який всю ніч горів насередині долівки. Куховар у великому кітлі двічі вдень варив кулешу²⁶, вимішав, припик, потім перевернув на рушник, витрусив з кітла і на рушнику явилась куполова копа кулеші. Потім ниткою розкряв на квадратики і кожному подав. До своїх бляшанок-їдунок лісоруби накраяли солонини, вкинули туди бриндзи²⁷ і на вогні випражили собі "фріго", що навчились робити від італійських каменотесів.

Малому Проданкові тут дуже подобалось, через день він був любою забавкою куховара й матері, що помагала куховарові. Вечорами він насилу хотів спати з татом у колибі і тільки з великим плачем потягла його мати до лісника, де вона з дитиною ночувала. Проданко

тут говорив як вода, трохи пестливо, по-дитячому, але між дорослими відвик від дитячих слів і вже не шепеляв. Ані чути не хотів про те, щоб вертатися додому. А в мами вдома повно роботи, копання, домашня праця, корівка, яку лишила на зовицю, а Проданка годі намоти, що вже час вертатися додому. Вирішили справу так, що батько їх одної неділі відпровадить.

Так і було. Степан взяв своїх, возом лісника довелись на залізничну станцію, посадив у вагон, а сам залишився. Було плачу, але Проданкові він приобіцяв, що незабаром вернеться і він додому і принесе йому цукрову свиставку, перо павича "з оком", бо рябе перо сойки вже йому куховар подарував.

Літо пробігло, вернувся і Степан з бутина. Надійшов і "бабин вечір" напередодні Нового Року. Куми Баранчуки-Путраші заповістили,²⁸ що Проданкові принесуть "крижму".²⁹ Проданка матуся гарно помила, вечером прийшла нанашка з нанашком. Нанашка в білих бесагах³⁰ принесла хресникові подарки. Хлопчину роздягли до гола, чистенькими ногами поклали на паляницю білого хліба. Потім нанашка одягла на нього гарну, довгу, вишивану сорочку, потім зняли його з хліба, обули в жовті маленькі постолята з білими онучами,³¹ на голівку дали закосичену³² крисаню,³³ а на шию червоно-синю, теплу ширінку.³⁴ Принесли також солодоші. Проданко собі поласував і пішов спати. Степан приніс з клітей³⁵ пляшку горілки, Олена приготувала випражену ковбасу з часником, потім прийшла черга на голубці і на паленята³⁶ з бриндзєю, шкварками та розтопленим маслом. Куми запивали, заїдали і гостились до півночі...

Зима швидко пробігла і знову надійшло літо. Почалась кісьба,³⁷ найважливіша робота верховинця. Бо ж треба накосити сіна на зиму для худобини, бо й той найбідніший старається мати "молоцину"³⁸ в хаті, без якої нікому не обійтись. Корівка, це ж живителька не лиш дітей, але й дорослих. Коли немає свого поля, то на-³⁹косить на чужому "на спіл"⁴⁰ за другий, або третій пласт сіна.

В Степана Гринюха було трохи поля, тут і там по нив-

ці, сіна на своєму йому вистачило "на два хвости".

Пішов косити у Ясенівці, за рікою, напроти сойм'янського "квасу".⁴¹ Зробив собі колибу⁴² з сіна, там і ночує, адже до Волового чотири кілометри, а до коси треба вставати на зорях і косити, доки росу сонце не висушить. А жінка вдома готує їжу, варені лопатки-зелену фасолю підбиту на молоці, а до того молоду картоплю.

Проданка нема на кого лишати, бере з собою. Але важко нести бесаги з коновками, глечиками та ще й такого "коня".

- Плечі собі не чую, - жалілася дружина, коли принесла їжу.

- Коли вже принесла Продана сюди, то залиши його у мене, - радив чоловік. Проданко дуже втішився, що буде з татом.

Степан косив майже до обіду, Олена обертала, а Проданко ловив косіконики⁴³, метелики і бігав сюди-туди. Під вечір Олена мусить вертатися в село, у неї ж корова, поросля, лопаток треба назривати на завтра, картоплі набрати з ниви, вранці встати, подоїти корівку і вигнати в череду, наварити їсти і знову на сіножать.

Вона вернулася в село, а Проданко заночував з татом в колибі біля вогню і спить собі досхочу. А тато встає косити, ще ані птахи не защебетали, як заговорив камінь з косою.

Інколи ставалося, що жінка прийде з сирими харчами: нарваними лопатками, картоплею, бриндзєю, кислим молоком і варить на полі. Тепла страва ліпше смакує. Сіно на сонці сохне, чоловік клепає косу на пізніш, а жінка полуденок варить⁴⁴. Верховинці обідають біля дев'ятої, полуденкують о першій годині, а вечеряють вже тоді, як сумерк настав, коли вже працювати не можна. Влітку, під час важкої праці, їдять вони тричі на день, але в інших порах року, коли не треба так вичерпуватись, їдять тільки двічі, полуденкують біля одинадцятої і вечір. Зранку хіба що молока нап'ються.

Олена, після короткого відпочинку сполудня, обертала сіно в другий раз, бо трава в цьому лузі завжди була гарна, багата. За які дві години згрібали спільно висохле сіно і клали в пластя.

Проданко бігав поздовж ріки, в якій було чимало риби, особливо "бабців", з великими головами та довгими вусами.

- Тату, я хочу їсти риби, - просив Проданко батька, який вже й перед тим іноді пішов на ріку і наловив бабців та мерен.

Степан вибрав з широкого бойківського череса⁴⁵ виделку, роззувся, підкотив штани до колін і скраю поліз у воду. Бабці - це дурненька рибка. Злегка підіймеш камінь, де вони знаходяться табунчиком, розбігнуться, ти трохи постоїш і вони знову вертаються на своє місце і ждуть. Інколи і не запримітять, що камінь піднявся. Тоді виделкою - бах! - проб'єш і витягнеш. За півгодини можна наловити штук до двадцяти й більше, потім почистиш, прошиєш рожнем, назнизаєш їх на прут і на дві встромлені розсохи покладеш на вогонь. Коли пройдуть димом і спечуться, то з них їжа смачненька. Можна їх варити й на юшку.

З того дня Проданчик "ловив рибу" - грався над рікою. "Бабці" в нього були такі, що накидав поламаний хворост і виловлював. Але він хотів ловити і "мерени" - а та рибка біла. Батько мав у чересі весь свій зарібок з бутина в срібняках. Доки він косив, Проданчик вибрав з череса всі "гологани"⁴⁶, штук з двадцять, покидав у воду, - це була "риба - мерени". Цю "рибу" він виловлював і знову кидав у ріку. Коли батько замітив і прийшов позбирати срібні монети, мусів до самого вечора бродити у воді і вибирувати розгублені гроші. Врешті повизбирував, але все ж один срібняк не вдалося знайти, хоч перевертав майже кожний камінчик.

- Неси додому цього збиточника, я його більше не хочу. Він мене тільки стримує в роботі, шкоду робить та ще й може простудитися, бродячи весь день у ріці, - сказав Степан дружині.

Найстарша сестра Степана Гринюха, Шеметканя, вже й сама бабуся, померла, лишила старого Василя Шемета в-дівцем. Відолаха Шемет на старі роки ще й осліп. Не було куди притулитись, то він жив у Степана. Олена й тішилася тому, що він у них, бо мала на кого малого збиточника Проданка лишати, як ішла в роботу.

Дядько Шемет доглядав Проданчика, гойдав його на колінах, носив на руках, вчив лічити⁴⁷ на пальцях, ходив з ним на прогулянки, так, що Проданко його водив за руку і показував дорогу. Проданко дуже любив дядька Шемета, бо той умів багато казок і завжди Проданкові оповідав. Хлопчик йому майже щоднини докучав:

- Діду, кажіть казку!

І дядько Шемет оповідав дуже цікаво: про розбійників, про князів і принців, про звірят, про зміїв, драконів і відьом, про вівчарів, дарабашів,⁴⁸ пастухів, про лісорубів. Проданко майже щовечора доти не заснув, доки йому дядько Шемет не оповів казку, не заспівав пісню або не оповів якусь пригоду. Та не лиш вечорами, але й серед днини його Проданко просив:

- Діду, кажіть казку...

Дід Шемет любив курити люльку. Мав кресало "вакелію", але не бачив іскри. Коли був хтось з видючих у хаті, то викресав йому вогню, але коли не було нікого, а йому захотілося покурити, то запалював сірчані "шваблики",⁴⁹ що якраз тоді появилися в крамниці борода того продавця Шміла, якого селяни називали "Смаргулею", хоч його правдиве прізвище було Зіхерман. Ті смердячі "шваблики" були досить дорогі - два грейцарі⁵⁰ коробка - і з ними щадилося. Селяни здебільша вживали кресало скрізь, навіть жінки вміли викресати вогню. Сірники дядько Шемет тримав на печі, щоб були на сухому місці. Сірниками міг люльку запалити і сам.

Одного дня виліз Проданко на піч і каже дядькові:

- Діду, отут ваші шваблики.

- Хлопче, дай ти швабникам святий спокій, - мовив Шемет.

Проданко з печі зліз, але взяв з собою і сірники. Тихцем вийшов з хати надвір, підійшов під копицю соломи на подвір'ї і почав сірниками бавитись. Доти втиравав голівкою об коробку, доки таки не запалив. В його ручині сірник почав горіти і коли вже догоряв, він кинув з руки, стебла соломи запалились і копиця соломи почала горіти. На щастя, якраз напроти покривали майстри тітчину хату, де працював і батько Продана, Степан. Люди зразу помітили дим, прибігли та з близького колодязя набирали води і ледве копицю соломи загасили. Щастя, що були близько люди і зразу побачили вогонь, доки ще солома не розгорілась, інакше була б упала жертвою пожежі не лиш ця копиця соломи, але й дерев'яні будинки довкола.

З того часу дядько Шемет сірники не лишав на печі, але ховав у полотняну сумку, яку завжди носив на шиї, де мав люльку, тютюн, ніжик тощо.

У продавця Шміла Зіхермана була мочар,⁵¹ трошки болотисте широке поле, яке за горілку купив від старого п'яниці Кулаги. Мовляв, "там і так до травня води повно..." і взяв від старого дурня за бабку. А Шміло через мочар протягнув рівчак і тією дешевою меліорацією здобув поле в два гектари. Нива була тільки одна скраю, на решті поля росла трава.

Одного разу навесні люди знайшли малого оленика⁵² і подарували його нотареві Дулішковичеві. Малим годували його молоком, а як підріс, дали йому дзвінок на шию і оленик ходив вільно по городах. Великої шкоди маленький оленик не наробив. Люди, особливо діти, його любили і дозволили йому пасти хоч де. Найрадше пас він на Шміловій мочарі. Проданко, як тільки почув дзвінок оленика, зразу тягнув дядька Шемета за руку:

- Діду, ходім дивитися на оленика.

І бідний Сліпець ішов, не було ради. Оленик не був полохливий, звик до дітей, Проданко годував його з долоні, давав йому хлібця, варену картопельку.

Одного разу знову пішли за олеником на Шмілову мочар. Оленик з'їв шматок хліба, хлопчик зловив його за ший і тягнув додому. Оленик вирвався і втік аж за рівчак.

- Діду, ходім за ним, - просив він сліпця, взяв за руку і тягнув. Дотягнув аж до рівчака. Рівчак і не був такий широкий, може з метр, але зате досить глибокий, а в ньому було води дорослій людині понад коліно.

- Діду, тут потік, ступайте широко, - говорив Проданко і вже зразу перескочив рів. Відолаха сліпий дід ступив, але не переступив і впав у глибокий рівчак. Ледве виліз звідти.

- Діду, чому ж ви не перескочили, так як я?...

Сім овечок було у старого, сліпого Шемета. Була провесна, незабаром мали котитися. Старий тішився, що матиме молочко, сиру і бриндзи. Зимували вони за дніни в городці, куди їм на сніг накладалось сіно і частиння⁵³ з ялиць, а вночі замикались до стаєнки.

Одного вечора не хотілося іти старому Шеметові надвір і загнати стрижки⁵⁴ в хлів і каже він Проданкові:

- Продане, іди і зажени вівці і замкни хлів.

Але Продан якось забув, вівці увійшли самі до стайні, але дверці залишилися відкритими. Вночі закрався в село вовк і над рано шестеро овець лежало на долівці в крові з перегризеними горлами... Сьома вискочила надвір, вбігла між поліна дров і тільки ця єдина залишилася і то ялівка - минулорічна ягниця.

- Де найтонше, там воно і рветься.- Якраз овечки бідного сліпця мусіли загинути "за цапову душу".

Все село жаліло старого, бідолашнього сліпця, що потерпів таку велику шкоду. Старі баби говорили, що то був не справжній вовк, але "вовкун", отже зла людина, що перемінилася на вовка. Він тільки перегризе горло худобині, м'яса не їсть, тільки виссе кров...

На Верховині зажився старий, добрий звичай - допомогти людині в його нещасті. Коли грім ударить у хату

і спалить або інакше вона згорить, то вся громада відбудує йому спільними силами, щоб він не залишився без стріхи над головою. Або згине корова бідоласі, то не тільки що несуть йому безплатно молока, але й назбирають між собою грошей і куплять йому хоч теличку, щоб вигодував собі на корівку.

Так і тепер, добрі люди позбирали між собою гроші і старому сліпцеві купили тільну ялівку.

Так і надійшло літо. Мали відбутись вибори депутатів до будапештського парламенту. Центр району, Волове, готувалось на цю okazію. Були два кандидати двох угорських партій: граф Телекі і колишній начальник району, правник Зомборі. Виборче право мали лиш ті, що мали сяке-такє нерухоме майно, платили податок державі. Виборче право мали і грамотні, але це стосувалось на панів і підпанків, бо грамотних селян в селі можна було налічити на пальцях одної руки. І в самому центрі округу, Воловому, було тільки сім письменних селян: старий Гнипа, паламар⁵⁵ Липей, два Пуграші-Баранчуки, Федорич, Бундзяк та Скунць. По неділях всі вони співали з дяком у церкві, вони були передовими людьми в громаді. До Волового ходило два примірники українського тижневика з Будапешту "Неділя", яку редагував етнограф Врабель.

Нотар Дулішкович до сільської канцелярії скликав передових людей на передвиборчі наради. Агітація розпочалась. Журат⁵⁶ намовляв людей, щоб вибирали багатого пана графа Телекі, бо в нього ліси, він споріднений з графами Шенборнами, власниками третини всієї землі в країні. В них лісопилка в Сваляві, фабрика в Довгому, залізарні й інші фабрики в Лисичові, полоники, пасовища, добра орна земля та багато іншого майна. З Шенборнами не виплатиться заїдатися. Граф Телекі був кандидатом панівної партії феодалів та багатих промисловців. А другий кандидат на депутата був правник Зомборі, експонент партії так званих демократів, де гуртувалась багата верхівка продавців, підприємців, урядовців та ремісників. Церква підтримувала кандидатуру графа Телекі, піп у церкві на проповіді не забув

похвалити великоможного пана графа, закликаючи, щоб виборці дали на нього свій голос.

Дулішкович перед журатом не міг нічого сказати. Але після нарад, як журат пішов геть і люди почали розходитися, Дулішкович затримав Федорича, Путрашів і старого Гнипу і почав їх намовляти, щоб вони ходили по хатах виборців і закликали віддати голос не на графа, але на Зомборія.

- Як одна партія так і друга - не наші партії, але панські. Лисого чорта будуть вони заступатися за нас і боронити інтереси верховинців. А все ж, Зомборієва партія є в опозиції, сам Зомборі, хоч і змадяризований, але є сином українського попа і може бути, що краще постоїть за селян, ніж пан граф. Ось віцнаприклад, приобіцяв, що коли його виберуть, то він боротиметься за закон, щоб лісоруби мали "кранкасу"⁵⁷ та щоб оплата за худобу на полонинах була на половину менша.

Надійшов день виборів. До волівського району належало двадцять сім сіл. Виборці почали возами приїжджати з провінції. Одиною ознакою було в них: пера за капелюхами. Прихильники графа Телекі мали зелені пера, прихильники Зомборія - на синьо намальовані. Попи по селах постаралися, щоб на зелено зафарбованих було найбільше. Вози завезли на Шмілову мочар, а самі збилися в гурти, крбою демонструючи по вулиці та вигукуючи мадярські гасла, які їх нотарі навчили, не розуміючи й словечка з того: "Ил'єн гроф Телекі!", "Ил'єн кевет Телекі!"⁵⁸ Опозиція теж вигукувала: "Ил'єн кевет Зомборі!", "Ил'єн!..."⁵⁹

На вулиці появились два вози з сільськими божениками⁶⁰ і роздавали пляшки горілки. Гурт кинувся до воза.

- Лиш "зелені" дістануть! - кричав боженик. Але почувлося з другого воза:

- Сині пера сюди! Це Зомборі вам шле подарки.

Виборці поскидали шапки. Вже не було знати, чиї вони прихильники. Біля возів почалася бійка за горілку. Багатьом не попалося, ті зачали обурюватися і рвати з рук іншим. Тоді панок встав і заявив, що зе-

лені пера дістануть ще більше горілки в корчмі Шміла. Ті, що дістали, виходили на вулицю, деякі обмінювалися шапками з "синіми" і тепер ті бігли в шинок Шміла Смаргули. Агітатор Зомборія побачив перевагу противника в роздаванні напитків, гукав на все горло:

- Виборці пана Зомборія дістануть горілку з воза на Шміловій мочарі. Нехай приходить кожне село зо-крема, які матимуть на крисанях сині пера.

Юрба з синіми перами бігла на мочар.

Старий сліпий Шемет каже Проданкові:

- Давай руку, Продане і веди мене до воза.

Проданко взяв сліпця за руку і підвів аж до воза. Але там юрба обкружила віз, та все ж із милосердя один виборець дав старому потягнути з своєї пляшки. Старий потягнув і закричав:

- Ил'єн гроф Телекі!...

- Ти дурню, це ж віз Зомборія!

- Вибачте йому, він сліпий, - боронив один чоловік старого Шемета і за плечі випровадив його геть.

На Шміловій мочарі залунало:

- Граф Телекі в Шміловій корчмі роздає білий хліб і оселедці...

Люди скидали сині пера і бігли до Шміла. Агітатор стояв на порозі корчми, тикав за крисані зелені пера, інший вибирав з бочки оселедці, а знов інший з мішка білі хлібини.

- Продане, веди мене до Шміла, але випроси від якогось чоловіка зелене перо...

- Діду, отут в ярузі лежить шапка з зеленим пером, - відповів хлопчина.

- Давай мені на голову і ходім...

Довго галасували по вулиці п'яні виборці. Сварились, бились і поперевертали одні одним вози. Під вечір акламацією більшість вибрала за депутата графа Телекі. Це означало, що оселедці перемогли...

Минали місяці, Степан Гринюх осінь пробув у лісовій праці. Під зиму купив якусь таку дурну шкапу, що лягала у воду. Взимку, ріка ще не була замерзла, Степан їде саньми по дрова в ліс через ріку, конище тягне сани, а Степан сидить на ньому. Шкапа серед самої ріки лягла у воду і Степана скупала в холодній ріці. Ще світ не бачив такого конища. Але в бутині тягнув колоди добре.

А навесні спрягся Степан з кумом Баранчуком, в якого був теж старий, сліпий конище і об'ярявались. Після того Степан готувався з своєю шкапою на "ропу". Роппа - це ж соляна вода в Шандрові біля Хуста. Почавши від солотвинських копалень, де знаходяться три шахти на сіль, яку там видобувають вже від восьмого сторіччя - про що свідчать старі документи - аж до самого Хусту, отже понад дев'ятдесят кілометрів, тягнеться вузькою, стислою долиною смуга соли в землі позовж стокілометрового відтинку Тиси. На сіллю пересяклому ґрунті, в Бичкові, а особливо в Тячівщині, Тересянщині, родяться на увесь світ славні яблука - йонатани. До морозу вони стійкі, плоди не загнивають, не червавіють, соковиті і дуже смачні, видержать впродовж року до нового врожаю. З ними можуть конкурувати тільки йонатани в Каліфорнії. Є бідніші селяни, що не мають поля, хіба ж садок, в ньому кільканадцять цих яблунь і вся сім'я з того живе. Яблука ще на деревах, а вже приходять купці і закупають все, щоб забезпечили врожай для себе.

А по селах чимало джерел соляної ропи, більші з них у Нижній і Вишній Апшах, в Новому Варові, Часківцях, Великій Ченгаві, Данилові, Солотвинських Копальнях, Драгобратові, Дунковиці, Ганичах, Копашнові, Крайникові, Нягові, Нанкові, Негрові, Нересниці, Округлому, Нижньому Селищі, Нижній Солотвині, Терєблі і Завидові а найбагатші три соляні колодязі знаходяться в Шандрові. Біля села Нересниця знаходяться два соляні озера, в яких можна купатись без небезпеки утоплення, бо сольона вода виносить на верх і того, хто не вмів плавати. Джерела й ті озера взимку не замерзають взага-

лі. Ввесь комітат Мараморощини, отже сотні сіл, набирають для себе і своєї худоби ту сольону воду в бочки і вживають впродовж всього року.

Степан Гринюх наклав на віз три дубові бочки, обклав їх сіном та отавою, щоб було для коня на чотири дні корму, ще й вівса набрав у мішок для фуражу конині, набрав харчів для себе і разом з іншими "роп'яниками" рушив у дорогу. За день, вже над вечір, були вони в Шандрові.

А там чекала їх велика несподіванка. Біля джерела ропи стояли мадярські фінанси і заявили, що держава не дозволяє набирати безплатно ропи, нехай населення купує від держави сіль, що належить до її монополію. Депутат граф Телекі в парламенті запропонував скасувати привілеї марамороських селян: набирати ропу безплатно і міністер фінансів наказав не допускати селян до джерел соляної води.

Степан вернувся з нічим. Про цю кривду заговорив увесь Мараморош, населення обурювалось, серед безробіття і злиднів немає змоги купувати сіль від держави, бо й на сухий хліб не вистачає. З давніх давен, з діда - прадіда селяни мали право черпати для своєї потреби ропу, особливо ті найбідніші складалися на тягло, щоб придбати кілька десятків літрів так потрібної ропи для себе і для своєї маржини.⁶¹ А тут проклятуций граф Телекі унеможливив їм користатися їхніми правами.

Бідна волівська Верховина ту заборону відчувала найбільше. Хліба мало родиться, трохи овесика, картоплі, заробітків нема, а тепер бульбочку нема чим посолити! От і вибрали собі депутата, аби його панбіг скарав! - кляли верховинці.

На помешкання старого, розумного Федорича нотар Дулішкович скликав наради передових людей, на яких міг надіятись. Церківного куратора Липея ані не кликав, бо всі знали, що він підлещується панам і мріє стати старостою громади.

Дулішкович пояснив в чому річ: граф Телекі запро-

понував у парламенті знизити податок великих латифундій, а щоб держава не потерпіла на прибутках, треба шукати прибутки інде, ось, наприклад, заборонити черпати соляну воду в Мараморші... Але проти того треба боротись.

- Як боротись проти графа? - питав Федорич, - коли і попівство стоїть за ним. В церкві піп виголосив не противитися владі, але послухати ... купувати сіль за гроші.

- Населення Мараморщини на побирання ропи безплатно має право на письмі, - відповів нотар Дулішкович.

- Яке право, пане нотар? - питались люди, всі зацікавлені в цьому важливому питанні.

Дулішкович почав оповідати всю історію:

- Перед сто-тридцяти роками панувала над нами така австро-угорська цісарева, Марія Терезія. І був такий український піп, Андрій Бачинський, який впродовж років був її придворним сповідником. По п'ятнадцяти роках служби у цісареві, Марія Терезія постаралася про те, щоб отця Бачинського іменовано єпископом. Його призначено єпископом до ужгородсько-мукачівської єпархії і одержав від неї ужгородський історичний замок з цілою горою виноградів. Із замку Бачинський зробив духовну семінарію, з каштелю⁶² учительську семінарію і для русинів цісарева забезпечила свого роду культурну автономію з своїми школами. Бачинський має заслуги і в тому, що цісарева Марія Терезія дала для Мараморшан писемний дозвіл на пергамені вільно і безплатно черпати сіль. Це все на папері.

- А деж той папір знаходиться? - питали Баранчуки.

- Його переховує церківник у боронявському монастирі, на прізвище Дубанич. До нього треба поїхати.

За кілька днів люди позбирали гроші між собою, витягнув з кишені десять срібняків і Дулішкович і Федорич возом поїхав у Бороняве. Але старий Дубанич вже не жив, а його син про те ніщо не знав. До акції втягли нового церківника, перешукали всі закутини монасти-

ря, щоб ігумен не знав і врешті, під престолом у залізній шухляді знайшли старий пергамен. Церківник, що звався Рак, не хотів з рук видати і приїхав з ним до Волового. Дулішкович оглянув і підтвердив, що це він і є.

- Треба вислати до міністра в Будапешт делегацію і це письмо показати міністрові фінансів, - пропонував нотар Дулішкович.

- Пане нотар, ходіть з нами, адже ми не вміємо по-мадярськи говорити і не дамо собі ради в столиці, - просив Федорич.

- Того я не можу зробити, адже мене мадяри з'їли б - особливо наш журат, чистокровний мадяр, що мене разом з вами ненавидить. Але я вам по-мадярськи напишу меморандум до міністра, який ви йому передасте і він знатиме в чому річ. Цей документ тільки покажіть і нікому не дайте з рук.

Дулішкович написав письмо, шестеро грамотних селян підписало від імені всього населення Мараморощини, Дулішкович ще їм дав грошей на дорогу і вони поїхали до Хусту возом, там взяли білети і сіли на поїзд до столиці Угорщини. Делегацію вів Федорич, з ним їхав Рак з документом, старий Баранчук, Гнипа, з Нанкова Будяк а з Горінчова приєднався до них Вілоус. Самі поважні і грамотні люди.

З бідою дісталися вони до міністра, Федорич подав міністрові меморандум з полотняної торби, яку носив на шиї, а Рак витягнув з череса в шкіряній обгортці пергамен, але не видавав його з рук, тільки розпростер його на своїх грудях, тримаючи два краї руками і сказав:

- Читайте, тут його маєте! Це сама цісарева Марія Терезія нам дала.

Делегація шасливо вернулася додому, в Хусті члени делегації розійшлися і в кожному селі по-дорозі оповіщали населенню, що ропа вільна, їй дозволено черпати знову. До шандрівських джерел соляної води підій-

шли самі шандрівчани, зірвали воскову печать з трьох колодязів і починали набирати ропу.

Але на Дулішковича прийшла біда. Пани догадалися, що меморандум міністрові міг писати лише він і його начальник комітату⁶³ покликав до Мараморського Сигота, столиці Мараморщини, на відповідальність.

Ніхто не знає, чи перед відвідинами, чи після відвідин в начальника, Дулішкович в сигітському готелі помер. По Верховині блискавкою розлетілася вістка, що Дулішковича мадярські пани отруїли.

- Прокляті пани, вбили нашого доброго опікуна, до-
радника, оборонця верховинців, - жаліли люди скрізь,
бо Дулішкович справді був чесною, безкорисною і розум-
ною людиною.

У Воловому не стало ані маленького оленика Дуліш-
ковича, бо він, з дзвінком на шиї, таки гарно підріс,
пасучись на Шміловії мочарі. Восени почув ричання о-
ленів у лісах, перескочив пліт і втік за ними. Лісо-
руби ще довго чули по лісах знайомий дзвінок, а потім
зник і він.

Та й старого, сліпого дядька Шемета не стало в жи-
вих. Проданко залишився без дядька Шемета і не було
кому оповідати йому казки.

"ЗАТІНЬ"

Проданкові поступило вже на п'ятий рік, вже й брат-
чика Михася мав, коли знову надійшло літо і він з та-
том пішов у "Затінь" на сінокоси. В житті` Продана
"Затінь" - це окрема історія. Тут він поперш гуляв
досхочу, тут він навчився розпізнавати дикі квіти, по-
льові трави, відрізнявати оси від джмелика, тут він
збирав солодкі ягідки і соковиті малини, тут він чув
поперш співи дроздів і соловейків, бачив по травах гу-

ляння сернят.

"Затінь" ця знаходилася на п'ять кілометрів від села, ідучи Прохідним у напрям Синевира. Тяглася на одному горбі під полониною Миршею. Десь на середині дороги бульконіла із землі "квасна вода", мінеральна, кислувата і дуже смачна. А потім треба було збочити вправо, підійти берегом і на самому версі знаходилась рівна Затінь - поле на траву.

Вигляд звідти прекрасний. Дивишся на схід - там розкішне верхів'я шпилю Кам'янки, понад півтора тисячі метрів над рівнем моря. Глянеш на південь - там масив синевирських гір, могутні вершини Тропи, Попаді; на захід - імпозантний хребет чудової Боржави, на північ вічно-зелені Грабівці, а зараз над Затінню прекрасна Мирша-Лопата. Милуєшся цією красою, подивляєш руку нені-Природи, що створила таких велетнів. Іноді зранку вузькі долини Прохідного покриває білий туман, а шпилі гір купуються в промінні сонця. Шпилі Боржави, Кам'янки знаходяться над хмарами, неначе стирчать мов з неба. А прийде буря, почнуть бити громи, то лунає скрізь. Вдарить над Миршею і гуркіт тягнеться довкола довгими хвилинами.

В Затіні Степан Гринюх мав і дерев'яну хату-зимівку: кімната, сіни і стайня під одним дахом. Перед хатою дика яблуня з великими, але терпкими яблуками. Влітку вони терпкі, а даси на зиму в сіно, вони там пройдуть морозом, стануть соковитими і солодкими. За хатою кілька високих смерек і височезна трепета, листя котрої грає-труситься і тоді, як нема вітру. Є ще там і береза з біленькою, як сніг, корою, з жовтими та коричневими жилками.

Вже батько Степана, Олекса, пробув тут половину свого життя. Влітку косив, взимку зимував з корівкою та овечками. Крім трави росло у нього тут жито, овес, картопля, а навіть капуста. Картопля тут родилась така, яка не загнивала, шкідники її не чіпали, не м'якла і не кільчилася на складі. Був це спеціальний сорт картоплі, так звана "гуцька", ґрунт якої підгноювано

Сінокоси в горах

овечим гноєм. Картопля, призначена на насіння та на вживання весною і влітку до другого врожаю, зимувалася в ямах. Така кругла яма завглибки і до двох метрів, завширки в діаметрі не більше метра, яка до висоти звужувалась. Копали такі ями на горбочку, або на іншому сухому місці, щоб туди не дісталася вода. Весною з таких ям вибрана картопля була свіжа, неначе тепер викопана з землі.

Старий Олекса мав тут свою сіножать, свою толоку, свій ліс на дрова, свої нивки, на "згарищах" ще й жито росло, по ораницях овесик, картопля, капуста, біб, а навіть і своя криничка на своєму полі. Але синові Степанові з того залишилося хіба ж половина, бо дочкам приділив їхню частину.

Зимівка та була димлянкою. Були то тільки вирублені чотири стіни з дахом, вогонь кладено насередині глиняної долівки. Дим підносився на горище і виходив поміж драниці-гонти покрівлі. Були тут і сіни, які служили на те, щоб можна було накладати сіна на горище стайні.

Але його син Степан пішов далі. Над кімнатою зробив стелю, із глини збив піч, зробив постіль і цю закурену димлянку перетворив справді на теплу, привітну хату - зимівку, де можна було не лиш літувати, але й по-людськи зазимувати.

Ще ледве закінчили кісьбу, а тут і жати треба. На Верховині жнива приходять пізно, десь під кінець серпня. Худобина випасувалася на кошеницях⁶⁴, а потім на стернянках.⁶⁵ Проданчик став пастушком: доглядає корівку з теличкою, щоб не наробили шкоди в картоплі, у вівсі, в житі, а особливо в капусті. Цілісеньке літо розкошував він собі на вільній природі. В неділі він "пускав" батька в село, бо ж треба було побритись, купити тютюну, бриндзи, взяти чисту білизну. За те йому батько із села завжди приніс куплених яблук, грушок, сливок, або хоч за два грейцарі цукерки.

Він ночував як не на стайні, то на оборозі в м'якому, пахучому сіні. Але батько не мав такого вигідно-

го нічлігу, він мусів спати під колибою біля вогню, щоб стерегти овес, жито та картоплю перед дикими звірями. Ведмідь собі частенько звик поласувати на вівсі або в житі. Ще хліб у колоссі, а він потопче, звалить на землю та жере. Навіть коли снопи у кладнях⁶⁶ і тоді Вурмило зуміє порозкидати снопи по землі. Не так багато з'їсть як понівечить.

А другим шкідником верховинського селянина є кабани - дикі свині. Це чисто прокляття Верховини. Від ранньої весни до пізньої осені доводиться стерегти поля серед лісів, бо інакше пориють, понищать і з'їдять картопельку. Навіть навесні, щойно посажену вириють із землі. Господарі в горах всеньке літо приневолені вартувати, переспати чотири й більше місяців під колибою, щоб встерегти хлібець. Убити панських шкідників заборонено, бо ж ці ведмеді і дикі свині пана графа Шенборна та інших панів. Поперш, патиюм звіря не вб'єш ніяк, а рушниць для верховинців нема, не дозволено їх мати. Хай би тільки хтонебудь посмів тримати пальну зброю, то ті мадярські "пір'яники"⁶⁷ поламали б йому ребра, бо графам та баронам дорожчі дикі свині, ніж самі верховинці. А дикого звіря стільки наплодилося, що ведмідь уб'є вола і серед білої днини. Дозвіл на рушницю ніхто тут не дістане, бо народ "ненадійний" - прості люди ненавидять панів і це пани добре знають. А за той час дикі свині і ведмеді весело собі гуляють - от недавно в Стригальнянському потоці ведмедиця вбила двох озброєних жандармів. А сталося воно ось як: Жандарми в службі ішли горі потоком. Один з них побачив мале ведмедча, зняв з плеча рушницю і вбив ведмедика. На те з куців вискочила стара ведмедиця і напала на них. Один і її поранив, але ведмежий лоб твердий. Доки жандарми опам'ятались, ведмедиця наскочила на них і своїми страшними пазурами одного вдарила так, що він перевернувся. Тому, що він постійно рухався, його добила на смерть. Другий мав більше розуму, ліпше пізнавав натуру ведмеда. Він, хоч і був поранений, повалився на землю і притаївся, наче мертвий. Йому розлючена сильна ведмедиця дала спокій, тільки накрила його хворостом і колодами. Це у вед-

меда такий звичай. І вола коли уб'є, то накриє таким самим способом, а вночі вертається поласувати собі з м'яса.

Жандарм це добре знав і коли вона віддалилася, не гаїв часу, але з важкою бідою вибрався з-під хворосту, побіг у село і заалярмував відважних людей. Ну, але його товариша вже не було між живими.

Натуру ведмедів ніхто так добре не знає, як верховинці. Ведмідь на людину не нападає, тільки його не зачіпай. Особливо доки він живиться травою, листям та малинами, він м'яса не бажає. Але раз він його закоштував і став м'ясоїдом, то стає небезпечним. Але лиш для худобини, людей і тоді далеко обійде.

Але коли його поранили, коли він на собі побачить кров, то горе тому, з ким він зустрінеється, він тоді страшний. А ще страшніша ведмедиця з малими.

Про ведмедів Проданкові ще дядько Шемет оповідав багато пригод. Одного разу, - говорив він, - на провесні ведмідь виліз із свого барлога. Виголоднілий, худий, слабкий ішов собі лісом. В кущах пастух на провесні доглядав кози, які вигнав у "брост", щоб заощадити сіно. "Брост" - це ж гілки, прутики без листя, які кози залюбки об'їдають.

Пастух побачив вихуділого ведмедя, зловив, прив'язав його на ремінний пояс і вів у село, може пани куплять. Переходили через потік. Ведмідь мав спрагу, хотів напиться води, пастух пожалів його і дозволив напиться. Після того ведмідь зразу дістав таку силу, що сіпнув собою і втік разом з ременем на шиї.

Ведмедів у горах повно, з ними мають великі клопоти і турботи не лиш вартівники картоплі і вівса, але найбільше пастухи на полонинах. Але на полонинах скотарі мають знаменитих шерстяних сторожів - собак. Коли є їх більше, а на шалаші⁶⁸ є й по чотири, то дадуть собі ради не тільки з вовком, але і з ведмедем. Вони й самі відважаться напасти на Бурмила. Ті найбільші і найсильніші вискочать ведмедеві на хребет і "скубуть", кусають, правда, товстошкірий ведмідь не дуже то від-

чуває їхніх зубів. Але як зловить необережного собаку, то шпурить⁶⁹ ним далеко, якщо не розірве. Інколи допоможуть і смолоскипи, бо ведмідь вогню боїться.

Верховинці прийшли на те, як боронитися проти звірів. Крім вогню і собак є ще й інший засіб. Верховинець свою нивку обгородить дротом, одним тільки волюком від землі до півметра, щоб було і проти диких свиней. На дрот навішають дзвінкі бляшки, цвяхи та бляшані дзвіночки. Крім того, зроблять на високій, в землю закопаній жердині млинець з дерев'яними молотками і всунуть туди стару косу. Млинецьві із смерекового чатиння зроблять "хвіст", він за вітром обертається, млинець крутиться, вісь поганяє молотки, які, обертаючись, вдаряють на залізну косу і роблять такий гук, що далеко чути. Його респектують не тільки звірі, але й горобці, щоб овес і жито не виклювали. Правда, млинець гримить тільки на вітрі, але на високих горбах вітер майже завжди повіває. Все ж таки буває й так, що вітер не віє, млинець стоїть. Ведмідь, або дикий кабан підійде до ниви, головою доторкнеться дротика, цвяхи, бляшки, дзвіночки заgrimлять і звір тікає. Але як нива велика, поля повні вівсом, де і звідки стільки дроту набереш?...

Степанові Гринюхові і в Затіні довелося стерегти хлібець під колибою біля вогню. Одного разу і Проданко впросився спати з татом у колибі біля жита, бо картопля й капуста була обгороджена дротом. Мали вони молодого песика "Босого", який ночував у колибі. Вогонь горить, вони собі сплять. Враз, глибоко вночі, собака завітрив звіря, забрехав. Степан встав, запалив смолоскип і пішов відганяти ведмедя від снопів. Проданко теж збудився, ведмідь пробіг біля колиби і подався в ліс.

- Тату, що то був за чоловік у дубленій⁷⁰ петечині?

- Ех, добрий тобі чоловік, це ж був ведмідь...

З того часу Проданко боявся спати в колибі.

В Затіні поздовж зворини⁷¹ росло чимало ліщан, на них дозрівали смачні, ліскові горішки. А як восени

доспіли, попадали і самі, їх тільки повизбирувати в мішок на зиму, щоб їсти та гостити колядників на Святий вечір. Теж і яблука - лісничі - позривали та поносили на стайню поміж сіно, вони там доспіють і будуть солодкі взимку.

Степан вертався в село. Замкнули вони зимівку, зігнали худібку, бо ось треба іти знову в бутин у Грабо-вещь спускати колоди.

Хоч лісоруби бувають обережними, все ж у Грабівці пригодилося велике нещастя. Люди сапінами⁷² підіймали колоди і направляли у зроблений жолоб, яким протікала вода, робила жолоб слизьким і колода власною вагою пробігала вниз. Але груба колода мала великий розгін, вискочила із жолоба, взяла зовсім інший напрям і пішла в обіч, де стояв гурт лісорубів. Не всі встигли відскочити, колода величезною силою вдарилася до одного пня, зломила його на дрібні куски, великий осколок в повітрі забринів і вдарив по голові Макара Плиску. Бідний Макар на місці був мертвий. Вдова і сироти залишилися без жодних прибутків на прожиток, - так само, як і сироти Гриця Цендри, що минулого року втопився у плесі, коли хвилі розводненої Тиси шпурнули дарабою об скелю. "Касу хворих" пани ще все не завели і сироти пішли в жєбри.

... "Я ВАМ КУПЛЮ БИЧКИ ЗАДАРМО"

До Волового прийшов новий нотар, пан Пікель. Був це син багача-мільйонера Пікеля з Торуня. Старий Пікель мав бутини, вирубував ліси, мав лісопилки, кілька шинків, крамниці, а ще до того цілий масив торунських полонин. У нього лісоруби не тільки "заробляли", але й повинні були в його шинках пити горілку, купувати кукурудзяну муку, бриндзу, а навіть солонину. Оплати за полонину "від хвоста" в нього були найвищі. Підприємець Пікель носив довгу бороду, тримав строго суботу,

але зате в його крамницях і шинках продавали товар і напитки і в суботи, бо це давало багато прибутків. На тих лісорубів, що доношували собі харчі з дому, він гнівався, а навіть викидав з роботи. Він хотів, щоб харчі у нього купували.

Своїх синів послав на студії. Один вивчився на лікаря, другий за аптекаря, йому купив аптеку і вони жили в містах. Третій син став нотарем. Він був уже модерним, як й інші пани, голив бороду й вуси. Грошей і впливу мав досить, грошей позичав навіть окружному начальникові та іншим, що любили бенкети і тому кожен з них був йому зобов'язаний, як говорять, "були йому в кишені". Пікель мав велику силу і робив у Воловому та у всьому окрузі, що тільки захотів. Тоді, коли покійний Дулішкович за написання неграмотним людям - та і грамотним, бо треба було писати чужою мовою - не брав з людей нічого, Пікель здирав з людей великі гроші. Не лиш за прохання, але й за будь-який документ, посвідку, брав і по золотому.

Пікель загадав "піднести" центр району, Волове. Особливо з Галичини закликав торгашів,⁷³ ремісників, шинкарів і так у Воловому вже в перших роках його "діяльності" прибуло дальших п'ять шинків крім двох, які були й перед тим. Тепер були корчми на "пустарі" за мостом у Ічика, напроти Плиски у Цвайга, серед села у Файги, в самому центрі шинкари в Шміло Смаргуля, напроти церкви знаходилася "панська корчма" Шапса-Шафара, трохи далі мав шинок Зіхерман, а в горішньому кінці села шинкари в Абрум Грінберг. Крім тих були ще і "сліпі" корчми, без ліценції, на окраї села, в приселку Поточині, в Стригальнях, у Сопках, де можна було шинкаря і опівночі збудити і купити "миндри" - тобто перепалений та з цукром препаратований денатурований спирт - на половину дешевше за нормальну горілку.

Нижче села в малій дерев'яній хатині жив циган Шоронда, знаменитий популярний скрипаль, інтерпретатор коломийок. Він вигравав на весіллях, на вечernицях, на різних забавах, але інакше був несогіршим ковалем у селі. Мав примітивну кузню на чотирьох стовпах, по-

криту соломою і оббиту дошками, в ній ковальський міх, ковадло, яке тут звали "бабкою", кілька кліщів і молотків, вугілля собі випалював сам із букових дров. Умів зробити підкову, підкувати коня, зробити обруч, серп, молот, а навіть сокиру, окувати віз, зробити рало, мотику, леміш і все потрібне для селян. З його солідної роботи були всі задоволені. Він робив дешево і добре, коли в чоловіка не було грошей, він задоволився картоплею, молоком, сиром. Принесе було бабця шматок заліза і паляницю хліба і каже йому:

- Шорондо, зроби мені серп, а вечір, як надю, принесу тобі коновку молока...

Задумали парубки зробити вечерниці з танцем, то й побігли до Шоронди:

- Лишай свою кузню і ходи нам грати...

Шоронда зачинив двері кузні, помився, причесався, взяв скрипку під паху і йшов з парубками. А коли й другої днини кузня була зачинена, всі знали, що Шоронда десь вигравас і ніхто на нього не нарікав.

Але одного дня пан нотар Андор - інакше Арон - Пікель покликав бідолаху цигана до канцелярії громадського уряду. Шоронда вже перед дверима зняв шапку, чемно вклонився, нотар на поздоровкання не відповів, але зразу скрикнув:

- Цигане, маєш ти дозвіл на провадження ковальського ремесла?

- Який дозвіл вам потрібно, паночку?

- Та... папір, що ти вивчений за коваля.

- Паперу в мене нема жодного, а вчив мене тато.

- То від сьогодні ти не будеш ковалем і забирайся з кузні, бо то громадська і на громадській парцелі стоїть, - гукнув суворо Пікель.

Шоронда не хотів виходити. Як то? Адже він з діда-прадіда ковалем у селі, вже його дід, його батько робили лісорубам сапіни, грифи,⁷⁸ він у тій кузні народився, а тепер його виганяють. Але бідоласі не по-

могли жодні протести, жоден плач і благання. Прийшли два боженики і циганського коваля викинули з хатини і з кузні. А на його місце зразу прийшов бородатий "концесіований" коваль Хамбер.

Прийшла черга й на дальшого ремісника, Путраша-Баранчука. І його дав закликати до канцелярії пан Пікель.

- Ти колесарем у селі, правда?

- Правда, пане нотар.

- А вивчився ти ремесла у майстра?

- Вчився у свого батька, він був відомим колесарем на всю громаду, - відповів Баранчук.

- Але промислового листа він тобі не дав, так?

- Про такі листи ми зроду не чули. Все життя він робив вози, його колеса були тривкі мов залізо, спиці не ламались, бо він на колеса вибирав пружній карпатський ясен, а "німецькі" куделі та кросна він виробляв так, як ніхто перед тим. З далеких сіл приходили і замовляли.

- Ти свою майстерню передаси кращому, концесіонованому майстрові, а не "фушерові"⁷⁵ шарлятанові, - наказав пан Пікель.

З тієї днини колесарем села став Абрум-Герш, що перед кількома днями приїхав і говорив по-польськи... Путраш-Баранчук став його робітником, бо хоч Абрум-Герш мав концесію, але колеса робити не зумів.

Кравці, шевці, різники, м'ясарі, торгаші, підприємці, - це все були чужинці, приналежність котрим була уділена зразу, як тільки прибули до Волового, бо сільська рада складалася з прихильників пана Пікеля.

Пан нотар Пікель і сам почав наживатися. Від старого Гедайла Рапапорта купив полонину Миршу. Рапапорт вже був старий, сини пішли з грішми панувати в міста, в єдиному поверховому будинку Волового, який дав побудувати Рапапорт, залишився він сам.

Полонина приносила небувалі високі прибутки. На ній паслися отари овець, череди ялівок, волів, табуни коней. За кожну худобину треба було платити високу оплату - і за траву і за пастуха. А тепер пан Пікель рапапортівську оплату підвищив на два рази більше. Не помогли інтервенції людей в окружного начальника, ані листи депутатів, пан Пікель всюди мав правду.

Пан Пікель - мудра голова, він загадав тепер щось таке, про яке селяни ніколи і не чули. "Добродійство" та й годі! Пан Пікель почав людям бички купувати "за дармо". Покличе до себе деяких та й каже:

- Федоре, Іване, ідіть на торг, виберіть телята-бички і я вам їх куплю, жодних грошей ви не потребуйте.

Чоловік підібрав малі бичата, пан Пікель їх купив і "дарував" бідоласі в супроводі таких слів:

- Пожени їх у мою полонину, заплати оплату, накоси сіна і перезимуй їх. На друге і третє літо знов пожени їх у полонину, а під осінь вигодовані бики продади на торзі. З грішми поділимось.

- Але в мене нема на чому накопити сіна, - бідкався чоловік.

- Ти дурню, накоси його на панському за третину, за три роки матимеш гроші. Але щоб ти мені з грішми не втік, підпиши вексель.

Отак багатьом людям купив і "подарував" пан Пікель бичата. Оплату за полонину повинен був "обдарований" платити.

Одного разу Олена каже своєму чоловікові, Степанові Гринюхові:

- Дивись, люди зароблять гроші, іди до нотаря і прося і ти бичата.

Степан почав роздумувати. Він не тільки вмів вирахувати кубометри, але прийшов і на спекулятивну арифметику пана Пікеля.

- Ні, жінко, не візьму бичата від Пікеля, бо пан

Пікель заробив би на мені аж вісім сот процентів, без праці, без ризику.

Першою жертвою пана Пікеля став сусід Степана, Андрій Дурневич. Він взяв бичата, сплачував впродовж двох літ оплату за полонину, накосив на Шміловій мочарі сіна за третину і тішився, що за гроші з продааних биків полатає дрантиву хату, що вже затікала. Але під кінець літа прибіг воляр з полонини і повідомив про сумну вістку, що одного вола ведмідь убив. Ось доказ: кривава голова з рогами, яку знайшли в лісі.

Дурневич побіг до пана Пікеля з тією сумною новиною.

- Ведмідь твого вола убив, а не мого. Моєго вола поведи ти на торг і продай та принеси мені гроші, - говорив Пікель.

Дурневич обурився, бика справді продав на торзі, але тільки половину грошей кинув на стіл нотареві. На те пан Пікель виставив його біанко-вексель і запропонував. Дурневич на суді боронився, але справу програв. А щоб міг заплатити судові і адвокатські витрати, мусів продати і свою єдину корівку з-між дітей, жительку сім'ї...

Верховинські бойки ненавиділи панів і підпанків - всю ту бюрократію, що сиділа по канцеляріях і "ссала кров з бідних людей". "Чорнокнижниками" їх називали, видумували на них пісні і смішні назви, не щадивши з них нікого.

- Хто їде возом?

- Двоє людей і один чорнокнижник...

- "Наш журат - це кат! Його "пір'яники" - собаки! У нас такий світ тепер, що кожний чорнокнижник - шкіродер... За панську порцію⁷⁶ здикутор⁷⁷ телицю тягне із хліва..."

Поволі надходила й осінь, картоплю почали вибирати із землі в Затіні. Проданко якраз кидав собою з ліщани на ліщану за солоденькими лісковими горішками, як проходив туди дядько Липей. Побачив хлопця, що пустує, і біля зимівки зупинився. Степан збирав із кладень жито і носив на горище, бо ведмідь щоночі гостує.

- А ти, Степане, чому сина не запишеш до школи? Він з моїм Ільком ровесник, повинен іти в школу.

- З мого сина ні дяка, ні попа не буде. Хай буде чесною людиною, а чорнокнижника не хочу.

- Ну, роби, як хочеш, але закон такий вийшов.

Дійсно, такий закон від кілька років вже існував, але тільки на папері. Ніхто нікого не чіпав, якщо він дитини не послав до школи, бо й навіщо верховинцям школи? Темні верховинці для панів вигідніші, вони не грамотні, неосвічені раби, без претенсій на якесь людське життя. Вони зродились на те, щоб були скотарями, пастухами, слугами, батраками, плотогонами та лісорубами. Неграмотні - це ж німі раби, дешева робоча сила. Під час жнив працюють у феодалів і по чотири тижні за два-три мішки збіжжя... Торгашам ріжуть-пилять дрова весь день за дві шустки,⁷⁸ косять за чотири на своєму харчі, служничка служить у пана рік і не вислужить ані на одяжину... жінка півднини мис підлогу за півлітра нафти... Навіщо тоді верховинцям школи?

Степан почав серйозно передумувати: записати хлопця до школи, чи не записати? Радився з дружиною, що робити. Ще хоч два тижні треба би перетягти, нехай ходить з коровою. Степан прийшов до переконання, що таки треба записати, нехай хоч рахунки вивчить, щоб його майбутні працедавці не ошахровували як інших.

Його дружина Олена була дуже побожною, до того ще й забобонною - вірила у Повітрулі, у Домовики, у нечисту силу. На празник святого Юрія Проданка роздяг-

ла до гола, він тричі мусів оббігти хату з помелом, щоб нечиста сила не мала доступу до обійстя. Зубок часнику постійно носила з собою, зав'язаний у вузлику, бо це ж охорона проти злих духів. Строго дотримувала говіння. В тижні два дні - в середу і п'ятницю, - не дозволяла ані дітям ложку молока, ані яйця, ані рибу, бо "...і риба - м'ясо..." Дійшла до того, що два дні в тижні говіти - замало, то ж добровільно з чоловіком взяли на себе і третій день говіти - в понеділок, "бо це за здоров'я". Перед Різдвом і Великим днем було по сім тижнів говіння, до того ще й "Петрівка". Сама капуста, картопля, росіл, біб і горох з вівсяним хлібом, молоко радше дала скиснути і вилила поросяткам. Навіть Проданко від сімох років мусів говіти. Перед Великоднем Олена повні дві доби тримала твердий піст, навечерялася тільки в страсний четвер і доки в неділю не принесли свячену паску з церкви, не мала в роті ані крихітки. Проданко любив випити горнятко теплого молочка зразу після видосення корови. Мати "цяпас" - доїть, а він сидить на порозі стайні і жде, щоб йому налити з дійниці горнятко молочка. Але якщо була середа або п'ятниця, Проданко молочка не дістав... Хіба ж крадьком напився вже процідженого до коновки, або тато йому налив, щоб мама не побачила. Матуся Проданка щоднини ставила біля себе навколішки і молилися разом "Отче наш", "Богородицю" та "Вірую". А на додаток ще й таку молитву: "Ворони нас, Господи, від панської кари, від людської гвари..."⁷⁹

- Хай іде до школи, - мовила Олена, - нехай навчиться читати, то я йому куплю молитвенник і мені читатиме.

Минули ще які два тижні. Одного дня повів Степан Продана у село записати в школу. Одягнув святковий одяг і пішов до вчителя української церковної школи. Але дяко-вчитель Бокотей, який провадив цю єдину українську школу в селі, заявив, що школа переповнена. Радив записати сина до державної, мадярської, школи, яку минулого року відкрили для дітей місцевої бюрократії і торгашів, там місця досить.

Степан пішов поцікавитися, що то за школа. Він довідався, що в ній вчать тільки по-мадярськи, учителює маляр, який ні слова не вміє по-українськи, до дітей говорить тільки мадярською мовою, якої, крім панів, ані ремісники, ані торгаші не вміють.

- Чорт побори таку школу, я до неї сина не запишу, - заявив Степан і вернувся знову до Бокотей.

- Пане вчителю, я вас дуже прошу, візьміть мого хлопця. Хіба ж вам не жалко української душі запропастити в чужій школі? В тій школі я не бачив ані одної дитини в сіряку, тільки панські діти там сидять і подекажі жидівські.

- Чоловіче, я вже вам сказав, що школа набита, немає ані одного місця вільного. Де ж я хлопця посаджу? Треба було прийти скоріше.

Степан почав бідкатись і знову благати та просити. Бокотей хвилю роздумував, а потім і спитав:

- Чи ви вмієте майструвати?

- Гм... не дуже, хіба таку грубу роботу. Сани ви-тешу, топорище зроблю, постіль собі збив із дощок, але я не є столяр, а дарабаш і лісоруб.

- Спробуйте змайструвати для свого сина стілець, то можедесь примістимо його, коли немає вільної лавки.

Степан подякував, пішов додому і взявся до роботи.

Другого дня зранку в школі відчинились двері і увійшов Степан з Проданом. На плечах ніс цілу лавку, школа аж "ох"-нула. Було це пів-колоди, сокирою грубо обтесана, нерівна, зі споду проверчено чотири діри і всунено по патикові. Коли Степан те страшило поклав на долівку, вчитель почав сміятись. Це Степан за-примітив, йому було неприємно і він вибухнув:

- Чого ж ви смістесь з моєї роботи? Я вам казав, що я не столяр, зробив так, як умів.

- Ні, лавка добра, вона нам пригодиться, - мовив учитель. Продана Бокотей записав і посадив до першої

лавки між інші діти. Батько заплатив за Буквар і пішов, а Бокотей наказав винести лавку в садок за школою.

Хоч у клясну книгу Продан був записаний Любомиром, бо вчитель не визнавав прибраного імені, всі діти звали його тільки Проданом, бо ж це так було звичаєм на Верховині, ані не висловити попереднє ім'я. Раз його "продали", то до смерті залишиться він Проданом. З прізвищами та іменами не раз виходила плутанина. В школі сиділи два рідні брати, один у першій, другий у третій клясі. Один на прізвище "Могорита", другий "Булик", хоч походили від одного батька і від одної матері. Їх батько на письмі звався "Могорита", але ще малим прозвали його "Буликом". Тоді ще до метрики в громадській канцелярії не записували, записав тільки піп до великої книги, коли його охрестив. Батько був у лісовій роботі і під хрест принесли його куми.

- Чия це дитина? - питався піп.

- Буликова, прошу отця, - відповіли куми.

Він так і записав...

І почалось учіння, бідне та мізерне. В шести клясах сиділо в одному приміщенні сімдесятеро дітей. В першій клясі було їх найбільше. Були босі, обшарпані, Буквар був хіба ж у кожного третього, таблиць і грифелів⁸⁰ ще менше, бо не було за що купити. Дитина очі виплакала, доки вижебрала від матері пару яєчок, потрібних на зошит, бо грейцаря в хаті не було. А як знайдеться по яєчку, то потрібно понести Сурі або Естерці за нафту, за сірники, або за паклю тютюну чоловікові. Постолів нема за що купити, а не то шкільні потреби. "Діди, батьки жили без школи та й ти обійдешся. Он, з коровами треба ходити, а його посилай у школу, ще й грифелів йому купи!..."

Найбільше намучився вчитель і старші учні з першокласниками. На вчителя було забагато сімдесятеро дітей, то ж старші, розумніші учні допомагали йому, тим більше, що він був і дяком, співав у церкві, справляв похорони і були дні, що його не було в школі. В тако-

му разі дижурні шостиклясники провадили школу, але їх не дуже респектували діти, було більше крику, ніж у-чіння, бійок, гомону, збиточників записували на папірець і коли вернувся Бокотей, то по черзі лягали на лаву, їх Бокотей шмагав⁸¹ березовим прутом.

Першоклясників треба було навчити пізнавати букви. Кожна літера мала свій знак. Вивчити ті знаки було дуже трудно. Наприклад: читалась буква "п", треба було покласти долоню на голову, наче гребінь у півня; при читанні "н" треба було стригти пальцями, мов ножицями. Під буквою "б" була намальована бочка, під "с" сокира тощо. Це була нова угорська метода навчання. Хто поперш бачив таке "читання", його сміхом брало, він жалів дитину, бо вона, читаючи, куткудакала, квакала, мекала, мукала, показуючи то устами, то руками. Гаркала, як собака, сичала як гадюка і отак, прочитавши зо два рядки тексту, дитина мусіла запам'ятати десятки різних знаків. Не лиш дитину, але і вчителя обливав піт, бо це ж було страждання, а не навчання.

Для Продана вивчити знаки була мука. Цілісеньку зиму гірко бідував він, букви вже навчився пізнавати, але рівночасно показати знак - це йому не вдавалося. Продана вчитель сварив, помічники били його, лаяли, вчитель товк його прутом всю зиму, прозвав ослом, гіпопотаном, ведмедем, а навіть таки просто дурнем.

- Продан дурний, як стовп, - прозивали його старші хлопці, але й інші з першої кляси не були кращі. Вчитель з першої лавки прогнав його в середину, "між інших дурнів", щоб не робив ганьби школі, бо наставник школи,⁸² канонік Медвецький мав такий звичай, що коли показався в школі раз за місяць на перевірку, то звичайно почав випитувати тих, що сиділи спереду. Від півроку першоклясники почали складати букви в слова і в речення, але так, щоб і читати і показувати знаки поодиноких літер, гестикулюючи. Такий спосіб читання був тільки в першій клясі і першоклясники зазидували вищим річникам, які вже квакання та куткудакання позбулись. Через ті знаки Продан майже щоднини стояв

на місці ганьби у кутку, стояв навколішки, або таки Бокотей перегнув його через коліно і "сипав" прутом у ту частину тіла, де нема кісток...

Все ж таки прийшов і давно очікуваний кінець навчального року. Інші діти книжки позакидали, або продавали за півціни, але Продан не лиш свій Буквар поніс додому, але купив від Баранчука Йосифа читанку з вищого річника, а від нанашка Путраша випросив два старі календарі, бо в них були цікаві образки.

Продан знов пішов у Затінь під час вакацій. Всюди водив свого собаку Босого, бо був переконаний, що песик його оборонить. Блукав по лісах, відважився і в глибокий, лісистий "Вовчий потік", а навіть пішов і в полонину Миршу-Лопату. З Восим дуже любив блукати по лісових полянках, бо там паслися олені, серни. Подивляв високі ялиці, широчезні явори і стрункі ясені. Він почав любити гори, любити ліс, прислухався, як довбає дятель, як співає дрозд і як журчить поточина. Не раз висварив його батько за те блукання і щоб запобігти, пригнав корову із громадської череди, щоб Продан радше скотарив і не блукав по лісах.

Проданові не давало спокою, як то в школі інші діти могли так гарно сполучувати букви в слова, а слова в речення, а йому не щастило. Книжку мав постійно з собою. І одного дня сталось диво: він сам прийшов на те, як букви в'яжуться, як сполучуються речення. Перед ним обертався світ, він був невимовно щасливим, що відкрив тасмницю.

Неначе серед спраги кинеться людина до корчаги з водою, так само взявся і Продан до книжки. Перечитав він до самого кінця свій Буквар, але ще цікавішою стала для нього читанка Баранчука. Були там віршики, оповідання, казки, а в календарях описи, поради, жарти. Все те його надзвичайно цікавило. Бувало, піде з коровою і так зачитається, що й не побачить, що корова в шкоді.

- Хлопче, ти сліпий, не бачиш, що корова в капусті?
- гукав на нього батько від коси.

Пастушок з Продана поганий, він не радо ходив з худобою. Крім книжок він любив спів свого батька. Ніхто в селі не мав такого гарного голосу, не вмів так співати і так голосом володіти, як Степан Гринюх. Було, на горбочку косить - косить і співає, а косарі на інших беріжках та узбіччях поскладають руки і слухають - а як перестане, то його знов припрошують:

- Степане, Штеню, співай ще!

Степан співав. Співав він при кісьбі, співав при жнивах своїм тенором і співав він радо. Вечорами, під колибою, горить вогонь, а він співає. Інші люди галасуванням відганяють звірів від хліба, а Степан те саме робить піснею, і співав би він і до півночі, як би його сон не давив. А знав він пребагато верховинських пісень, полонинисько-вівчарських, дарабаських, коломийок весільних, сумних і веселих, поважних і жартівливих. Співав про Довбуша, як він нападав на злих панів, як його куля вбила, співав про Пинтю, як він з дерев'яної гармати стрілив у хустський замок і вбив гайдуків панських; співав про опришків, як вони від багатих панів брали а бідним роздавали; співав про вояка, як його цісар забрав на війну від матері-вдовиці, знав пісню про сирітку, що на могилі матусі посадила калину і сльозами її орошувала.

Співав він не тільки чужим людям, але й Проданкові. От і тепер, тільки що надійшов вечір, подоїв корову, Продан за той час розпалив вогню у печі зимівки, батько заніс у дійниці молоко, дав напиться синові і почав варити кулешу. Вогонь горить, освітлює хатину, Продан сидить на припічку, а батько співає:

В багача шалаші,
сто овець на паші,
вівці то не наші,
ой, не наші!

Один син вівчарить,
другий там воларить.
З полонини чути
у трембіти дуги.

Вівчар на ній грає,
в село сповіщає,
сповіщає:

"Тату, тату, тату,
спіши на Лопату,⁸³
бо прийшли опришки,
подоїли стрижки,
кулешу варили,
гелети⁸⁴ спалили,
мене прив'язали,
отару погнали,
ой, погнали.

Або почне іншу, дарабаську:

Груба повінь на Тисині,⁸⁵
дарабаш на дарабині,
дарабина вже розбилась,
грянула в скалу узгір'я,
поламалась на паздир'я.
Він з колоди покотився,
впав у плесо і втопився...

- Тату, не такої сумної співайте, але веселої, щось
таке, яке співали косарам.

- Е, сину, такі пісні тобі не можна чути. Ну, але
щось заспіваю.

Та ішов я горі селом,
чорт у вербу ковтав,
а я думав, що пан нотар
за порцію гойкав.⁸⁶

Та ішов я горі селом,
та стрінув багачку,
"Поцілуй ня,⁸⁷ сирохмане,⁸⁸
та дам ти⁸⁹ на пачку..."⁹⁰

Котилася колесниця
з гори берегами,
повісили чорти бабу
межи яблінками.

Але баба як копиця

і мотуз урвався,
баба взяла бук у жмені
і чорт налякався.
"Ой, бабуню, ой, голубко,
як не будеш бити,
буду тобі на цім світі
сім років служити."

Степан ще був би й даліше співав, але кулеша була готова і Проданові треба було іти спати. Після вечері Продан виліз на стайню в сіно, а Степан пішов під колибу піснею ведмедів та кабанів лякати.

Та й пісням був кінець і Проданові із Затіні довелося знов іти в школу.

Величезна несподіванка була для вчителя, коли він заставив Продана читати. Бокотей рота розняв, коли Продан текст почав читати так плавно, як будькотрий учень із п'ятої класи.

- Хлопче, де, коли і хто тебе навчив так читати? - питався задоволений учитель, не спустивши очей із хлопця.

- Я сам прийшов на те під час вакацій, але знаки показувати не вмію і тепер, - відповів учень.

З того часу він став любимцем не тільки вчителя, але й наставника Медвецького. Його вже не пхали між інших "дурнів", щоб він не був на очах, але вчитель посадив його скраю між двох найкращих учнів: Синичука Василя та Липея Ілька. Ще був і третій відмінник: Карпа Олекса, син майстра теслі, що робив водяні млини та й мав і власний млин. Цей другий річник пішов як по маслі. Незабаром Продан перевищив і другу класу і вже з початком другого півроку заділив його Бокотей до третьої класи.

- Ти другу класу покінчив і без мене, з власної пильности, - сказав Бокотей. Продан найкраще вмів вивчити вірша напам'ять, був декляматором, рецитатором і помагав Бокотеві вчити менших.

Отак минали роки. Учнів було все менше. Багато ді-

тей повмирало на різні заразливі хвороби, деякі навмисно обходили школу зі згодою батьків, щоб скотарити та помагати в господарстві. Батькам доводилося не тільки продавати кури й купувати дітям книжки та зошити, але і втримувати церковну школу. Хто мав своє тягло, повинен був привезти сани дров; хто не мав, то ішов у громадський ліс і нарубав. А були й такі часи, що не було чим отоплювати школу, тоді самі учні повинні були щоднини принести хоч по одному поліні дровини, якщо не хотіли мерзнути в школі.

Продан ходив уже до п'ятої класи, коли на українську школу впало велике нещастя. Мадярський міністер культури і шкільництва граф Апоні в будапештському парламенті дав ухвалити закон шаленої мадяризації і знищив тим усе шкільництво національностей в цілій Угорщині. Найгірше потерпіла найслабша і найбідніша національність українська. Вчителів держава перестала платити, жодної допомоги не-мадярські школи не одержували, закладано школи мадярські. До них втягали вже не тільки дітей торгашів і ремісників, але й селянських дітей. Учні в мадярських школах мали значні вигоди. Вони безплатно одержували книжки, прилади і всі інші шкільні потреби. А щоб притягнути і тих найбідніших, їм розділювали обіди, батькам обіцяли першенство на працю. Та хоч як тягли українських дітей до цієї мадярської державної школи, протягом кількох років ані одна українська дитина до тієї школи не була записана. Бокотей, український патріот, і сам був сумний, огірчений, бо прийшло розпорядження, щоб три дні в тиждень вчив по-мадярськи. Матері руки заломлювали, діти плакали, адже не тільки абетку треба було вивчити, але і всі важливіші підручники прийшли в чужій, незрозумілій мові. Українське населення проклинало угорську панську владу. Люди радились і пішли в депутацію до начальника, але то їм не допомгло. Пенсіонований старий учитель, тесть Бокотей, Теодор Станко, що тепер був старостою, Путраш-Варанчук та куратор Липей поїхали до столиці комітату, Сигота, до фіюшпана,⁹¹ були навіть і в Будапешті у самого міністра, але все те - як горохом по стінах.

Навчання чужою, в школі незрозумілою, мовою - це мука як для учнів так і для вчителя. Читати з бідю вже навчилися, але при тому не розуміли ані словечка. Бокотей всю зиму волосся собі рвав, бо успіху не було жодного. Замість наставника Медвецького школу відвідував мадярський інспектор. Він заявив, що Бокотей тому не має успіху, що в школі забагато дітей. Бокотей одержав строгий наказ приймати в першу класу лиш обмежене число учнів, а всіх інших посилати до першої класи мадярської державної школи. Це викликало нову бурю протестів, але все це ніщо не допомогло, жандарми силою втягали дітей до мадярської школи.

Одного разу прийшов новий інспектор до школи і вимагав, щоб на його запитання діти йому відповідали по мадярськи. Того і при найліпшій волі вчитель не міг досягнути. Інспектор шпурив каламарем⁹² об землю і покинув школу. За якийсь час на те прийшло нове розпорядження, щоб викладовою мовою була виключно мова мадярська. Це був новий, смертельний удар українській школі. Нове горе для дітей, для батьків, для вчителя і для українського народу під Карпатами.

Одної неділі до школи зійшлася громада людей. Не задля того, щоб спричинити бурю, бо того мадяри не налякалися б. Зійшлися вони більш на те, щоб один одного потішити.

- Пане вчителю, що з нами буде? Нас задушуть мадяри, пропадемо в цих горах. В мадярській школі наші діти між собою вже ані розмовляти не сміють, за кожне слово їм мадярські вчителі плюють до рота, прозивають їх видуманими назвами "глупими русняками", "рутенами", "мусками",⁹³ насміхаються над ними і товчуть їм у голову, що вони повинні бути мадярами. Наші діти дармо ходять до тієї школи, не будуть знати ані листа перечитати або написати своєю рідною мовою.

Бокотей мав у собі іскру української душі, його також боліло серце, бачучи таку неправду. Він старався потішати людей:

- Чесна громадо, я все зроблю, що можу і що дасть-

ся зробити. Я вам обіцяю, що три вечори в тижні, а
теж і в суботу сполудня, вчитиму дітей по-українськи,
та не тільки з нашої школи, але нехай приходять до ме-
не і діти з малярської школи.

Загули оплески. Біда навчила придержуватися свого
рідного. Тоді, коли перед тим частина українського
населення ставилася до школи байдуже, тепер малярсь-
кий терор з'єднав усіх.

В церковній школі з того часу було повно українсь-
кої дітвори. Якись добрі руки принесли три великі га-
зові лампи, повісили їх на стелю і праця кипіла, нена-
че у вулику. Ходили туди не тільки школярі, але і мо-
лодь, бо найстарша дочка Бокотея, Маргарета Бокотей
якраз покінчила вчительську семінарію в Ужгороді, зі-
брала хлопців і дівчат та закладала перший хор у се-
лі. Ще і старий Станко, її дід, заходив до школи і
вивчив кілька світських пісень. Особливо одна дуже
подобалась:

Імив⁹⁴ Йосиф рибу, рибу,
жона каже рак...
Ой, так, так, жоно моя,
та най буде правда твоя,
та най буде з риби рак.

Купив Йосиф козу, козу,
жона каже - цап,
ой, так, так, жоно моя,
та най буде правда твоя,
та най буде з кози цап...

Ця пісня складалася з кількох строф і коли хор у
школі поперше виступив, мав небувалий успіх. Мабуть
це був перший публічний виступ у Воловому. Та нещас-
тя так хотіло, що ця талановита, музикальна дівчина
заразилася тифом і померла. Вся громада її оплакува-
ла, а молодь на своїх раменах несла її домовину на
чертежне кладовище.

Трагедія молодої дівчини припинила роботу тільки
на короткий час. Бокотей працював далі із своїм тес-
тем. Старші учні помагали вести хор, заклали теж вер-

теп, який під час різдвяних свят ходив з колядою по хатах і збирав дари на школу. В школі вечорами було наче в читальні, коли не робили проби, то читали газети, календарі та забавний "Сонник", що тоді появився і викликав чимало веселости і сміху. Було там колесо з цифрами, хто викрутив собі число, зразу на відповідній сторінці і прочитав текст: "Снилась тобі редька, а хоч би й цибуля, будеш мати чоловіка із носом як куля... Снилась тобі дошка, кочерга й лопата - буде в тебе жінка стара, язиката..."

Ще одне добре діло зробив цей знаменитий український патріот Бокотей: організував інтернат для найбідніших талановитих хлопців із цілого округу. Була то акція з публічних добровільних збірок.

І в інших селах деякі українські вчителі трималися свого. Хоч їх манили до державних мадярських шкіл, де були кращі прибутки, вони залишилися в церковних школах, ускромнилися і вечорами, за добрим прикладом Бокотея, провадили добровільно навчання рідної мови. Не так попівство. Воно відкрито пішло на зраду в більшості і заводили мадяризацію і там, де не мусіли, мадяризувалися при тому і самі. Хоч жили з українського населення, вдома розмовляли мадярською мовою, а в південних селах, де мадяризація була поширена і частина українського населення розуміла по-мадярськи, вони виголошували і проповіді по-мадярськи.

Одного разу зустрінувся Федорич з Бокотесем і мова прийшла на попів.

- Пане вчителю, як то можливо, що наші попи, які живуть з нашої мозолиці і живуть добре, бо з нас стягають не лиш оплати, але і тілесну працю у формі роковин і коблин,⁹⁵ так пропагують мадяризацію?

- А тому, що вони в більшості і самі мадяри.

- Наші попи мадяри, кажете? Адже вони по-нашому моляться.

- Мадяри в більшості католики, а католицьким попам женитись заборонено. Але коли якийсь римо-католиць

кий мадярський клерик,⁶ що під час студій залюбиться в якусь дівчину, він переходить на греко-католицьку віру, жениться, бо ж нашим попам дозволено одружуватися - а тому, що ці дві віри - римо-католицька і наша греко-католицька - є під верхністю римського папи, перехід дуже легкий. Таким чином багато наших греко-католицьких попів - це чисто мадяри. Сяк-так собі освоїли ту старослов'янську мову, яку потребують у церкві, але інакше в житті говорять по-мадярськи як і інші пани. Тому вони і пропагують і підтримують мадяризацію

Бокотей розговорився і пояснював далі:

- Наша Угорська Русь складається з трьох єпархій: мукачівсько-ужгородської, пряшівської та гайдудорозької, що тягнеться на південь в області Ніредьгази-Дебрецина. І ось та третя наша єпархія - гайдудорозька - тепер уповні перейшла на мадярський ритуал. Всі церковні книги - утрень, літургію, вечірню та всі інші обрядові книги - із старослов'янської мови переклали собі на мадярську і вже й розпочали Богослужби виконувати по-мадярськи, залишивши при тому стару нашу мелодію. В Гайдудорозі сидить заступник єпископа, канонік Новак, той найбільше мадяризує. Він заявив, що в Мадярщині можуть жити тільки мадяри, дослівно сказав, що "рутени це мадяри з рутенською мовою, вони не забаром стануть вповні мадярами..." Новак у гайдудорозькій єпархії скасував усі церковні школи з українською мовою навчання, тамошньому українському корінному населенню заборонено й молитися по-українськи.

- Не стане нас, українцями залишимося хіба ж так, як житимемо в горах неграмотними, - сказав Федорич.

- Тисячу років ми витримали напір мадярні, затримали свої звичаї, свою мову, все ж із року на рік нас менше й менше і коли не прийде якесь чудо, то задуть нас. Але те все залежить від нас самих.

- Це правда. Тому я свою дочку Анцю і не записував до мадярської школи, нехай не вміє ані слова по-мадярськи і тоді я вірю, що ані її неграмотну, ані її дітей ніхто на світі не змадяризує. Я того переконан

ня, що наш народ захоронять хіба ж його неграмотні батьки, - сказав старий консерватист Федорич.

- Переборщуйте, нині такий світ, що без школи важко обійтись, - відповів учитель.

- Радше жодна, ніж має бути мадярська, - мовив обурений Федорич, махнув рукою і попрощався з учителем.

"МАЦКАЛЬ"

Кілька років тому на далекому сході шаліла війна. Слава про "гапонців" і "мацкалів" дійшла і на зелену Верховину.

Перед тим ходили тільки три примірники "Неділі", те пер вже була добра десятка, бо й молодші, яких виховав Бокотей, замовляли собі тижневик. Люди ледве чекали неділі, збивалися в гурти, слухали тих, що вміли читати, а ті читали вголос і пояснювали.

Після нещасливої війни з Японією, в Росії дійшло в 1905 році до революції. Революцію цар з губернаторами в крові задушив, багато революціонерів покарано на смерть, ще більше сиділо в тюрмах, інші в заслання, а деяким пощастило втекти в світ за очі. Такий один український революціонер опинився й на Верховині. Ніхто не знав, як він називається, його звали просто "мацкалем". Стимувався він по верховинських селах і приселках Волівщини і тільки деяким, з якими запізнався і яким довіряв, прозрадив, що він утікач, походить з України і є він робітником. Міста й більші села навмисно обходив, здержувався в приселках під горами, на шалашах. Часто він заходив до зимівки Гринюха в Затіні та Липея в "Дешовій" за Затінню, під самою полониною Мирша-Лопата. Липей був грамотною, розумною людиною, з ним вів він довгі розмови-дискусії. В Затіні Степан здержувався кілька місяців, майже все літо, тоді "мацкаль" перенісся в Затінь і ночував з Прода-

ном на стайні в сіні. Продан з ним сприявлявся.

- Чому вас називають "мацкалем"? - спитав одного разу Продан.

- Це неправильно, я не є москалем, але українцем. А моє ім'я Тиміш. Зови мене, Продане, не "мацкалем", а Тимошем.

Дуже цікавий був цей "мацкаль" і Проданові він сподобався. Люди говорили, що у нього "золоті руки". Болить у когонебудь зуб, він зуба кліщами вирве, на бочку натягне обруч, хворій корові кров пустить, ніж, пилу, сокиру нагострить, свердел зробить, вмє постригти, побрити, і на столярстві розуміється. Корито видовбас, топорище витеше, цїп справить, постолы пошив, з сукна сіряк викрас, так, що непотрібно нести до жидівського кравця, млин направить, годинник зремонтує. В "Дешовій" на потоці ступи зробив, гать вибудував до млина. Майстер на сто рук. Вдягався він як і всі воливіські бойки: ходив у білому, вовняному сіряку, тільки чоботи мав, та й ті собі сам пошив. Може й через те одягнув одєжу верховинців, щоб не звертали на нього увагу "чорнокнижники". З собою постійно носив бесаги, в яких мав не тільки харчі, білизну, але і всілякі інструменти: молоток, ручну пилку, долота, кліщі, ножі, бляшки, дротики, різці, рубанок, а навіть тепломір. Бесаги - це наче всередині розрізаний мішок, торба на два боки, вигідно носити і багато зміститься до них. Коли переходив на інше місце, він все забирав з собою. Крім того, мав ще мідяний казанчик, в ньому сам собі варив їжу.

"Мацкаля" селяни любили, давали йому праці досить. Носили поправляти бочки, замовляли конви, дерев'яні ложки, миски. З явора він умів вирізати таке гарненьке горнятко на воду, що тільки причепи його до торбини і маєш черпало на воду. Скотарі та пастухи ці горнятка дуже собі полюбили. І Проданові він вирізав таке, а Степанові трохи більше на сіль, з ясеня миски на борщ, миси на борошно.

- Пане мацкалю, покажіть мені, як вирізати люльку,

- просив його ровесник Продана, Олекса Карпа, з яким Продан разом ходив до школи, а в Затіні мали поле в межу.

- Ех, Олексо, до люльки потрібно доброго сливкового кореня.

- Чому якраз сливкового і чому то повинен бути корінь? - питався Олекса.

- А тому, бо слива має гарну, брунатну барву і корінь не тріскає.

На другий день Олекса приніс корінь, який викопав у саду старого Крюки. "Мацкаль" корінь добре виварив в окропі, щоб люлька не тріскала і позичив різець Олексі.

Олекса Карпа мав вроджений талант до різьби, це мабуть по батькові, бо й старий Карпа був добрим майстром. Олекса вже в школі вирізував оздоблені ручки на пера, коробки на чорнильниці.

За день Олекса приніс показати вирізьблену люльку, ще й покришка була на ній з мідної бляшки. На люльці виднілася голова боснійця з довжезними вусами та фезом на голові, яку Олекса Карпа бачив на ярмарку у боснійського продавця бритв. Навіть з феза і китка звисала.

- Олексо, тобі би піти до різьбарської школи і був би з тебе знаменитий скульптор. Але мав ти вирізати голову козака, - хвалив його "мацкаль".

- Пане мацкалю, продайте мені цей гострий різець і я ще виріжу люльку з козаком та подарую вам, тільки не знаю, як козак виглядає, - сказав Олекса.

- Олексо, я тобі зроблю другий різець, делікатніший, бо мій до такої тонкої роботи завеликий. Але люльку продай або даруй іншому, бо я некурящий... А козак виглядає ось як, - відповів Тиміш і на грубому папері намалював йому голову козака. Тиміш зробив йому гострий різець із шматка заліза із старої коси, з чого Олекса дуже тішився.

Тимоша трохи гнівало, що всі його називали "мацка-

лем" і він часто застерігався проти тієї назви. На "Тимоша" ніхто не міг звикнути, бо такого імені не було в селі, був лиш "Тимко". Але згодом привик і вже не протестував. Було, вечорами вогонь горить, а косарі сидять в зимівці і Тиміш їм оповідає. Говорив про війну з японцями, про масовий злочин російського царя, коли він наказав стріляти до народу, оповідав про революцію, говорив про те, що робітники хочуть досягти, за що вони ведуть боротьбу. Мовив про те, що коли царат і здавив тепер революцію, робітники й селяни вестимуть організовану боротьбу й надалі, скинуть зненавидженого царя, фабрики і заводи віддадуть робітникам, а землю поміщиків розділять селянам.

Слухачі його були б слухали і до півночі, навіть діти не хотіли йти спати, хоч зранку їм треба вставати та йти з коровами на пашу. За днини хлопці грались у війну. В гарячі дні корови наженуть у ліс, ті залюбки там у кущах пробудуть годинами, скриваючися перед овадами, а хлопці зійдуться і давай війну! Поділяться на дві групи, одні "гапонці", другі "мацкалі"; ровесник і співкласник Продана, Ілько Липей, був генералом. Крик і гомін лунає по Затіні, це - "кипить війна", доки батькам не навкучить і не покличуть гнати корови на пашу.

Гра у війну не вгасала й тоді, коли знову пішли до школи. Одного дня ця гра перейшла у таку стадію, що зовсім сміло можна її назвати справжньою бійкою. "Вожаки" і "генерали" Василь Синичук та Ілько Липей, виходячи із школи, намовили старших хлопців піти далеко за село, аж на гору Кичеру і бавитися у війну. На "Чертежі" кожен "воїн" набрав у торбу та в кишені каміння, "границя" між ними була зворина, що стікала з Кичери, "гапонці" зайняли позицію на одному боці, "мацкалі" на другому березі зворини. На команду Ілька Липея розпочалась "війна". Зразу обережно, дрібними камінчиками стріляли з рогачок⁹ та із "рушниць", що їх собі зробили з дерева. "Рушниця" була вижолоблена, на середині проверчена і до дірки встромлений пружний ясеневий прут, на двох кінцях прив'язаний мотузок, наче на старинних луках. У жолобок даси камінець, натягнеш

тятиво - стріляй і то досить влучно.

Коли кількох таки потраплено, ті розгнівалися і почали шибати³⁸ камінюками, ті знову "відплачували", потім "гапонці" кинулись "на штики", вже не тільки з "рушницями", але з патиками, киями. Розбито кілька голів, кілька носів і бійка дійшла до самого села. Камінюками потовчено кілька вікон, поранено одну бабу. Бійка не вгасала і треба було виходити людям з віниками, палицями, щоб розігнати "гапонців" і "мацкалів". Ще й тоді схватив один одного за волосся і бились, аж курилося!

Наступної днини до школи не прийшла половина старших хлопців, учасників "війни". Ілько, цей бісів син, лише реготався, доки його вчитель не простер на лаву і не всипав йому дванадцять прутів туди, "звідки ноги ростуть". Вдома батьки теж "провели розрахунки", позаплачували розбиті вікна, заплатили лікаря і відшкодування бабі за розбиту потилицю і так поволі відпала охота до дальшої "війни".

Надходило найбільше свято в році - Різдво. Проданова матуся напекла, наварила дванадцять страв за старим звичаєм. В день Щедрого Вечора ніхто не сміє залишитися голодним, ані тварина. Накормлять найкращою отавою рогату худобу, теж і вівці, коні дістануть овес, нагодують курей, свиней, ще й собак, а навіть котів, кілька зерняток збіжжя розкинуть у сінях, у кліті, щоб і та мишка не залишилася голодною на Святий Вечір.

Звичаєм на Верховині є запросити на свята і тих найбідніших, опущених, жебраків, вдів, сиріт, коли ті не готують своєї вечері.

Олена з Степаном радяться, кого з бідних запросити на свята. Продан зразу обізвався:

- Тату, мамо, запросім "мацкаля".

- Але він у "Козяї" на Федоричовій зимівці, аж геть під боржавською полониною Кук, - сказав батько, а Федорич його не пустить, на свята його нагодусь.

- Ні, тату, так далеко йому роботу люди не могли нести, то він переселився в Поточину і замешкав у комірчині діда Шутка під лісом, - відповів Продан.

- Маєш ти, хлопче, правду, він тут найбідніший, опущений. Іди і поклич його.

Продан зразу пішов. Не йшов вулицею, але перейшов попід Горб'яний Вуглищами і подався в Поточину, що розляглась на берегах. Хата від хати далеко, поздовж потоку возова польова дорога, зразу видно, хто іде. А це "мацкалеві" й треба, бути далеко і бачити, хто проходить дорогою. Якщо ішов якийсь "чорнокнижник", то люди зразу "мацкаля" сповіщали, перестерігали і він тоді подався в ліс, або добрі люди сховали десь на стодолі, доки лихо не пройшло. Поточани знали, що жандарми й "чорнокнижники" не сміють довідатися, де живе їх "мацкаль". Він, коли і зайде до Волового, то тільки окрайом села і то тільки вечорами або вночі. Побачить когонебудь у чорному, з яким мусить зустрінутись, то він його обійде, сховається за пліт, за хату, або зайде до чоловіка "напитися води".

Продан завидна дійшов у Поточину, Тиміш був дома.

- Пане мацка... пане Тимоше, тато й мама запрошують вас до нас на різдвяні свята. Ходіть, вже смеркається. Я вас поведу побіля Дурневичового млина зарінком.

- О, спасибі батькові й матусі, зараз ідемо, тільки побриюсь, - відповів "мацкаль", побрився, одягнув чисту сорочку, замкнув свою комірчину і разом з Проданом подався в село побіля ріки.

Олена з вечерею була готова. Запросили Тимоша за стіл. Степан обвинув ланцюгом всі чотири ноги стола.

- Пане господарю, для чого це робите? - цікавився гість.

- Щоб цілий рік була єдність та згода в родині, - відповів Степан.

Господар відтак взяв розчинений ніж, встромив його в одвірок над двері і чорним вугликом обвів круг.

- А це навіщо робите, Степане?

- Щоб вівці тримались кошари... щоб їх обхсдили вовки та ведмеді і ніодну не взяли... Овець у мене тільки четверо, але влітку в полонині вони в спільній кошарі, - пояснював хазяїн.

Опісля Степан поклав сокиру під поріг у хаті і накрив гунею.⁹⁹

- А це тому, - відповів Степан на дальший запит - щоб нечиста сила і всі вороги не мали доступу до нашого обійстя.

Господар ще вийшов у садок, підв'язував плодоносні дерева, злегка ударяючи до них обухом сокири та примовляючи: "...щоб ти цього року зародила...", і подався у хлів. Під той час господиня з дітьми стали серед хати і напружено когось очікували.

Врешті відчинились двері і на порозі з'явився господар. В одній руці був невимолочений вівсяний сніп, під пахою другої руки тримав отаву. Він став на гуню, під якою була схована сокира і тричі гукнув на всю хату:

- Кланяюся снопом!

На це йому жінка й діти за кожним разом відповідали хором:

- Будь здоров хлопом!¹⁰⁰

Після третього разу господар перейшов через хату, сніп поставив у кут за стіл, а отаву розтрушував по долівці, потім і на стіл. Господиня відтак накрила стіл білою, вишиваною скатертю.

- Чи сніп вносить завжди чоловік? - питався гість.

- Завжди, навіть і тоді, коли в хаті тільки малий хлопчик.

Олена на стіл поклала святкові паляниці "корочуни", в тісто котрих теж впечено дванадцять страв. Тиміш такого святкування ніколи не бачив, про все розпитував і йому все пояснювали.

Всі стали перед святими образами й помолилися. В

дерев'яній мисці вже була приготована варена пшениця з медом. Кожному подали дерев'яну ложку і він пшениці набрав просто з миски.

- Щоб наше життя не було гірке а солодке, як цей мід..., - промовила господиня і подала меду й малим дітям. Всі сіли за стіл. З-під снопа появилася на столі пляшка медовини. Відтак на стіл прийшли пісні росולי, капуста, риба, голубці на олії, капуста з грибами, картопля, випражена на олії, паленята, квасоля, горох, запечений риж із сушеним виноградом, випражений біб із висмаженими оселедцями на олії, вівсяна каша, полита маринованими малинами, а нарешті варені сливи і грушки, горіхові ріжки, "пироги з очима"¹⁰¹. Дорослим наливали медовини в дерев'яні кубки, а дітям із виварених слив, грушок та яблук наляли вару у склянки. Під кінець прийшли волоські й ліскові горіхи, виморожені лісніці¹⁰² і солодкі, соковиті, на морозі "дозрілі" дички.¹⁰³ Решту вареного бобу Степан жменею розкинув по стінах, "щоб водились радше цінніші телички, ніж бичата". Під вікнами частенько появлялись колядники з зіркою, Степан відчиняв вікно і так їх гостив та обдаровував пиріжками, горішками, яблуками та грішми. Цим разом до хати не запрошував, бо не хотів, щоб багато сторонніх людей бачило його гостя.

Пізно, десь біля десятої години, Продан з дітьми пішли спати, а дорослі гостилися далі, п'ючи солодке вино з полонинських афин або медовину.

- Ваш спосіб святкування Щедрого Вечора, як бачу, не має нічого спільного з християнством, - розговорився Тиміш.

- Пани й римо-католики інакше святкують. Вони оздобляють ялинку, а ми святкуємо собі отак, по-просто му, як святкували наші діди і прадіди, - мовила Оле-на. Гість почав оповідати, як святкувалося в нашій сивій давнині:

- Колись, ще перед заведенням християнства, вся наша стара Київська Русь святкувала отак, як святкуєте ви сьогодні. Наші предки язичники¹⁰⁵ якраз десь під те-

перішнє Різдво святкували "Празник хлібозбору". Ніч почала бути коротшою і тому пекли хліб "корочуни", який тепер у вас на столі. Також пекли і варили вони з кожної страви, яка у них родилась, або яку привозили, як і ви тепер. Ваше повір'я, звичаї залишилися з тих княжих часів старої Київської Руси, коли наші предки святкували свого головного бога Дажбога та бога Перуна й інших божків і духів та приносили їм жертви. Ці звичаї, вірування збереглися, мабуть, тільки тут, у ваших розкішних горах.

Господиня скористала з цієї розмови і порушила питання, яке їй стало лежало в печінках, адже ще все не була певна, чи Русалка-Повітруля справді вимінила її сина, чи може Продан так і залишився сином Повітрулі. Вона спитала Тимоша:

- Прошу вас, а чи лісові діви Русалки-Повітрулі живуть на світі?

- На світі їх нема, вони ніколи не жили, не живуть і не будуть жити, їх зродила тільки фантазія, видумка людей. Вірування про них залишилося з наших старих, поганських часів.

- Ви ані у "вовкуна" не вірите? - питалася далі Олена.

- Неможливо, щоб людина перемінилася у будьякого звіря, - відповів гість.

- А тут живе один чоловік, Федір Мицак, який зробився вовкулакою. Це сказала сама його жінка. Ось, послухайте, що вона мовила: "Вершили ми копицю сіна, я була на копиці, а мій чоловік вилами подавав мені сіно з долини. Ще перед закінченням праці мій чоловік зник у кущі під лісом. За кілька хвилин вибігає вовк із ліса і скаче на копицю, шкрябається, шарпає мене зубами за спідницю. Я ледве відігнала його вилами і він втік. Незабаром вертається мій чоловік, втомлений, змучений, спітнілий і, не довершивши копицю, лягає на моріжок біля копиці і засипляє. Заснув так міцно, що й рота розняв. Я зішла з копиці, думаю собі, може захворів. Дивлюся на нього, а в нього між зубами волок

на з моєї спідниці. Я тоді й догадалася, що мій чоловік - вовкун..."

- Виключена річ. Певно та жінка хотіла чоловіка очорнити, або збожеволіла, - сказав Тиміш.

- Я вам оповім, як то з нею, - змішався в розмову Степан і продовжав: - Вона, дівчиною, була бідною, старі батьки приневолили її вийти заміж за старого, багатого вдівця, Мицака. Вона, примушена батьками, вийшла за нього заміж, але любовні стосунки вдержувала й надалі з Андрійком Росохою. Андрійко - дарабаш, гонили ми плоти разом, його я добре знаю. Чоловіка вона ненавиділа, обговорювала, він її часто кулаками та ціпком змолотив, як сніп. Десь перед роком Андрійко взяв ту молодицю на дарабу і - гайда! Втекли Тисою-водою і я дочувся, що десь батрачать у багатого пана біля Солноку в Мадярщині.

- Тут і є причина тієї клевети на старого чоловіка - мовив Тиміш і почав сміятись. Далі й запитав Степана:

- А ви, Степане, вірите у ті ваші вовкуни і Повітрулі?

- І вірю і не вірю. Я сам ніколи ніщо не бачив, але коли люди про те говорять, то, мабуть, у тому щось буде, - відповів Степан.

Тиміш був освіченою людиною, він любив з людьми поговорити, пояснював їм природні явища, пояснював, що то грім, якого люди так бояться, як і чому проходять чотири пори року, як приходить ніч і день, тож і тепер пустився до вченого пояснювання популярним способом. Він говорив просто, що його всі розуміли. І хоч люди його радо слухали, його хоронили, годували, захищували, а все ж похитували головою, так, як і тепер господиня.

- Піп говорив у церкві, що все те, що Бог створив, людським розумом не збагнеш, а ви, людина, як все те можете знати?

- Наука відкрила багато таємниць природи. Але те-

пер мова йде про віру, - говорив Тиміш і пустився до грецької мітології.

- Колись грецький народ, що був у сивій давнині одним з найкультурніших народів старого світу, прославився своєю буйною фантазією. Він видумав свою віру, свої міти, свою культуру, побудовану на тій мітології і дав основу культурного розвитку для всього людства. Коли він міг всю свою мітологію придумати, це означає, що його мозок був здатний до думання, до творчого життя... Ви, Степане, подивіться тільки на вишивки своєї дружини, на онті рукави, на нашійник, чи як його у вас зовуть "плетеник", що має на шиї ваша дружина, на онті рушники, що висять під образами на стіні. Ви загляньте на Гуцульщину, там вишивки ще кращі, ще буйніші. Які ж там взірці різноманітні, які ж вони розкішні, які багаті барвами, змістом і мотивами та скільки там варіантів! Чи вони вишивані заплоччю чи попереplitані кольоровими ремінчиками, вибиті блискучими бляшками, чи поскладані з різнокольорового намиста; чи то різьба по дереву, чи по камені, тесана сокирою, чи різана різцем, в них ви знайдете справжнє мистецтво. А це свідчить про оригінальність, про багатство душі, про почуття краси, про буйну фантазію. Тут народ живе серед недоторкненої природи, він, без проводу, залишений сам на себе, витворив собі сам культуру, вірування, своїх вовкунів і своїх Повітруль. На протязі тисячі років зберіг свою мову, своє вірування, свою словесність, свою традицію, сам її витворив і сам її зберігає, обороняє перед іншими, чужими впливами, плекає те, що залишила йому стародавнина. Бо ось ваша провідна верства, інтелігенція, пішла з панами, обернулась до народу спиною, залишила його на власні сили.

Тиміш був би говорив і до ранку, хоч не дуже вірив, що його неграмотні господарі зрозуміють, але надходила північ і господарі збиралися на "Сейночне"¹⁰⁶ до церкви. Олена постелила йому на лаві і він заснув.

Коли на зорях господарі вернулися, він встав і ладився додому. Господарі його припрошували залишитися

і святкувати з ними всі три дні, та він подякував і відмовився, щоб не перешкоджати родині. Після свят він просив прислати до нього Продана, він йому щось корисного подарує, зробить йому лещата.

- Що таке лещата? - питалася Олена.

- Це такі сани, яких тут ніхто не має, - відповів Тиміш, попрощався і подався в Поточину.

Після свят Продан його навідав. Тиміш із пружного ясеня вже вистругав для нього лещата.

- Дядьку, що це за дошки? - питався Продан.

- Це такі санки, що називаються лещата.

- А як на тому сидіти? - питався далі хлопець.

- Стоятимеш на них, Продане, а не сидіти.

Продан не хотів вірити, він ще не бачив, щоб на санчатах хтось стояв.

Коли лещата були готові, Тиміш вирубав ще й два ціпки з ліщани, сам надінув на ноги і вийшли вони на поле. Продан здивувався, плескав у долоні, вже не міг дочекатися, щоб і він став на них.

- Поперш наладнаю тобі ремені до твоєї ноги, - сказав дядько Тиміш, скоротив ремені, припасував на ноги хлопця і сказав:

- Тепер спробуй, Продане.

Продан кілька разів упав у м'який сніг, але це його не відрadiло. Не минули й дві години вправ і Продан їздив сам, на його превелику радість. Коли настала ніч, Тиміш накраяв оселедців з картоплею та з цибулею і вони перекусили.

- Відпровадьте мене в село, бо я боюсь вовкуна, - сказав Продан.

- Вовкуна ти не бійся, а вовків так, бо в теперішню пору справді вони ходять табунами.

- Мама казала, що ви говорили, що нема ані вовків ані Повітруль, це правда?

- Нема, Продане, але ти їх повинен любити. Не По-вітруль, але ці гори і ліси та високі полонини, що ся-нявіють над вічно-зеленими шпильковими лісами. Їм не-ма пари в цілій Україні! Ті сріблясті потоки, що з гір водоспадами плывуть удолину, ті гірські озера, що серед днини блакиттю синіють, де блідолиций місяць купатися ходить; ти повинен любити і дужий вітер, що ко-лоди ламає і стрункі смерічки та ясені згинає до зем-лі, ти повинен любити і вівчарську трембіту, що лунає з полонини далеко понад гори... І вчися, Продане, чи-тай, багато читай, я тобі випишу кілька книжок, а ви-ростеш, то не пожалієш, що мене ти послухав.

Продан любив Бокотей, а ще ліпше любив дядька Ти-моша. В неділю або в дозвілля часто був гостем у Ти-моша, який став йому другим учителем. Читали разом вірші Шевченка, оповідання Франка, Лиса Микиту знав майже напам'ять. Він, правда, й послужив дядькові, приносив йому з крамниць, що він потребував. Мати за-те не раз і насварила на нього, що пустує з "мацкалем", в неділі і свята не ходить до церкви, а забереться на цілий день в Поточину.

- Мамо, Бокотей мене навчив читати, але ніколи ме-ні не говорив про Україну, про Запорозьку Січ, про ко-заків, це вперше я почув від дядька "мацкаля". Козаки били турків, татар, от і нам би треба таких козаків, щоб бити панів... - мовив Продан.

- Лиши його, адже з коровами взимку не треба ходи-ти, а "мацкаль" говорить розумно і дещо з того на хлоп-ця приліпиться, - боронив його батько.

Продан зі всіма своїми турботами звертався по-при-ятельськи до дядька і він йому завжди добре порадив. Згодом більше довір'я він мав до Тимоша, ніж до Бокотей, або до батьків. Бо ж батьки на його всілякі за-пити не могли йому дати відповіді. Батько того не знав, а мати тільки плечима здвигала й на запитання: "чому?" відповідала: "...бо так Бог дав..." А Продан був на все цікавий, інколи мав дуже складне запитан-ня: "Чому трава зелена, чому небо синє а сонце золо-

те, чому місяць не завжди світить; чи правда, що коли на небі гримить, то пророк святий Ілля на небі колесницею їздить..." Дядько Тиміш все йому пояснив.

Одного разу навідав Продан дядька Тимоша плачучи.

- Що тобі, Продане, чого ж ти плачеш?

- Ці прокляті малярські підручники мені допекли. З них треба вчитися, але я ані словечка не розумію, най-радше їх спалив би, - скаржився Продан і оповів, як то в школі добре було перед тим, коли були тільки свої книжки і яка гірка біда тепер.

- Продане, нема ради. Шевченко писав, щоб ми чужого наuczались, але свого не цурались. Малярська мова тобі не зашкодить як її вмітимеш, але маляри тебе на свій бік ніколи не перетягнуть, це я в тобі бачу.

Все ж Тиміш виписав Проданові з Галичини деякі книжки і календар, які прийшли на адресу його батька. Були між ними і "Співомовки" Руданського, які Продан вперше читав і насміявся. Галицьким календарем зацікавився і старий Федорич, бо в ньому були цінні поради для господарів, для садоводів, для пасічників. І сам Федорич одного разу навідав Тимоша, якого звав просто по-домашньому, Тимком.

- Тимку, дуже гарні календарі в Україні, кращі, ніж наші, бо наші писані скаліченою мовою, яку важко порозуміти. Таких календарів нам тут потрібно. Але крім того чи не можна б замовити з України і церковні книги? Наші вже старі, а нових не купуємо, бо вони покатоличені, вже й не говориться в них про те, що ми православні.

- Порадьтеся з вашим старим учителем - пенсіонером Станком, що тепер є старостою. Церковні книги він вам може замовити з Києва. Я виписую лиш повчальні книги з Галичини, - відповів Тиміш.

- Я поговорю з куратором Липесм та з іншими "дяками", що разом зі мною співають у крилосі, - мовив Федорич.

Одного вечора пішли всі до Станка: Федорич, куратор Липей, Путраші та Гнипа, письменні, передові люди громади, всі колишні учні Станка. Принесли старі, подерті, пошарпані книги, підписувані рукою та попереkleювані, щоб не розпались.

- Наші добрі старі книги розпадаються.

Староста Станко почав роздумувати. Вірникам треба допомогти. Але чи не забреде він до якоїнебудь халепи? Адже він староста громади. Але врешті, чорт бери! "По-вішу їм функцію старости на клинок", - подумав старий патріот та із старих книг знайшов київську адресу видавництва і замовлення написав.

Через кілька тижнів на адресу Федорича прийшли замовлені книги з Києва у великій дерев'яній коробці. Вони були новенькі, прекрасні, видруковані на сильному, грубому білому папері, з текстильних волокон, а не з дерева. Надруковані двома фарбами - початкові букви і написи фарбою червоною, а текст - чорною. Книги для церкви куратор поніс у крилос, а Псалтирі та Житіє святих взяли для себе письменні люди. Крім старих грамотних людей в селі вже були й молоді люди, яких Бокотей виховав. Але ті вже не задовольнялися обрядовими книгами, вони хотіли й світських книжок.

Пішли за "мацкалем". Тиміш знову роздумував, підшукував для молоді літературу, але в Києві такої було мало. Правда, після революції деякі світські книжки появились, але знову російські царські сатрапи взяли за горло українську літературу і заборонювали так само, як і перед тим. В Галичині вже було книжок більше. Тиміш написав іменем Путраша до львівського видавництва, щоб прислали йому каталог книжок, потрібних для селянської молоді. Незабаром такий каталог прийшов і тепер могли собі замовляти співанники, оповідання і господарські підручники.

Ще й не встигли прийти новозамовлені книжки, як одного дня вдерлися мадярські жандарми до церкви і не тільки що позабирали обрядові книги з церкви, але і зробили трус у старого Федорича, двох братів Путрашів

-Баранчуків, Гнипи, Карпи і позабирали всі книжки, які були замовлені із закордону, особливо з Росії. Книжки запакували до скринок і послали кудись.

Довгими місяцями велася тяганина. Люди, на чолі з Федоричем, посилали депутацію за депутацією до журата, до начальника комітату в Сигіт, але справа відволікалась. "Дяки" вимагали, щоб повернено їм книги, бо нема з чого співати в церкві, нема з чого молитись.

Аж десь через піврік повернено їм обрядові книги назад, але з кожної книги перші дві сторінки були видерті, бо там було "моленіє" за російського царя, за синод і за православну церкву.

Піп Євангелія і тепер не приймав, він заявив, що їх писали і виробили православні руки і він із "схизматичького" Євангелія в греко-католицькій церкві не буде читати. "Дякам" вдалося принаймні стільки переперти, що інші книги залишилися в церкві, в крилосах, а нове, прекрасне Євангеліє в шкіряній, люксовій оправі з позолоченими гудзами помандрувало на горище церкви між інше старе барахло.

І розпочалась погоня проти незнайомої особи. Начальство було цікаве на те, хто "бунтує" селян, хто письменних людей намовляв виписувати книги з Росії, з Галичини, хто вишукав адресу і хто те замовлення виконав. Жандарми були і в Гринюха перевідувати, чи не був у нього якийсь чужий чоловік і що то за людина. Але ніхто словечком не прозрадив. Все ж таки догадувалися, що коли і не сталася зрада, мадярські жандарми на щось прийшли і самі, адже за останні роки люди неначе змінилися, в мадярську школу дітей не посилають, на попа нарікають, що він здирає з людей не тільки високі оплати за вінчання, за похорони, за літургії, але вимагає і роботи на церковному полі, возити дров у двох більше ніж перед тим, носити "книші", курей, яєць за всіляку дрібницю або пораду. Але ще щось запримітили жандарми: селяни перестали здоровити панів на вулиці, знімаючи низенько крисаню, як перед тим... Держали під доглядом і Бокотея, бо той не по-

силає своїх дітей до мадярської школи, вчить їх сам і по-українськи, молодь по корчмах не ходить, не грюкає і не влаштовує бійки та піяцтво, але ходить до школи-читальні, або на вечерниці і забавляється інакше. А що найгірше, молодь виписує книжки й газети із закордону... Федорича і обидвох Путрашів закликали до сільської канцелярії на допити. Жандарми не вміли української мови, товмачем¹⁰⁷ був сам нотар Пікель.

- Хто замовляв книжки з Києва та з Галичини?

- Я замовляв, - відповів Федорич і продовжував:

- Церковні книги були і в нашого владика на перевірці і нам їх вернули назад, а книги з Галичини - це так, як і з Ужгороду, адже Галичина належить до Австро-Угорської держави, один пан цісар над нами панує, - відповів розумний Федорич.

Жандарми і пан нотар Пікель бісились.

- Хто вас під'юдив замовляти ті книжки? - питався Пікель.

- Нас не треба під'юджувати, ми люди грамотні, а ті книжки нам потрібні, наші газди повчаться з них і краще господарюватимуть, - озвався молодший Путраш.

- А Шевченко? - закричав на нього Пікель.

- І Шевченкова книжка вийшла в Галичині, я її, правда, не читав, але наші молоді люди захоплюються нею, - відповів Федорич, коли побачив, що Путраш стискає плечима.

- Ми вас, пане Федоричу, хотіли зробити старостою села, але тепер бачимо, що ви не заслуговуєте собі того, - сказав Пікель, думаючи, що такими обіцянками притягне Федорича.

- Я й не хотів би ним бути. Мій син юнаком помер на сухоти, донька в мене ще мала, трохи є господарства і на тому є в мене праці досить, вибирайте собі на старосту іншого, - відрізав гордий Федорич.

Пікель почервонів і закричав на нього:

- Але податків ви ще все не заплатили і коли завт-

ра не зложите гроші, то я на вас пошлю ексекютора.

- Цим ви мене не налякасте, пане нотар, завтра вам їх принесу, - сказав Федорич на терористичне вигрожування пана Пікеля.

Людей пустили додому, але в селі блискавкою рознеслася вістка, що жандарми ходитимуть по хатах і будуть забирати українські книжки. Люди книжки зразу поховали, хто на стодолу в сіно, хто на горіщі за кізлом, хто до неписьменного сусіда, де їх ніхто не буде шукати.

Продан побіг у Поточину попередити дядька Тимоша.

- Дядьку, малярські "пір'яники" були і в нас, питалися про якогось чужого чоловіка... Федорич вам відказує, щоб ви переселилися на його зимівку в Козяй, або у нашу Затінь.

Тиміш ще тієї ночі забрав свої скромні речі і пішов у Козяй, аж геть під боржавський масив у саме підніжжя полонини Кук.

ФЕДІРКО ПАЦЮК

Федір Пацкан виемігрував з батьками до Америки ще хлопцем. Його батько важко працював у шахті, мати варила їсти шахтарям і прала їм білизну. Малий Федірко не був дурним хлопцем, але чесну працю не дуже любив, вже змалку дався на спекуляцію. Збирав у місті одяги-недоноски, що багаті американці закинули на вулицю, і те закинене лахміття перепродував бідним емігрантам-землякам. Гірше за пів-доляра, краще за доляр, за два, за три, залежно від якості.

Підростав і мудрішав. З більшими зарібками приходив і більший апетит на нього. Неграмотні емігранти, навіть коли і заробили деякий гріш, не вміли переслати додому. Федірко охоче полагоджував їм пересилку грошей, при тому відрахував і певний відсоток для себе.

Жила там стара жінка, що була вже напів-сліпою. Чоловіка придавила в шахті вагонетка і він у шпиталі помер. Працедавці не призначили вдові ані centa, вона жила із жебранини поміж добрими людьми. Вкінці збожеволіла. Почала розголошувати, що їй привиділась Богородиця Діва Марія і наказала побудувати хрест на беріжку.

- Вдома у вас в кожному селі хрести, а тут його нема. Побудуйте за спасеніє душі і тут такий хрест, - мовила стара.

Люди почали роздумувати. Справді, вдома на дерев'яній Верховині в кожному селі хрест при вході у село. За селом теж. Стара має правду, побудуймо хрест.

- Чого тільки хрест? Побудуймо церкву! - озвався Федірко.

- Але тут нас, русинів, і не так багато, не зберемо стільки грошей, - відповіли люди.

- Ех, що гроші, хіба ж русинів мало в Америці? Нью Йорк, Філядельфія, Дітройт... всюди повно нашого брата.

- А хто все те позбирає? - питалися люди.

- Я позбираю, - відповів Федірко Пацкан.

Знайшовся і священник, що це ухвалював і написав власноручне допорушення для Федірка, ще й прибив церковну печатку. Люди, маючи вже тепер більше довір'я до Федірка Пацкана, погодились на те. Зразу і зробили складку по п'ять, по десять доларів, хто як міг, Федірко позаписував до книжки.

З того дня він пустився в дорогу. Пройшов чимало місцевостей і міст, де русини жили і почав збирати гроші.

Десь за півроку зник Федірко з Америки. Тільки як насідав на корабель, написав священникові, що він тікає до Австралії, бо гроші від нього злодії вкрали і йому соромно вернутися. Насправді він утік не до Австралії, але в Європу, до рідного села його батьків

і поселився в приселку Поточина.

Зовсім не виглядав, як ограблений. На камізольці у нього звисав грубий золотий ланцюжок, пальці оздоблювали платиново-діамантові перстені, в роті повно золотих зубів. Привів із собою і грубу панянку, чи то була дружина, чи коханка - ніхто не знав. Від жида купив гарну хату, єдину муровану, бо в Поточині інші хати були дерев'яні. І вдався на нову спекуляцію.

Над Воловим, біля ріки, знаходилася лісопилка. Федір Пацкан купив цей тартак, але не вмів провадити і його підприємство упадало. Одної дощаної ночі лісопилка згоріла. Шкоди Федірко не потерпів жодної, бо тартак він заасекурував і асекураційне товариство виплатило йому високу ціну. Підозріння за підпал падало на Федірка, але товариство доказів не мало і мусіло заплатити високу вартість.

В Козяї, під полониною Кук, доспів смерековий ліс на рубання. Управа графа Шенборна виписала конкурс на вирубання лісу. На конкурс зголосився і Федір Пацкан і він одержав призначення на цю роботу. Почав він тоді збирати лісорубів і назбирав понад шістдесят людей. До лісорубів пристав і Тиміш. Тішився, що на решті буде далеко від волівських жандармів і "чорно-книжників" та що буде працювати між простими людьми і познайомиться з умовами цієї важкої праці.

Було літо, праця в зрубі розпочалась. Тиміш важкою пилкою не звик працювати, але зате чистити кльоци - відрубувати гілля, відлуплювати кору та відрубати вершок - це робив зручно. Він почав цікавитися умовами заробітку. Довідався, що Федір Пацкан роботу рубання перебрав на кубометри, але лісорубам платив лише два срібняки на один день і то за дванадцять годин праці. Коли Тиміш точною мірою перевірів кубометри за день зробленої роботи і порівняв із заробітками, то дійшов до того, що Федіркові в кишені залишається майже третина заробітку всіх лісорубів.

Одного вечора, коли Федір Пацкан пішов у село, Тиміш скликав лісорубів на наради. Вибрав свої записки

з кишені і сказав:

- Вчора заробили ми Федорові Пацканові сто-дев'ят-десять-п'ять срібних, він шістдесятьом нам виплатить сто-двадцять срібних, тобто двісті сорок корун, отже йому за вчорашній день лишиться в кишені понад сімдесят срібняків. Це означає, що він нас окрадає...

- Го-го, та такий це Федір Пацкан... він свиня, він пацюк а не Пацкан... Злодій... Шахрай... Ми думали, що свій, а то він із свого брата лупить шкіру гірше графа Шенборна... - гукали обурені лісоруби.

- Що зробимо? - питалися подеякі.

- Я раджу таке: завтра скажемо тому пацюкові, що за два срібні будемо робити тільки вісім годин. А коли він хоче, щоб ми робили по дванадцять годин, нехай платить по три срібняки на день. Ще й при тому йому досить залишиться за його підприємчивість.

- Добре! Згода! Всі ми за те.

Коли на другий день Пацкан довідався, перше, що зробив - викинув Тимоша з роботи. Його тут ніхто не знав, ніхто не обстав за ним. А лісорубам підвищив на день по дві біленькі.¹⁰⁸ Тиміш вернувся назад у Козяй.

Таких лісових робіт у Волівщині було багато. Але Тиміш мав свої роботи досить, лісосіку лишив лісорубам. Його більш цікавили умови і хотів лісорубам допомогти, але в цьому випадку йому не пощастило.

"СТАРИЙ ГРИБ"

"Старий Гриб" був першим багатчем у селі. З бідолахи вибився в багатії. Коли його питалися, як йому пощастило назбирати стільки майна, то він на того, що завдавав йому таке питання, спершу подивився, потім показним пальцем двічі-тричі постукав по своєму чолі

і не сказав ні слова. А це означало: "...бо в мене розум! Умію промишляти..."

Молоді лісоруби про його життя мало знали, хіба ж подешо з оповідання батьків, або старих рубачів. Правда, обережно, щоб "старого чорта" не нагнівати, а то ще прожене, паскуда, з роботи. Де тоді грейцар заробити на кукурудзу і панам на податки? Тільки Петро Кирита був язикатий. Він уже був старший лісоруб, років понад сорок, сильний, жиластий, з міцними руками. Юрко Пойда був його співрубачем, він був ще молодим парубком. В цьому бутині вони рубали смереки, а тягти пилою весь день - це важка робота. "Старий Гриб" часто підходив до лісорубів на контроль, бо він був кероном¹⁰⁹ їхньої ровти.¹¹⁰ Як тільки він відійшов далі від них, то лісоруби "попустили", переставали "густити" пилою,¹¹¹ щоб трохи відпочинуть. Кирита був майстер в тому, як пильником нагострити пилу, щоб добре різала деревину. Добре утриманою пилою він свою "норму" відтак догнав.

- І чого ж нас старий Гриб так підганяє? - питався Пойда.

- Підганяє, бо йому за те зокрема платять, - сказав Кирита і продовжав, - граф не надармо віддає догляд над роботою жидові Шмілові. Але Шміло не дурний по лісі товктися, бутин перебрав від графа на вгурт,¹¹² а нас найняв на наksam.¹¹³

- Проклята робота на наksam. Рубай сокирою, пиляй пилою від ночі до ночі, та ще влітку! Старий Гриб леде на обід та на полуденок дасть по півгодини відпочинку і потім кричить, наганяє, що нема часу й люльку закурити, - жалівся Пойда.

- Через те він і керон, щоб людей наганяти. Ти працюй як кінь, а він тільки ходить і кричить на рубачів, що мало зробили, - відповів Кирита і плюнув на землю.

- Цікаво, скільки йому за його писок платить Шміло.

- Не бійся, більше дістане він на день, ніж ми обидва, або може ще більше. Наживається на наших мозо-

лях. От уже й другому синові будує хату, і то мурованку, покриту бляхою... Обидвох синів поженив і вони всі три сім'ї в одному обійсті. Старий розказує і всі роблять так, як він накаже. Громадять масток. Щороку купить ниву або поле під кошеницю.

- Не дурний він, адже перший у селі почав сіяти ко-маницю,¹¹⁴ яку косить і по п'ять разів, від весни до осені. Добрий господар!

- Добрий для себе. Якраз те поле, де сіє ко-маницю, він забрав від вдови за борги... А моя тітка, як посидала сина в Америку, хіба ж не продала йому сіно-жати за півціни? Її сина в Америці в шахті придавив камінь і він помер, а вона, бідолаха, у старого Гриба працює за три біленькі на день, що не вистачає й на сухий хліб.

- А хіба ж я на його найгірших полях не кошу за третину? А у жида Зіхермана на такому самому полі я кошу на сполок.¹¹⁵ Він гірший жида. Від задовжених селян скуповує маржину, трохи підгодує і на торзі продасть. Як екзекутор в селі виведе від чоловіка за податки або за довги ялівку або й корову із хліва, то крім жида і старого Гриба не знайдеться людини в селі, щоб він на ліцитації купив ту худобину... Він навіть на векслі¹¹⁶ позичає гроші, дасть дві третини істини,¹¹⁷ а одну третину задержить собі за пожед.¹¹⁸

- Звідки він має стільки грошей? - поцікавився Юрко Пойда.

- О, про це я тобі ще не говорив. Він замолоду був в Америці, а ти сам знаєш, що там багато наших людей, які втікали і втікають перед злиднями. Майже з кожної хати хтось в Америці. Федірко Гриб вліз у довір'я наших людей, позбирав від них гроші з брехнею, що він - мовляв - письменна людина, пошле ті гроші через банк рідні додому. А він ті гроші затримав собі, просто вкрав. Сказав, що вложив гроші в банк, а той банк скрахував. А то не була правда.

- Гандляр, брехач і крутій! Та ще й русином називається! Свиня та й годі! Так обікрати своїх людей

- таких самих русинів, як і він! - обурювався Юрко.

- Гриб вернувся додому багатим. Він плював на те, що його люди проклинають. Старий Гриб, ні, не старий, він тоді ще був молодим, і дома зачав спекулювати. У Федірка Гриба характер не змінився, паскудна натура в нього.

- А чому його зовуть старим? Він ще й тепер не є аж таким надто підстаркуватим, - цікавився далі Юрко.

- Це так його теперішня його молода жінка прозвала "мій старий Гриб". Він повдовів і кілька років тому оженився з молодю.

Нагло почувся голос долини:

- Гей, ані вашої пили ані сокири не чути! Чому не працюєте?! - гукав керон і заспано підходив до них, підпираючись на довге топорище своєї невеличкої сокири. У лісі він її носив постійно з собою чи то ломаку перетяти, як йому була в дорозі, чи може лиш так - підпиратись, або може й на особисту оборону.

- Та ми, Федоре, трошки пилу...

- ...пилу собі гостріть вечір по роботі!

Вони, не сказавши ні слова, почали "густити" пилою і керон відійшов. Коли вже пила була майже на кінці стовбура і рухалася щораз важче, в розрізку обухом сокири вдарили два залізні клини, бо вітер трохи подував і смерека затискала пилу.

- Ну, Юро, - сказав Петро, - пиляймо трохи в правий бік, щоб смерека падала наліво.

- Куди, на онтой грунок?

- Так, Юрцю. Пам'ятай, що добрий лісоруб і серед вітру положить смереку в той напрям, куди слід. Мас падати завжди догори, а не впровал.¹¹⁹

- А хіба ж я це не знаю?

- Добре, що знаєш, Юро, ти легінь¹²⁰ міцний, з тебе буде в бутині добрий лісоруб. Але "ризини" ще ти неробив, правда?

- Робити їх не робив, але колоди ними спускав, - сказав парубок.

- Як, насухо?

- Так.

- Дурне "насухо" спускати колоди ризами, бо в такому разі треба їх робити стрімко. Колоди летять великою силою, випадають з корита, ламаються, порють ґрунт. Інколи встромляться в землю так глибоко, що ані сапінами не витягнеш.

- А яка тут рада? - питався молодий парубок, що бажав як найбільше навчитися від того знаменитого лісоруба.

- Радити легко, але зробити трохи тяжче. Але виплатиться. У бутині в Грабівці ми одного разу робили ризи "скосом". Сапінами понатягали колод, або нарубали свіжих, грифами налагодили так, щоб з них був жолоб. Більші шпари позатикали камінням, глиною а то й мохом та з потічка з гори впустили воду. Спад жолоба цих "риз" не був надто великий, до того жолоба з водою ми втягали кльоци,¹²¹ грифами трохи потиснули, або сапінами потягли так, щоб пустити в рух. Колоди гарно сходили аж на саму долину.

- Робота цікава! - озвався парубок і додав: - А в цього нашого Шміла звідси колоди долі берегами поламаються на паздир'я.

- Поламаються, та не всі, хіба ж би були вже приморозки. А хіба ж Шмілові і нашому Грибові залежить на тому? Нехай із землі стирчать, у графа смерек і ялиць досить. Шмілові і так вийде дешевше, ніж такі "водяні" ризи будувати.

- О, не бійся, у Шміла "старий Гриб", а він керон з досвідом, розуміється на тому.

Смереку звалили так, як хотіли - на поперек беріжка. Сонце якраз заходило і вони рушили в напрям колиби.

Біля колиби стояв керон з годинником у руках.

- Ще пів години мали працювати, тепер пів-восьмої.

- Ні, Федоре, ми від п'ятої години ранку при сокирі і пилі, вже поперек і руки собі не чую. Це чотиринадцять годин щоденної роботи.

- Стягну тобі з денної платні, - сказав керон.

- Ні, не стягнете, - відповів лісоруб Кирита, - я вам ще наварю гарячої каші!

Слово за словом і вони дуже посварилися. Рубачі сходили, умивали руки при потічку, починали варити вечерю, а вони два ще все допікали один одному. Інші мовчали, все ж прислухалися і вони до їхньої сварки. Керон сердито відійшов, пішов у село.

На другий день була субота. Майже всі готувались додому. Кирита також збирався, але сам і то через Козяй. Знав, що єдина розумна людина, з якою варто порадитись, це "мацкаль", тепер живе в зимівці Федорича в Козяї, а Козяй звідси недалеко. Вони вже знали, бо Кирита приносив йому роботу вже й перед тим.

Вечорілось, коли Кирита прийшов до зимівки. Перед нею Тиміш рубав дрова і ламав хворост, щоб накласти вогню в печі зимівки і зварити собі вечерю.

- Добрий вечір, пане Ти... Тимку!, - здоровкався Кирита і продовжав: - Здається, ви на ім'я Тимко, чи правда?

- Тимко або Тиміш - все одно, по-тутешньому Тимко, - відповів "мацкаль" і подав руку на привітання.

- Я Петро, Петро Кирита, приносив вам матеріял на коновки і ви мені подарували галицький календар.

- Пригадую, це було в Поточині.

- Так, у Поточині, - відповів Петро, - тепер я працюю в бутині в графській Погарі під Боржавою, недалеко звідси. Іду додому на неділю і хотів з вами порадитись.

- В якій справі? - питався Тиміш.

- Нашу ровту рубачів керон Федір Гриб так гонить

у роботі в бутині графа Шенборна, що вже не можна ви-
держати. Працюємо від ночі до ночі, повних чотирнадц-
ять годин за заробіток двох срібних - чотири коруни
- за день. Порадьте, що робити.

- Я вже попик пальці із лісорубами, - відповів Ти-
міш і оповів йому, що з ним сталося у підприємця Фе-
дора Пацкана.

- Але це не підприємець, а тільки керон.

- Ех, друже Петре, все діло в системі, а не в ке-
роні. Про це б вам треба довго говорити, а ви поспі-
шайте додому.

- Задля доброї поради я готовий з вами тут і ночу-
вати. Завтра неділя, піду додому аж завтра.

- Але не прозрадите мене. Нікому не скажете, що це
я вам порадив.

- Ні, не скажу, все візьму на себе.

- Добре, Петре, в такому разі готуймо вечерю спіль-
но. Одного разу я заночував у колибі лісорубів і вони
мене гостили дуже смачною їжою, здається, зветься во-
на "фріго".

- Так, так, фріго. Це наші рубачі навчилися гото-
вити по бутинах в Боснії від італійських каменотесів.
Але фріго смакує тільки з кулешою, по-італійськи - з
"полентою".

- А що до того потрібно?

- До фріга - солонина і гостра бриндза, а до куле-
ші - кукурудзяна мука.

- Все є в мене. Ходіть, варіть, а я буду пригляда-
тись.

- Але в хаті в печі кулешу варити я не змію, тіль-
ки на відкритому вогні. Правда, що до того потрібен
мені і котелок, а також і косоворотка¹²² на фріго.

- Федорич добрий господар, все тут у нього є.

Таки перед хатою, яка стояла над самим козяйським

потокем, розклали вогню, Петро забив у землю котлови-
ну,¹²³ з потоку начерпав води і завісив котелок на котло-
вину. До косоворотки накраяв солонини і поклав на во-
гонь. Коли шматки сала розтопилися, то він вкинув ту-
ди овечої бриндзи і замішав. Незабаром вода в котел-
ку теж почала кипіти, Петро в окрім насипав кукурудзя-
ної муки і посолив. Кулешником¹²⁴ зробив ямку до само-
го споду, щоб мука в кітлі скрізь перегрілась. За
кілька хвилин почав ту кукурудзяну кашу кулешником мі-
шати. Добре її мішав, потім котелок зняв із котлови-
ни, поставив на грань,¹²⁵ ще мішав і коли каша вповні
загусла, тоді ложкою приплескав її в кітлі, ще раз при-
грів на грані і зразу висипав на рушник. Потім взяв
волокно і копу кулеші покраяв на квадратики.

Тиміш приглядався і старався все запам'ятати, щоб
і сам умів собі приготувати подібну вечерю.

- Отака кулеша смакує не тільки з "фрігом", але ще
смачніша з густою овечою сметанкою, - сказав Петро.

Вечеряли з апетитом. Після того Кирита запалив
люльку, тим часом Тиміш постелив собі на лаві, а Пет-
рові на постелі.

Петро почав оповідати все. Говорив про графського
управителя, що урядус в Довгому, де веде й фабрику. О-
повідав, як управитель прийшов за Шмілом і зробив уго-
ду. Говорив і про цього багатого шинкаря, Шміла, шах-
рая і шкіродера верховинців. Шміло перебрав лісову ро-
боту, все за підрахунком "старого Гриба", якого взяв
на цю роботу за керона. Шміло з Грибом прийняли цілу
ровту людей за денну заплату. Та найбільше говорив
про поведінку керона Федора Гриба, як він рубачів го-
нить на роботі і на хвилинку не дозволить віддихнути;
як він у всьому іде на руку Шмілові і вимагає роботи
від ночі до ночі, а тепер червень, день дуже довгий;
як він жадає відробляти і найменше спізнення або від-
хід з роботи; як він знижує заробітну платню, щоб
Шмілові якнайбільше залишилося.

Тиміш все це уважно слухав. А потім спитався:

- А не могла б ваша ровта перебрати сама роботу на

акорд?

- На вгурт, думаєте?

- Так, на вгурт.

- Це графський управитель не зробить, бо він просить запоруку, а таку може дати багатий Шміло, а не ми.

- В такому разі вам не залишається інше, як виповісти страйк.

Кирита витріщив очі, бо ще такого слова не чув.

- Що таке "страйк"?

- Зупинити роботу, всі, як один.

Тиміш почав оповідати, як то робітники страйком примушують багатців, підприємців, фабрикантів прийняти їх умови.

- Слухайте, Петре. Завтра неділя, певно будуть у церкві і ваші лісоруби. Як вийдуть, то звичайно годинами вистояють на площі й на вулиці, щоб поговорити зі знайомими і обміркувати справи. Ви тоді своїх людей зберіть до купи і поговоріть з ними, щоб не йшли в бутин. Поясніть їм, як я тепер вам, що таке "страйк", і що це єдина зброя в руках робітників. Ви грамотна людина, перечитайте їм оце письмо, що ми з вами тут за раз складемо. Лісоруби, певно, це вповні ухвалять. Як ті ухвалені умови працедавець прийме і зробить з вами на письмі угоду, контракт, то підете працювати, - а як ні, то ні.

Тиміш вирвав лист із зошита, подав його Петрові, ще й олівець дав йому у руки і сказав:

- Пишіть, Петре, що я вам надиктую: "Шановний пане Шміло Грінбергер! Ми, ваші лісоруби у графському бутині "Погар", згодні рубати ліс і восени спускати колоди лиш тоді, як будемо працювати лише вісім годин на добу за два срібні, то є за чотири коруни на шихту. За роботу дальших годин тієї днини заплатите нам зокрема по тридцять грейцарів за кожну годину. Запишете нас у касу хворих і всю оплату платите ви. Як це прийме-

те, підпишіть цей папір." Розумієте, Петре, в чому річ?

- Вповні розумію.

- Оце собі перепишіть на чистий аркуш паперу, дайте підписати всім вашим рубачам і понесіть до Шміла.

- А як він знайде собі інших рубачів, що тоді?

- Страйколомів, думаєте? До цього не смієте допустити. Ідіть усі у той бутин, озброїться сокирами, сапінами, грифами і не допустіть до роботи страйколомів. Видержіть якийсь час, хоч би і два-три тижні, не поспішайте, управитель і Шміло будуть поспішати, щоб на-рубані колоди не опинилися під снігом. Це буде перший страйк на Верховині і ви мусите виграти.

- - - - -

Петро так і зробив, як йому радив "мацкаль" Тиміш. Як тільки прибав у село, роздобув папір і переписав вимоги. Вже зранку декотрих своїх людей повідвідував і пояснив у чому справа. Лісоруби одобрювали "страйк". А коли й інші повиходили з церкви, то він і тим пояснив, у чому діло і намовляв на страйк. Перечитав їм текст цієї вимоги і зразу давав по підписувати - при-наймні хрестиком, хто був неграмотним, а такими були майже всі. Не-лісоруби також обступили їх і ухвалювали їх почин. Але появився і керон Федір Гриб, він почав кричати, сварився і вигрожував, що він собі знайде інших лісорубів.

Коли аркуш був підписаний, цілий гурт лісорубів пі-дійшов під корчму Шміла і передав йому це їх домаган-ня. Шміло ані чути не хотів про якісь зміни. Зразу у-віззав керона Федора Гриба, щоб він ще сьогодні най-няв інших рубачів. Гриб пустився підбирати таких лю-дей-страйколомів, але Кирита і його рубачі почали від-мовляти, кого тільки стрінули, щоб не псували доброго діла.

В понеділок лісоруби Петра Кирита з бесагами на плечах та з харчами появилися в бутині на Погарі, не-

мов би ніщо не сталося, але за роботу не бралися а стояли біля своєї колиби і вичікували. З'явився і керон Федір Гриб. Та даремна була його просьба, рубачі страйкували. Тоді керон кудись зник. А на другий день з сусіднього села Рипинного привів гурт стайколомів. Було їх тільки восьмеро. Кирита зупинив їх і пояснював їм в чому справа. Половина з них була згідна вернутися назад, а деякі ішли в ліс і хотіли працювати. Але страйкуючі взяли сапіни і прогнали їх з роботи.

В середу вже з дальшого сусіднього села, Келечина, знову привів керон десятеро страйколомів. Але вже прийшов із ними і сам управитель із Довгого та ще до того привів і двох жандармів, щоб забезпечити ненарушений хід роботи. Страйколоми не знали, що це нечесна праця. Кирита промовив до них:

- Люди добрі, це наш бутин. Ми вимагаємо ліпші заробітки і восьмигодинний працівний день. Доки на це службовці пана графа не погодяться, доти не працюємо. Ви, чесні русини, такі самі як і ми, ви такі самі бідолашні заробітники, як і ми, отже вертайтеся назад, не прийміть цю роботу, не дайте окрадатися і окрадати нас. Ми вас просимо.

Кирита хотів продовжати далі, але жандарми не дозволили йому промовляти далше і впливати на цих людей. Керон увізвав страйколомів, щоб зложили бесаги і бралися до роботи.

- Ми не знали, на що нас хочуть використати. Я вертаюся додому... і я вертаюся... і я... і я..., - заявили подеякі і дві третини з них верталось назад, звідки прийшли. Щось шестеро з них таки взяли сокири і піли та пішли в ліс на працю. Вслід за ними страйкуючі ішли і гукали:

- Фе, ганьба, сором вам! Жандарми при вас вічно не будуть стояти... Порахуємося!

Це так провадилося цілий тиждень. Страйколомів мало із дня на день. В п'ятницю вже їх було тільки двос. В суботу ані ті вже не появились на роботі.

Страйкуючі виграли. В неділю закликав їх Шміло до себе і підписав їх вимоги. Правда, щось і вони мусіли спустити. Погодилися на двадцять грейцарів за надобов'язкові години і оплату на касу хворих мали покривати із своїх прибутків.

Перший страйк на волівській Верховині і його виграли Киритюю добре зорганізовані лісоруби. Тепер й інші робітники побачили, що в організації є велика сила. А розуму лісорубам додав "мацкаль" Тиміш.

Та одного вечора на двері Федоричової зимівки застукали два парубки в білих, вовняних сіряках. Тиміш незнайомим людям відчинив двері, а ті вихопили з кишень револьвери і схопили Тимоша. Були то в селянську одягу переодягнені мадярські жандарми. Арештували бідного українського втікача і кудись повели.

З того часу за бідолашнього "мацкаля" більше ніхто не чув у селі. Він зник без сліду. Чи його вбили, чи замкнули в тюрму, або видали російським царським катом, того ніхто не знав. А Продан як тільки згадав свого приятеля, то йому сльози з'явилися в хлоп'ячих очах.

МАДЯРИЗАТОРА ВЖЕ НЕМАЄ!

Одної днини залунали всі дзвони в церкві за мерця. Це, мабуть, буде багатий мертвець, може й пан, бо за звичайним смертником паламар теленькає тільки в один дзвін, - за старим у великий, за дитиною у малий, а за цим б'є в усі дзвони. Люди зупинялися на вулиці, знімали шапки, хрестилися і перепитували один одного, але ніхто не знав, хто пішов на другий світ. До того ще на дзвіниці побачили чорний прапор.

- Чи не наш піп помер? - питалися люди.

- Того ані довбнею не доб'єш, - була відповідь.

Наступного дня була неділя. В церкві піп мав казань.¹²⁶ А яку казань! Ще так ніколи не говорив. Він накинувся на "схизматиків".

- ...і серед наших вірників помітно, що вони захоплюються схизматицькими книгами, схизматицькою вірою, що від нашої відпала. Сам Господь з неба покарає того, хто відвернеться від своєї греко-католицької віри, від римського папи... Схизматики на все здібні, вони не тільки відвертають душу вірників від святої матері-церкви, але поповнюють і злочин... Ось на днях у Гайдудорозі згинув від чорної руки схизматика заступник єпископа, монсеньйор канонік Новак... Монсеньйор Новак перед тижнем з Чернівців одержав листа з повідомленням, що богобойні вірники посилають йому золоту кадилицю і хрест із самоцвітами в дарунок...Дуже втішився покійний канонік такому дорогоцінному дарункові і нетерпеливо очікував пакунок. Перед двома днями поштою доручили пакет і він особисто почав розпаковувати. Коли відкрив покришку коробки, в тому моменті вибухла бомба і на смерть убила нашого дорогого каноніка... Вічна йому пам'ять!... То схизматики його вбили, бо не подобалася їм його свята діяльність, яку виконував на славу Богу... Після літургії, дорогі вірники, лишіться на Парастас за великим покійником, рабом Божим каноніком Новаком і помолімся не так за його душу, бо він був святим, як самі за себе, щоб не мали до нас доступу і не зводили нас із правдивої дороги погані, богохульні думки схизматиків, які себе називають православними... Вічна пам'ять канонікові Новакові...

Вірники ще в церкві почали шушуніти¹²⁷ між собою,

- Що то за Новак?

- Це той, який змадяризував нашу третю єпархію, - відповіли ті, які трохи були інформованими і були грамотники.

- Собака! Так йому треба! - говорили люди.

Після літургії перший вийшов із церкви Федорич, за ним Карпа, відтак Путраші. Залишився на Парастасі ли-

ше Бокотей з обов'язку дяка та куратор Липей, який вже від років мріяв стати старостою, тільки ждав смерти старого Станка. Коли люди бачили, що найрозумніша людина, Федорич, виходить з церкви, вийшли й вони, залишилися тільки деякі жінки в "бабинці", що не знали, про якого зрадника проспівасться Парастас. Піп післав церковника стримувати людей, але ті відштовхнули паламаря. Перед церквою Путраші, Карпа й Федорич пояснювали людям, якого лиха запричинив Новак.

Парастас відбувся, в одному гурті появився і Липей, де стояв Федорич. Федорич накинувся на попа. Коли вже і повинен відправити Парастас, не мав того зрадника так вихвалювати, говорив Федорич.

Люди ще довго стояли на вулиці і розмовляли. Мадяризатора Новака ніхто не жалів.

"ОЙ, КУМЕ, КУМЕ, ДОБРА ГОРІЛКА..."

Велике говіння - це семитижневий піст перед Великоднем. Говіння додержується надзвичайно гостро, сама тільки пісна страва, капуста, біб, горох, квасолі, картопля, а маститься тільки конопляною олією. Молока, яйця їсти - гріх, не кажучи вже про м'ясо. Є це і проти здоров'я населення, бо ось на провесні розпочнеться весняна робота, а вони говінням і постом вичерпані. Правда, хворим і старим дозволяється пити хоч принаймні молоко, але тим ніхто не користується. Навіть дітям не давали молока. Смерть косила, особливо дітей і молодь, але тим ніхто не турбувався, дітей багато родилось, були важким тягарем для вбогих батьків. Все те тільки животіло і не жило.

І ось надійшла Страсна, або як кажуть Велика П'ятниця. Батько Продана, Степан Гринюх, постить цілий день - хай Бог простить! Працювати у Велику П'ятницю не годиться. Сидить на лаві перед хатою і покурює з

люльки. "Може й те гріх, - роздумує він, - але так привик до того проклятушого смоктання, що не всілі обійтися без люльки." Зате здержувався навіть від води - тримав повний, твердий піст.

Прибув до нього Путраш-Баранчук, його кум, хресний батько Продана. З Путрашем Степан не тільки куми, але з самого дитинства їх в'яже щира дружба. Разом пасли корови, разом парубочили і згодом покумались. Путраш був майстром, тесля і колесар, а навіть до столярства розумівся, до того ще й грамотна людина. А раз він письменний, то має в селі респект, а для Степана він був зразком.

- Добрий день, куме! - здоровкався Путраш-Баранчук.

- Доброго здоров'я, кумочку, - привітав Степан свого любого кума. Присів і Путраш до Гринюха, балакали про це, про те, кум Путраш бідкався, що в нього із шлунком щось не в порядку.

- Це, мабуть, від твердого посту, - запримітив Степан.

- Так воно і буде, - відповів Путраш.

Закурив і кум люльку, ще трохи сиділи, потім пішли на вулицю. Походять трохи, поговорять з людьми, а потім треба буде іти до церкви на Плащаницю до гробу Христа у цей великий піст.

Пройшлися трохи в долину і дійшли до шинку старого Шміла.

- Погано мені із тим моїм шлунком, - знову скаржився кум Путраш.

- Та й мене щось млоїть, це, мабуть, від люльки, - озвався і Степан.

- Сам по собі знаю, що в такому випадку треба випити чарку міцної горілки і біль перестане.

- Куме, але сьогодні... Страсна П'ятниця!

- Е, куме, та я те знаю. Але святе писаніє говорить, що хворій людині можна не тільки брати лік, але

й наїстися, навіть у піст. А в нашому випадку, - бо і вас млоїть, - чарка горілки це медикамент, лік...

- Ви людина письменна, ліпше знаєте ніж я, сліпий до письма.

- Зайдім, куме, до Шміла, вип'ємо по чарчині і нам покращає.

Степан не хотів відмовляти кумові, зайшли вони в корчму і Путраш замовив дві чарки міцної оковити.

- На здоров'я!

- На здоров'я, кумочку!

Випили. Закусити чимось, як у будній день - кислою рибкою з капустою та з перцем, або хоч куском хліба, - очевидно не можна, бо піст, твердий піст...Степан уважав, що не годиться, щоб тільки один платив, зафундував отже і Степан по другій. Сіли за стіл перепочинуті. В пісних, порожніх шлунках, без закуски, міцна горілка робила своє. Іншим разом хіба ждесь від четвертої починає бути веселіше, тепер дві чарчини приємно гріли і підносили настроїв. Дійшло до того, що випили вони і по третій. Степан відреванжувався і заплатив і четверту, завжди до пари. Вже їм не було млосно, навпаки. Розговорились, чоломкались, забули за Великодну П'ятницю, їм не прийшло в голову, що другі люди б'ють поклони і моляться в церкві, а вони сидять у Шміловій корчмі. Чарки вже не рахували, пили досхочу.

Коли вже ледве стояли на ногах, рушили додому. Люди якраз виходили з церкви від Плащаниці, а куми ішли собі вулицею, тримаючися попід руки, щоб не попадали. Для них дорога була завузька. Люди відступалися їм з дороги, баби хрестились, плювали на землю, жахаючись такого святотатства. Але п'яні куми не звертали на це жодної уваги, зачали собі ще й поспівувати:

Бодай пани панували,
бодай пани жили,
бодай пани у торбонцах¹²⁸
каміння возили...

Гриньхова хата стояла ближче і зайшли вони туди. Діти перелякались, жінки в плач.

- Фе, сорому такого наробити... - докоряла Олена.

Довго не могла докоряти, бо чоловік зразу ліг на постіль і п'яним заснув, а кум Путраш-Баранчук подався додому, але на перелазі підковзнувся і впав на землю. Сусід Довбало побачив, підняв його і повів додому.

- Другого дня, в суботу, Степан ще лежав на ліжку, слухаючи без слова спротиву тверді слова жінки, чинився, що не чує. Самому було соромно. Але прийшов кум Баранчук і Олена і на нього накинулась.

- Ну, куме, була б ніколи не думала, що ви, письменна людина, читаєте святі книги, співаєте в крилосі, так забудетесь у великий піст, у велике свято. Вже на мого неписьменного тумана¹²⁹ не дивно, але ви... Соромно між людей вийти, а напевно і вашій лице паленіє.

- Кумонько, - боронився Путраш, - то сам сатана звів нас, він у такий великий піст полює на людей. Ніколи мене шлунок не болить, а вчора мене щось під серцем крутило так, хоч пропадай, та й кумові було млосно. А медикамент брати не гріх і в піст... тільки те погано, що ми трохи перебрали. Рогатий, осина би йому, втягнув нас у бруд, щоб похвалитися Люциперові...

- Що ж тепер? Як показатися перед людьми? - бідкалася кума.

- Треба очистити свою оскверненну честь, - мовив кум по-письменному і звернувся до кума:

- Куме, сьогодні ввечері ідемо до церкви і висповідасмося. Треба спокутувати гріх і причаститися Божим тілом, ще перед тим, ніж взяти до грішного писка священну паску...

Куми під вечір пішли і висповідалися. Другого дня під час Літургії вони обидва причащалися. Опісля весь народ вийшов із церкви на площу, яка вже встигла покритись зеленню. Піп святив паски, дяки на чолі походу з церковними хоругвами обійшли тричі церкву, співаю-

чи, а два грішники, за "знечищення смердячою брагою Страсної П'ятниці" стояли навколішки на великій кам'яній плиті перед входом церкви, відтак навколішки її обійшли.

- Ну, що, спокутували кару? - питалися жінки своїх грішних чоловіків, що несли у великих кошах паски самі.

- Не зовсім. Такий великий гріх спокутуєш тільки так, як поїдеш на прощу. Ми приобіцяли, що ще цього року підемо на отпуст,¹³⁰ але не до змадяризованої Марії-Повчі, але десь в інший монастир, мабуть до галицького Гошова...

Русалля швидко надходило, треба готуватись на прощу. Але це означало іти пішки кілька днів з процесією. На таку далеку дорогу збиралися молоді, здорові люди, деякі, щоб виконати обіцянку, інші більше з цікавості. Трохи "побачать світу", зроблять знайомства з людьми з інших процесій, з інших громад, дівчата зазнаються з чужими парубками, парубки з дівчатами... Багато отаких процесійних знайомств кінчиться подружжям і тому молодь, вирвавшись з-під догляду батьків, радо ішла в таку мандрівку.

Коли Продан почув, що тато іде з нанашком до Гошова, почав просити:

- Тату, візьміть і мене в Галичину на прощу.

- Та в тебе, хлопче, нема гріхів, ти не опився в Велику П'ятницю... Ти ще дітвак... Чотири дні мандрівки не для тебе.

- Тату, я хочу бачити Галичину, - плакав Продан і доти просив та благав батька, поки цей таки погодився.

Три дні перед Русаллям вирушила волівська процесія - кілька десятків прочан, головно парубки й дівчата та молодиці. Процесія йшла пішки від села до села. В кожній громаді зателенькав дзвін на почесне привітання. Ще тієї днини під вечір прибули до прикордонного села Торуня і там у стодолах заночували.

Цю дорогу Продан добре знав, він кілька разів із хлопцями був на галицько-мадярській границі, але ма-нило його бачити Галичину, бо дядько Тиміш багато йому говорив про галичан, про те, що вони такі самі лю-ди як і ми, говорять такою самою мовою, як і наші вер-ховинці.

Раненько процесія рушила в дорогу. По дорозі спі-вали святі пісні. Баранчук вів процесію і сам перед-співував.

На свою велику втіху Продан побачив перше село га-лицької України. Околиця така сама гориста, як і по цей бік Карпат, тільки вода текла в противну сторону. Продан ніяк не міг зрозуміти, як то вода може текти догори. Питатися нема кого, чому це так, бо тато не вмів пояснювати. Продан зітхнув:

- Яка шкода, що "мацкаля" забрали жандарми. Він на світі все знав, до всього розумівся.

Продан був переконаний, що Тиміш був найрозумнішим зі всіх.

Процесія перейшла через села Вишків, Вигоду і по-над вечір прибула до містечка Долина. Продан довго о-глядав цікавий тартак, а також тут, біля фабрики, по-бачив він вперше в своєму житті рейки і вагонетки, я-кими робітники возили матеріал.

Галицькі селяни привітали братів з "Венгрії" дуже гостинно. Угощали їх, чим тільки могли. Продана та його батька і нанашка запросив один чоловік, що жив недалеко тартаку і мав такого самого сина, Івася. Івась мав дуже цікаві українські книжки. Проданові найбіль-ше сподобався ілюстрований "Лис Микита", він перегля-нув образки, читав подещо і жалів, що не було часу пе-речитати все. Батько приобіцяв купити і йому в Гошо-ві таку саму книжку, якщо буде на торзі.

Заночували вони і раненько знов рушили в дорогу. Продана трохи боліли ноги, але він і не згадував про це. Батько був би його ще й насварив, навіщо дався в дорогу, адже він його попереджав.

Пройшли Волеховом і під вечір дійшли під гору гошівського монастиря. Тут уже їх не вітав ніхто, бо сюди насаходилося тисячі народу з близьких і далеких околиць, галицьких і закарпатських. Одні ночували в стайнях, інші в стодолах, а більша частина прочан переспала таки на моріжку під монастирем.

- Хлопче, тримайся мене, а то можуть тебе викрасти жебраки, он, скільки їх тут збіглося, - попереджав батько Продана.

- Чого ж мене мають викрадати? - питався хлопець.

- А тому, щоб скалічити, зробити таким самим калікою як і самі, щоб потім жебрав для них, бо кажуть, вони так роблять.

- За Продана вже не треба боятись, вони викрадають тільки малих дітей, а Продан вже великий, - заспокоював нанашко.

Другого дня після Служби Божої Продан водив батька та нанашка поміж намети, кіоски, де продавали книжки. Не бажав ні цукерків, ні іграшок, ані медівника, тільки таку книжку з образками, яку бачив у Івася. Але в більшості були тут тільки молитвенники, календарі. Аж нарешті таки натрапили на кіоск, де продавали і світські книжки.

- Тату, ось "Лис Микита"... купіть!

Батько купив йому "Лиса Микиту" Івана Франка, а хресний батько в подарунок купив йому і другу, брошуровану, "Гайдамаки" Шевченка.

З Гошова верталися вони тією самою дорогою. Люди накупили собі і своїм найближчим багато подарунків і книжок, наміста, ножики, дітям пишалки, цукерки, дівчатам медівники зі серцем та з дзеркальцем, а також люльки та до того дешевого і кращого тютюну за наш, щоб було про що згадувати.

Але при переході галицько-мадярської границі на самому кордоні їх чекала мадярська фінансова сторожа.¹³¹ Не зважаючи на протести людей, фінанси почали переглядати торби, бесаги та кишені, забирали тютюн і книжки

Вони ніби шукали лиш тютюн, бо це ж монополія малярської держави, але це була тільки виговірка, бо найбільше кидались вони за книжками, не залишаючи ані одної. Ціла купа книжок і брошур лежала біля яруги на землі. Люди благали, просили:

- Беріть тютюн, беріть все, тільки лишайте нам книжки, ми вам заплатимо, що тільки бажаєте... Лишіть нам ці книжки, бо таких у нас немає, ми наші книжки не розуміємо, а ці так писані, як ми говоримо.

Але фінанси були неблаганими. І від Продана забрали "Гайдамаків", які він не встиг ані переглянути, підуть вони на нівець, їх, певно, сплять.

Але "Лиса Микиту" Продан таки врятував. Коли побачив, що малярські фінанси лазять по торбах та по кишенях, він свого "Лиса Микиту" сховав у пазуху. Яка шкода, що Продан "Гайдамаків" поклав у бесаги батька, був би тримав при собі, то не взяли б її, бо його, як найменшого, не переглядали.

Коли фінанси все позабирали, то ще й вигрожували, що в майбутньому позабирають й інші дарунки, а навіть замкнуть у тюрму, коли відважаться вони перенести тютюн і книжки.

- Є отпустів досить і в нас, навіщо ходите в Галицію?

- Думаєте, що вас будемо питати, куди йти? - відважився якийсь парубок із юрби, але фінанс відповів:

- Коли перейдете тасмно, вас суворо покарають.

Люди гомоніли, нарікали:

- Задушать нас маляри, нам дихати не дають. Забрали від нас школи, забирають мову, а вже й те забороняють, щоб ми ходили між своїх братів до так нам близької Галичини...

Люди були такі сердиті, що і не співали дорогою, всією дорогою проклинаючи малярське свавілля. Були й такі, що сміялися з того і погрози фінансів не брали серйозно:

- Вони нам не заборонять ходити в Галичину! Ще

більше будемо ходити й носити звідти книжки. На границі фінансів і приграничників не натикано як кілля в плоті, адже гори Бескиди широкі, пройдемо лісами і нехай шукають вітра в полі!

Це вже була інша молодь, ніж перед тим. На грамотну виховав її не тільки Бокотей, але і та мадярська сваволя, яка скаженіла чим раз дужче. Це ще більше єднало її і навчало любити рідну книжку, рідну мову і чинити якийсь відпір, викликаючи ще більшу ненависть до "чорнокнижників".

- - - - -

Продан уже ходив до найвищої, шостої, класи і був першим учнем. Помагав учителеві вчити менших, співав у крилосі, ходив з дяками на Псалтирі, на похорони і вже сяк-так хапався і мадярських слів, таких важких для слов'янських дітей. Навчальний рік пройшов швидко, тих щасливих шість років пробігло. Проданові вже минув дванадцятий рік. Його мрією було піти в місто в середню школу. Ох, скільки він наплакався та напросився у свого батька, щоб послав його до школи! Але Степан, з різних причин, ані чути не хотів про те. Поперш, вже не заробляв стільки як перед тим, бо в дарабах, працюючи вічно у воді, постиг його сильний ревматизм, до того ще й якась дихавичність – астма. Вдержування в гуртожитку або на приваті й оплачування за школу було понад його фінансові спроможності. Прийшли й такі важкі часи, що й соли не було за що купити, екзекутор ялівку взяв "на бубен"¹³² за панські податки. Подруге, вже й через те, що Продан був первородним сином, який був призначений на господарювання, мав бути лісорубом, ходити на заробітки і помагати батькові втримувати сім'ю.

Ще раз спробував Продан благати батька:

- Тату, любий тату, віддайте мене в середню школу, я хочу вчитись.

- Не було з мене попа, ні дяка, то й ти ним не станеш, - відповів і тепер Степан, який не хотів із сином прощатись і пустити його в світ "у блуд". - На твоє вишколення не вистачило б у нас і всього маєтку, а я з-поміж дітей не продам корівку, не запропащувивку або сіножать. З чого жили б інші діти, яких з тобою вже четверо?

- Тату, я вам все те зверну, як вивчуся.

- Ага, звернеш. Знаю, знаю, як звертають сини. Он Могорита свого дав вивчити, продав усе, що тільки мав, а син потім ані додому не показувався, встидався, встидався своїх батька й матері, простих русинів... Сину, послухай ти мене і залишайся вдома. Свого хліба трохи вродиться в нас, буде принаймні до Русалля, трохи заробимо, щоб докупити хліба і заплатити панам податки і проживемо, як чесні люди. Подивись тільки, - переконував батько сина, - я сам своїм хазяїном, мені ніхто не наказує. Хоч і не дуже родюча наша верховинська земля, а даси їй більше гною, краще обробиш, то й ліпше зародить. А земля, свята землиця наша - це ж наша мати, вона нас годує. Пам'ятай, що тебе гроші зрадять, жінка може зрадити, але земля, ґрунт - ніколи нікого не зрадить! А ти хочеш відцуратися від своїх батьків, від своїх людей у білих сіряках, хочеш бути і ти чорнокнижником, ногавичником,¹³³ щоб і ти простих людей обдирав, як ота проклята чорна погань обдирав нас... Ти хочеш, щоб і тебе люди проклинали, як проклинали ми ту чорну зграю, що сидить по канцеляріях, тільки й на те, щоб злупити з селян і сьому шкіру? Хочеш бути таким?

Степан страшно ненавидів панів і підпанків, оту бюрократичну верхівку містечка, "чорну погань", що складалася із жандармів, фінансів, приграничної сторожі, езекуторів, гайдуків, журатів, суддів, нотарів, писарів та всіляких начальників. Він уважав їх паразитами, які галапасять тільки і тягнуть з бідних людей податки, щоб вони добре жили. Ще може був би погодився на те, щоб із сина був дяк, лісник або чесний ремісник, тесляр, столяр, муляр, які чесною працею за-

робляють на насушний, але щоб син став "шкіродером" - це вже ні! Степан, як і всі верховинці, були переконані, що панів Бог послав на світ як Господню кару на людей, вони тільки висмоктують всі соки з мозолів працюючої людини.

- Тату, ви чули, що сказав "мацкаль", що Верховина тільки тоді вирветься з темряви, тільки тоді тумани вітер розвіє з гір, як матиме своїх провідних людей.

- Тепер бачу, що "мацкаль" тебе зіпсув, - відповів сердито батько. Але Продан так швидко не здавався.

- Тату, адже ви самі говорили, що нотар Дулішкович був людиною мудрою, людиною золотого серця, який багато помагав людям, добре порадив і заступився за них. Хіба ж не може з мене бути такий другий Дулішкович?

- А хіба ж його не догризли, не погнали насильно на другий світ? Хочеш, щоб і тебе так гонили та переслідували? Я бачу, що тобі не хочеться працювати, ти хочеш їсти легкого хліба.

- Та якраз навпаки: я хочу багато працювати, надзвичайно багато, всією силою присвятитись такій праці, до якої потрібно не лише доброї голови, але і знання, освіти і тому я хочу вчитися.

- Хто таке бачив, щоб селянський син покидав батька? На всій Верховині нема прикладу, щоб газдівський син пішов у блуд і лишав хазяйство і білі штани замінив за чорні ногавиці!

- Відриваєшся від нас, сину, - запримітила й мати.

- Він чужа, ненаша дитина, - вибухнув гнівом Степан і додав: - Може ти, жінко, маєш правду, що він не наш, не з нашої крові і кісток, може і справді він... син Повітрулі...

Це обурило Продана. Адже йому дядько Тиміш пояснював не раз, що русалок-Повітруль нема на світі, їх ніколи не було, бо це тільки людська вигадка. Але він змовчав, шкода з батьками сперечатись. Якусь правду все ж таки і батько мав і мав причину ненавидіти бюрократів, що розпаностились вже й по селах і їх прибу-

вало щороку більш і більш і яких все українське населення з душі ненавиділо. Адже пани і підпанки висміювали українського селянина, прозивали його "глупим рутеном", висміювали його мову, його звичаї, "рутена" вони вважали нижче худобини. Хоч би й останній, обшарпаний писарина, він і тому найповажнішому господареві не скаже інакше, лиш "ти", наче псові. Не диво отже, що Степан Гринюх не бажав мати із свого сина подібного "драбужника", але чесну людину, яка житиме з мозолистої праці, а не з поту і сліз верховинця.

ДЯЧКОМ І... БАТРАЧКОМ

Продан посварився з батьками і коли вже не пощастило йому дістатися до середньої школи, він пішов і найнявся у дяко-вчителя Бокотея на службу за дячка.

Продана тягла Бокотєєва книгозбірня, в якій багато було і світських книжок, оповідань та казок. Бокотей мав і збірку мадярських книжок, які придбав за останні роки для своїх дітей і в домі Бокотея запанувала двомовність, з дітьми розмовляли здебільша тільки по-мадярськи, щоб навчилися тієї мови. На всій території не лише що не було ані одної української середньої школи, але вже й початкові школи були змадяризовані. Бокотей, навіть проти своєї волі, і сам почав мадяризувати, в першу чергу свою сім'ю. І Продан, коли хотів добитися принаймні сякої-такої освіти, повинен був знати мову "пануючого народу" - мадярів.

Батько гнізався на нього, що він покинув родинну хату, але Продав вибухнув:

- Бокотейха принаймні мені дасть наїстися, а вдома я голодую.

Дітям Олена давала їсти "по-при пальці", того року й молока не було. Була це гірка правда і батько змовчав. Може й подумав собі: "Нехай іде, довго він там не вдержиться, бо в Бокотея купа дітей, худоба, коні,

для нього приділено церковних земель, там треба працювати". Це була правда. Платня мала, дітей багато, то ж він використовував і своїх старших учнів: вони йому різали дрова, чистили стайню, поїли і годували корови, працювали на полі тощо. В нього жоден слуга довго не витримав.

Церковна громада, яку обслуговував Бокотей як дяк, була широка. Вона складалася, крім самого Волового, і з кількох приселків: Поточини, Прохіднього, Запереділля та з дальшого села, Стригалень, яке знаходилося на яких десять кілометрів під самою полониною Кам'яною. Бокотей на все не вистачав, бо і в школі треба було вчити і дяківство провадити. То ж він завжди принагідно наймав собі дячків-помічників, які замість нього дякували.

Піп теж мав свого "каплана"-помічника, що обслуговував у подальших приселках.

Продан зовсім годився на помічного дячка. Він мав добрий голосок, правда, ще напів дитячий, потрафив співати не тільки Літургію в церкві, але і над померлим всю ніч читати Псалтир, відспівати похорон. В дальші села, - Поточину, Стригальні, Запереділля, - ані піп ані Бокотей звичайно не ішли, бо це було далеко. Хіба що спадкоємці померлого добре заплатили. В такому разі як Бокотей так і піп запрягли свої коні і поїхали туди. Інакше замість себе піп посилав свого "каплана", а дяк свого помічника.

Продан прибував туди під вечір, напередодні похорону. Вже з вечора його нагодували, і він сів за покійником читати Псалтир. Молодь вже в попередню ніч бавилась і буде забавлятися і в ніч після похорону.

На Верховині є дивний звичай "свічіння", під час котрих улаштовують найвеселіші забави таки біля мертвого. Це вже з діда-прадіда так. Дядько Тиміш одного разу пояснив, що це залишилося з передхристиянських часів. Тоді наші предки над померлим співали, танцювали, мертвого провозали на "другий світ" гучно. Ще й тепер на "свічінні" різних веселих забав та жартів є

стільки, що слухачі тріскають від сміху.

Продан читає Псалтир, а молодь гукає:

- Дяче, перестаньте вже з тим моленієм, бо ми хочемо бавитись. Ходіть з нами і ви.

І Продан перериває псалми, сідає між дівчат та хлопців, і починають "Лопатки". Один сяде на лаву, або на стілець, другий на його коліна, перший другому застелить долонями очі. Він підійме ногу, а хтось із присутніх візьме пранник і вдарить його по стопі.

- Били мене, пане, - каже другий.

- Глядай собі, Йване, - відповідає перший.

Коли вгадав, то той, що його вдарив, сідає і тепер вже його б'ють. А коли не вгадав, то йому заслонюють знову очі і б'ють пранником, доки не відгадає.

Або "копають колодязь". Дівчина візьме кочергу і серед хати гребе. Один питається її:

- Що ти робиш?

- Копаю колодязь, - відповідає вона.

- А коли його викопаш?

- Тоді, як прийде мені допомогти Іван Васишлин.

Звичайно дівчата кличуть тих парубків, які їм подобаються. Коли і має свого хлопця і покличе іншого, з того гніву не буде, бо це ж гра.

Іван Васишлин прийде і "викупить" від неї кочергу за один поцілунок. Коли він дівчині дуже припав до серця, або коли є він принаймні кандидатом на її судженого, то вона йому кочерги не віддасть менше п'яťох поцілунків... і в личко... і в чоло... і в борідку... і в ротик...

Коли парубок закличе дівчину і він їй не дуже подобається, вона тільки ніби цмокне губами, або хухне десь біля вуха, він протестує, що це не є жодний поцілунок, тоді громада її і по-тричі завертає, доки не поцілує парубка, як воно годиться.

"Лопатки" надзвичайно популярні, ще більше "колодязь", дівчата й хлопці цілувалися б і всеньку ніч.

Є ще й третя гра - "тягнення ниток". На одну лаву сідають парубки, а на протилежну лаву дівчата. Всіх має бути до пари, скільки дівчат, стільки і хлопців. Один з них візьме стільки ниток, - довжиною одного метра або й більш, - скільки пар і, тримаючи жмут ниток лівою рукою посередині, правою роздає кінчики раз дівчатам а потім хлопцям. Коли вже кожне тримає свою нитку, всі напружено глядять за результатом, "кому кого судила доля". Роздавач пускає нитки і тоді виявиться, котра дівчина з котрим парубком тримають одну нитку. Кожна дівчина любила б потрапити на одну нитку з своїм хлопцем, або принаймні з тим, який є для неї симпатичний, але це зрідка буває. І тут також пари повинні розцілуватись, подібно як і при "колодязі", то солодко-широ, то тільки з обов'язку.

Жив у Воловому один парубок - бродяга. "Роврієм" його прозвали ще малим і це ім'я до нього прилипло на завжди. Батьки його померли ще коли він був малим і він тинявся поміж людьми жебраниною, згодом гуси пас, потім доглядав громадські поросюки на толоці, а коли підріс, найнявся в попа до коней за візника.

Роврій був вроджений комік-веселун, а то й поет, хоч був уповні неграмотним. Він у Воловому на кожному "свічінні" продукував такі комічні сценки - сам вдумував і сам зреалізував, - що "публіка" лускала від сміху. Без Роврія не було "свічіння". Його сатири, насмішки кололи, пекли, смішили і розвеселявали. Слова він не дуже вибирав, не закинув ані "гостре" соромницьке слово і ніхто за те на нього не сердився. Найбільше "колов" він свого хлібодавця - попа та інших панів.

Одної зими була страшна метелиця, на вулиці стояли кучугури снігу. Із Стригалень прийшов без шапки Іванина і вже здалеку можна було бачити, що хтось у нього помер, бо чоловіки лиш тоді скинули шапку, або крисаню з голови. У Іванини вчора померла баба, треба іти Псалтир читати і відправити похорон.

- А хіба ж у Стригальнях немає грамотної людини, щоб хоч Псалтир перечитати? - питалася Бокотеїха чоловіка.

- У Стригальнях, хоч і є понад дев'ятдесят хат, нема ані одної письменною людини, бо школи зроду там не було, - відповів той.

- Ну, хлопче, збирайся! - наказував Бокотей Проданові.

- Через сніг ледве я пробрався, - заявив Іванина.

- Дайте мені коня, - просив Продан.

- Дайте хлопцеві коня, я прогую, - просив теж Іванина.

Бокотей не радо погодився, все ж осідлав Продан коня і вирушив з Іваниною за днини, щоб прийти своєчасно. Кінь бродив по черево в снігу, Продан сидів у сідлі, а Іванина тримався поводи і під вечір дійшли.

Коли Продан вступив до хати, його вже пізнали стригальняни. Молодь перестала бавитись. Мертве тіло старої бабусі лежало поздовж стола на марах. У пляшці на столі горіла встромлена свічка. Для більшої урочистости запалили і воскову "трію". Продан почав читати Псалтир. Псалом за псалмом читав він голосно, монотонно і швидко, адже їх було багато. Біля півночі сердита молодь розійшлась, бо в сінях було холодно "бити лопатки", а Продан не погоджувався зробити перерву на гри, бо був втомлений від дороги. Все ж почував, що треба зробити павзу і відпочити. Язик вже йому не служив, він тільки белендів,¹³⁶ а очі злипалися. З коновки напився води. Господиня запропонувала чарку горілки, але він відмовився.

Вийшов надвір, місяць ясно світив, був мороз, аж тріщало. З близької полонини Кам'янки повівав холодний вітерець і його трохи освіжило. Він знову зайняв своє місце і продовжував. Псалми йому здавались куди довшими, ніж іншим разом. І незабаром йому знову почали злипатися очі, його сон бере, букви йому скачуть перед очима. Він перестав читати, вибрав з кишені о-

лівець і папірчик і написав: "Псалом сорок-другий недокінчений..."

Прийшов і псалом п'ятдесятий, його обов'язково треба було не то що прочитати, але й проспівати сумною, похоронною мелодією. Але після того, коли почав читати дальший, у нього знову вії були важкими, очі злипалися, він знову записав: "Псалми 55-56 не перечитані..."

Зоріло, вже був білий день, коли він докінчив Псалтир. Але папірчик у кишені був густо понаписуваний цифрами недокінчених, або й просто вилишених псалмів. Продан зайшов до стайні, де був його кінь, його лама-ло спанням і він поклався спати в кут, де було з гор-рища скинене сіно. Спав до обіду, коли його збудив Іванина, що напував коня. Продан встав, помився біля колодязя в жолобі і пішов до хати, де йому дали обід.

Прибув і капелан саньми і вони скінчили похорон, відпровадивши труну на горбок на цвинтар і рушили до-дому. Дорога вже була трохи протоптана, попівські са-ни з кіньми бігли в переді, а Продан у сідлі мчав за ними.

Вдома Проданові прийшло на гадку, що ті вилишені і недокінчені псалми треба відмолити, хоч тепер, додат-ково. Але було ніяково, а навіть соромно, в хаті дя-ка відмолювати те, що він повинен був вчинити на міс-ці. Вокотей його спитав, чи все в порядку, навіть за-добре виконану працю обдарив його окремо монетою - як тепер признатися, що псалми вилишені?

- Ох, я нещасний, похвалу дістав і гроші одержав, а діла не скінчив, як слід.

Почав він турбуватись, справу відкладав з одного дня на другий, з тижня на тиждень. Між тим він бага-то Літургій відспівав, читав Псалтир, правда, помага-ли йому й інші, але вилишені псалми стригальнянської баби були ще все записані на папірчику.

Одного дня він з жахом відкрив, що пропав його па-пірець, де були записані псалми. Що ж тепер робити?

Вночі Продан мав страшний сон. Йому приснилося, що

баба встала з могили і з грізним обличчям наказала прочитати і відмолити вилишені псалми. "А коли ти цього не зробиш, то я вночі прийду і тебе задавлю", - мовила мертва баба... Продан прокинувся і до самого ранку не міг заснути.

Вечором пішов додому до батьків. Вдома була лише мати. Продан запалив свічку, але не пригадував, які то псалми має прочитати. Був певен, що більше восьми не вилишив. Спустився "на Божу ласку" - буде читати навмання. Перечитає один псалом, зачинить грубу книгу, зажмурить очі і відчиняє, де попало. Ще й на додаток прочитав зо два. А щоб мертва баба не сердилась, половину монети, яку одержав від Бокотея, точно 25 грейцарів, вкинув у дерев'яну скриньку в церкві, на якій було написано: "Пожертви для сиріт"... Тепер він мав чисте сумління і мертва баба йому більш ніколи не приснилася.

З того часу Продан робив інакше. Псалми розділив, першу частину прочитав до півночі, а потім пішов спати, а другу частину псалмів зранку і так докінчив ще перед похороном.

Отак Продан дякував вже майже рік. Зранку в церкві відспівав малу Літургію, опісля рубав дрова, працював у городі, ходив біля пасіки та овочевих дерев. Корови та коні годують; стайню вичистить служниця, товста, здоровезна дівка з Лозянського, яка вже від років служила в Бокотея. Бокотеїха для своєї сім'ї варила "по-панськи", а слугам, отже й Проданові, давала просту страву, додержуючи і говіння. Та хоч і звичайної страви, але їсти було досить, кукурудзяного хліба Продан країв собі, скільки хотів. Країв собі з паляниці сам і капусняку з миски набирив, скільки хотів. Слуги в Бокотеїхи не голодували.

Тільки одно Проданові не подобалося, а це те, що він мусів спати разом з грубою служницею в одній постелі. Була це дивна постіль: вдень - величезний стіл у кухні, а на ніч покривка стола знімалася і в середині можна було двом спати. На споді була солома, на ній верета і два вовняні покривала. Бліх було так ба

гато, інколи і вдень, обідаєш при столі, а звідти вискочить блоха, трохи не в миску... Та найгірше було те, що дебела дівка вночі хропіла, шкрябалася від бліх і розкидала руками-ногами. Проданові вже на чотиринадцятий іде, йому вже і соромно спати з дівкою. Не раз він Бокотеїху просив, щоб зробила йому інше ліжко, але не було де, хіба ж не буде спати на підлозі.

- Вдома спите на одній постелі і по семеро, а тут вас тільки двоє, - була виговірка Бокотеїхи. Ровесники Продана, було, зустрінуться з ним, сміються з нього, питаючи:

- Чи правда, що ти ночуєш з дівкою?

Продана це злостило і він поскаржився Роврієві, попівському слугі.

- А ти спи з кіньми, в яслях, так, як і я. Там ані бліх, ані вошей нема, бо ті паразити не люблять кінського сопуху, - радив Роврій.

Продан взяв покривало і переселився на ночівлю в стайню на сіно. Жалів тільки, що вечорами не мав змоги читати книжки, бо служниця його виганяла з кухні.

Почала та дівчище нарікати, що Продан їй ніщо не помагає і Бокотеїха наказала, щоб стайню відтепер чистив Продан, адже він вже "парубок". Тепер він вже був не тільки дячком, але і слугою і конюхом. Вже не тільки виносить із стайні гній далеко на копу, але й коні годують, чеше їх греблицею, стелить під них, води їм носить. Як надійшла весна, Бокотей наказав гній возити на ниви, які дістав від церкви. Продана тягло до книг, але серед важкої праці не було часу на вчення, на читання, а вечорами він був втомлений.

Одного разу, як він кіньми віз дрова із лісу, стрінув його батько. Докоряючи йому, він сказав:

- Другому вмієш господарювати, але собі ні! Волієш бути слугою в іншого, ніж у себе вдома. Сину, сину, ніколи з тебе порядної людини не буде!

- Тату, маєте правду, я вернуся додому, - заявив Продан і покинув службу в Бокотей. Поміг татові об-

яркуватись, але вдома він голодував. Свій хліб поволі минався, нового ще не було, а купити не було за що. Коли і була яка картоплина, верховинські господині не вміли приготувати як слід, помастити, засмажити, а Бокотеїха варила добре.

ГЕТЬ ВІД УНІЯТІВ!

Останніми місяцями Продан і сам запримітив, що до церкви люди перестали ходити. Письменні люди як Федорич, Путраші, Маркович, Карпа, поточанський Лисий та Биндюк від півроку не були в церкві, а за ними почали відставати і люди неграмотні. Щонеділі церква була порожня, тільки деякі жінки в "бабинці" ходили точно. Піп затривожився, казання не помагали. Дійшли чутки, що до села часто ночами приходять якісь чужі люди. "Це православні агенти", - говорив піп. В казаннях він знову проклинав православних, то закликав, то просив і благав не відступати від "святої греко-католицької матері-Церкви", то страшив і лякав людей пекельними муками, але наперекір тому, людей ходило до церкви щораз менше. Вже й жандарми якось почали підозрівати та приглядатися до всього, випитувати жінок, дітей, "де тато, чому не ходить до церкви, чи не хворий..." Вешталися вони не тільки вулицею, але й позовж ріки, біля котрої жив Федорич, проходили і болячими вуличками, де мешкали Путраші, чого вони ніколи перед тим не робили.

А за той час до старого Федорича сходились письменні люди. А щоб їх жандарми не заскочили, Федорич післав свою дочку Анцьку стерегти хату і слідкувати, чи чорти не несуть жандармів.

Була неділя, вже вечорілося. В хаті Федорича знаходилася добра десятка людей, письменні і неписьменні. Лисий був на днях у Горінчові, в Ізі, в Кошелеві та ін формував людей, що там робиться. Там люди вже давні-

ше перестали ходити до уніятської церкви, мають навіть православного монаха і ходять на православні богослужби в ліс. Монах тайком переходить через кордон із Буковини, приносить молитвенники, книги і газети.

Путраш-Баранчук молодший, якого побіля Федорича люди уважали найрозумнішим, на цих нарадах говорив найбільше. Він і тепер мав слово:

- Віра яка одна, така і друга і наша уніятська віра така сама, як і православна, й обряд той сам, але у православних є синод, а над нашою вірою стоїть римський папа. Уніятські попи всі чорнокнижники, тільки використовують нас. Плати, роби на них, а вони від нас відірвалися, вони цураються нашої мови, погорджують мовою народу, з мозолиці котрого вони живуть. Нам потрібно таких попів, щоб так розмовляли і так думали, як ми, а ці наші уніятські попи чужі для нас і я кажу: геть від них!

- Як не тепер, - озвався Федорич - то в скорому часі вони вповні змадяризують уніятську віру. Не досить, що в гайдудорозькій єпархії, але вже і в нашій, по містах, де населення розуміє мадярську мову, вони виголошують вже казання по-мадярськи. Тут у великій небезпеці не тільки наша віра, але й наша національність.

- Що ж нам робити? - питався Лисий.

- Виступити з уніятської церкви, перейти на православну віру, - відповів Федорич, далі додав: - Триматися купи, єднатися і тоді всі нараз...

Між присутніми була повна згода. Якраз збирався промовити Гнипа, як до хати вбіг Продан і засапано сказав:

- Таго мене посилає сказати, що... до села прибуло військо... багато вояків. Їх заквартирували в школі, але не містяться і поставили собі шатра на подвір'ї... Жандарми ходять по хатах, були і в нас і забрали Псалтир, що ви мені замовили в Києві.

Люди збентежено дивилися на хлопця. Не встиг ще

ніхто слова промовити, як до хати вбігла доня Федорича, Анцька і перелякано сказала:

- Тату, жандарми ідуть через ниви, може до нас...

- Ну, люди, рятуйтеся, так, як ми вмовились...Швидше, швидше!... - гукнув Федорич.

Люди миттю позривалися з місць і задніми дверима почали розтікатися, хто нивами, хто садом, хто подався понад ріку, інші пробігли на зарінок, щоб не бути вкупі.

Жандарми увійшли до хати Федорича і дуже здивувались, що нікого не знайшли, крім господаря. В хаті, в сінях, у коморі поперевертали все, драбиною вилізли на горище, але нікого не знайшли.

Сердито вернулися назад до хати і кинулись до полиці з книжками. Вибрали звідти галицький календар, київський Псалтир та Житіє святих. Інші книжки були з Ужгороду, тих не чіпали.

- Це російський цар вам послав ці книги, - мовив один жандарм.

- Ні, ми самі замовляли, але їх перевіряв і сам владика, - заявив Федорич, але це йому не допомогло, жандарми взяли не тільки книги з України, але заарештували і Федорича і повели його на жандармську станцію. На допитах катували його всю ніч.

- Ти православний... тобі треба православної віри! Ти хочеш православного попа... руської віри і руського царя...

- Докажіть мені свідками, що це я сказав, - боровився Федорич.

- Прозрадь, хто в селі православний і тоді пустимо тебе.

- Всі ми православні, - відповів Федорич.

- Як то? - здивувався гицель.

- Ідіть до церкви і слухайте, чи піп не молиться за нас як за православних і чи не називає нас право-

славними... В уніятських книгах є написано, що ми є православні, - викручувався розумний Федорич.

- Ні, не про таких православних ми питаємо тебе, але про тих, що хочуть православного попа з Росії, що кличуть російського царя.

- Про таких православних я не знаю, - боронився Федорич.

Крім Федорича жандарми арештували Путрашів, Гніпу, Марковича, ходили по Поточині і за Лисим, але той зник у ліси. Всіх повели кудись після кривавих допитів на жандармерії. Військо ходило по селі, поставило варти перед поштою, перед окружним начальником, перед нотарським урядом, стежі проходили вулицею і болотними дорогами, але військо трусів не робило і не арештувало. Арешти виконували і труси робили жандарми. Вони ходили по хатах, забирали книги, шукали газети, переглядали письма. Це тривало тижнями. В неділі і свята вдиралися до хат з палицями, з бичами і насильно гнали всіх до уніятської церкви. Робили списи, протоколи, хто не ходив останніми місяцями до церкви, того втягали до жандармської казарми і товкли до крові. В селі панував не тільки переполох, але й жах, шалів терор, сваволя і насильство. Тільки Лисому вдалося захоронитися в полонині, йому жінка носила харчі, аж потім вибрав відповідний час і ночами подався через гори в Буковину.

В селі було неначе під час облоги. Вечорами на вулиці не показися, серед днини ні з ким не постій, не поговори як перед тим. Люди боялися, ніхто не був певен, кого і коли поведуть на жандармську станцію "на сповідь", все одно, письменний він чи вповні неграмотний. Люди втікали в ліси, в зимівки, на полонини в шалаші, але і там не були певні, чи за ними не придуть "пір'яники", ті озвірілі, озброєні bestії ще і з бичами в руках.

Згодом Марковича з тюрми пустили додому, незабаром і Путраші вернулися, але Федорича тримали, спершу в Хусті, потім у Сиготі.

Путраш ходив по людях, підбадьорював:

- Не датися, не спровокуватися тільки. До церкви не ходіть, зробіться хворими, в неділю ідіть пасти корови, або геть у поле, щоб вас вдома не знайшли. Вони попустять, немає в них стільки жандармів і тюрем, щоб усіх нас вибили і позамикали.

Путраші і Маркович були під доглядом, зате рухався Путраш, потішав і агітував за православну віру, теж і один з перших випускників Вокотея, Іван Карпа, крім нього Скунець Василь. На них ще таке підозріння не падало, через те вони могли вільніше ходити і гуртувати православних.

Далеко за прохіднянськими полями, біля "Вовчого потока," знаходилася зимівка Марковича, в Кошаришах зимівка Скунця, а під Миршею зимівка Путрашів. Ці зимівки були прибіжищем і захистом, місцем сходин переслідуваних.

Тепер наради відбувалися у Марковича.

- Нас гонять жандарми, мов ловецькі пси звірину, хоч ми нічого не зробили. На наших нарадах у Федорича мусів бути і зрадник, бо жандарми все знали, що там говорилося, що там рішалося. Якийсь падлюка прозрадив наші пляни і наші заміри, - мовив Путраш. Молодий Іван Карпа встав і каже:

- Чи вам не б'є у вічі, що Михайло Биндюк, якого ми до недавня запрошували на наші наради, стався нагло графським лісником?

- З того часу, як його не запрошуємо, маємо спокій. Його на допити жандарми не вели, не арештували, навпаки, зробили службовцем пана графа.

- Падлюка! Це він спричинився до того, що Федорич сидить у тюрмі. Я б його, собачого сина, сокирою зарубав, - злостився Скунець.

- Не забудь, що в нього на плечі рушниця.

Конспіративні збори переслідуваних скінчились. Ще тієї ночі у графського лісника Биндюка в Прохіднім на

Його полі згоріли два оборogi¹³⁷ сіна...

- - - - -

Перед Русаллям з галицької Осьмолоди прийшов лісник Підберецький, родом з Полян, вербувати молодь на лісову роботу. Потрібно було засаджувати гори польського графа маленькими саджанцями смерічок та ялинок, а для такої праці найкраще годяться підлітки, дівчата і хлопці.

Продан заявив батькові, що він іде до Галичини в лісову роботу.

- Хочу собі заробити грошей на школу і запишуся в гуртожиток. Хочу щось побачити, пізнати чужих людей.

- Від кого ти, хлопче, дістав таку непосидючу натуру бродяги?

- Від вас, тату. Хто більше наблукався по Галичині, в Семигороді та в Боснії, як не ви?

- Але я ходив лиш хліба заробляти, а тих заробітків, що ти принесеш, буде стільки, як кіт наплакав, побачиш. Але мені здається, що ти барабою будеш. Знаєш, що то "бараба"?

- Ні, не знаю, тату.

- Це волокита лісів, п'яниця і бродяга. Місяцями працює в лісах, а потім зайде до міста, волочиться по шинках і все проп'є та прогайнує, ще й черевики продасть. Потім візьме сокиру на плечі та йде шукати нової роботи... Отаким барабою і ти будеш.

- Тату, обіцяю вам, що я все життя буду тверезим.

Степан був огірчений на свого сина, що силою виривається з-під його рук, тікає з батьківської хати. Особливо тепер, весною, коли треба щось і в господарстві допомогти.

Продан навіть не розпрощався з батьком, боявся його погляду та його докорів. Зі своїм приятелем, колишнім однокласником, Василем Синичуком та з іншими

хлопцями й дівчатами вирушили до галицьких лісів. Ішли пішки через синеvirську Товчку, в Устьріках закрутили направо і поздовж річки Озерянки через "Свободу" перейшли галицьку границю і звідти до величезних лісів, де кипіла праця. Тут працювало багато людей. Звезені та спущені довжезні смерекові колоди різали на коротші, а ті тонші та двометрові поліна вкидували до русла річки. Це були "папірники". Двічі-тричі до тижня щоднини із водозбірень клявз¹³⁹ пускали воду, яка несла дерево вдолину. Коли в руслі води прибуло, робітники з залізними гаками на довгих жердинах підштовхували кльоци, пускали на воду. Як колоди десь біля скелі опинились, робітники бігли туди і знову направляли на середину корита річки. Вода несла цілі гори лісу, все ж якась частина скраю зупинялась, вода впадала і після повені на обидвох берегах річки було чимало колод, які треба було знову тягти в саму середину русла і ждати нової повені, щоб віднесла колоди. Хоч ця річка була менша за Тереблю, все ж отаким способом відпровадилось на ній далеко більше колод, ніж плотами-дарабами. Правда, були це тільки "папірники" і їх вода легко понесла. Інші робітники різали колоди на папірники, чистили від кори, їх накладали в кубічні метри для записування і це так поздовж довгого відтинку річки. Повище було кілька клявз, це були сильні кам'яні та глиняні греблі, посередині з залізними воротами, які після протоку води зачинялися і в "ставу" знову збиралася вода.

Молодь прибула на одну зелену галявину, де були побудовані, зі всіх боків криті, квадратні, або круглі дерев'яні колиби, які давали захист не тільки перед дощем, але й перед вітром та холодом. Коли рубали ліс то тут жили лісоруби, а взимку мешкали ті, що звозували колоди з лісу. Тепер ці колиби були порожні, робітників тепер було мало, тільки ті, що водою плавили дерево.

Групи молоді з різних околиць мали тут своє прибижище. Її прибуло найбільше із закарпатських сіл, але були й галичани. Треба було новим лісом засадити сотні гектарів зрубів¹³⁹ на узбіччях кількох гір, які вигля

Ліси - зелене золото Карпат

дали супроти інших зелених гір голими, неначе пострижені вівці. Тут всюди розростався малинник і трава. Дівчата мали свої колиби, а хлопці свої. Для кожної колиби був призначений староста або старостиха, які відповідали за порядки.

Після відпочинку розпочалася праця. Недалечко знаходилися сіянки-шкілки, де з насіннячка вирощувалися манюсенські смерічки, ялинки, клени та ясені. Саджанці вибирали із шкілки і відвозили на потік до відповідної ділянки. Тут у вологому ґрунті край поточків закопували їх у землю, щоб не висихали. Звідти їх дівчата набирали в коші, в плаhti, або в фартушки, а хлопці ставали рядами, сапами на двометрову віддаль викопували ямки, вслід за ними дівчата своїми спричними руками вкладали їх до ямочок і корінці обгортали м'якою глинкою, притопували долонями. За цю працю дівчата одержували п'ятдесят ґрейцарів, а хлопці на п'ять сотиків більше. В суботу сполудня каретою прибув графський касир з Вигоди і виплатив кожному відповідно списку, який виготовлював на основі денних записів лісник.

Графська "кантина"-крамниця була далеко в селі Вигоді. Молодь в неділю зранку рушила пішки туди, щоб закупити собі на тиждень потрібних харчів. Купували переважно кукурудзяну муку на кулешу, паляниці хліба, солонину та бриндзу. Кожний собі варив сам.

Життя тут було надзвичайно веселе. Цілий день по узбіччях лунали закарпатські верховинські коломийки. На одній горі співали волівчани, на другій синевирці, полянці, колочавці. Тут можна було навчитись десятки пісень, навчали галичан, а від них переймали галицьких пісень. Вечорами, як тільки зійдуть із гір і по-вечеряють, то вся та галявина виглядала, мов юрби на торговицях, мов купини муравлів. Тут ніхто не нарікав, що втомлений, ніхто не був хворим. У веселощах ніхто їх не здержує, навіть лісник, добряга Підберецький сидить собі на пні з боку та прислухається. Він тут, недалечко, живе в лісі з сім'єю в графській лісничій хаті. Інколи й його дівчата прийшли до гурту,

приглядалися різним забавам. Бо що ж мали робити тринадцяти-чотирнадцяти-річні хлопці та дівчата, як не співати і танцювати? У дозвілля дівчата крім того вишивали, прали білизну, а коли їх хлопці гарно попросили, то й їм випрали. В дівочих колибах було далеко гарніше, ніж у хлоп'ячих. Дівчата свої колиби прибирали чатинням, рушниками, на площі біля колиби наробили грядки з викладеними камінчиками, мохом, доріжками з піском, поприносили й насадили польових квітів, папороті, фіялок, ягідок, афін, а той чабрик до поливки.¹⁴⁰ В колибі їх ліжка вистелені м'яким шуваром,¹⁴¹ прикриті чистенькими білими плахтами і вовняними ліжниками. В кожній колибі горів вогонь, інколи розклали вони і велике, спільне вогнище біля колиб і при цій ватрі сиділи до пізної ночі. Співали, деякі вміли вигравати на дриббі,¹⁴² а навіть була там у колючавського хлопця і скрипка. Часто улаштовували вони забави, бо були тут і старші дівчата - відданиці, а теж приходили побавитись і молоді робітники "папірники" та "сплавлювачі", щоб повеселитись. Були б танцювали і до півночі перед колибами, якби не розігнав їх лісник Підберецький:

- Ну, пора спати, бо рано треба вставати.

- Та й так вранці вставалося нерадо, йому доводилось патином гримати у двері, щоб подряхати сплюхів.

- Я вам казав, ідіть спати, а тепер солодко спалося б, - гомонів він.

Помиляючись, любий читачу, коли думаєш, що хоч другої днини пішла молодь спати зразу після вечері. Та де там! Хоч були увесь день на ногах, як тільки надійшов вечір і зазвучала скрипка, дівчата були першими, що розпочали танець. Ніч була коротка, довго було видно, а як настав сумерк, то коли вогнища не було, вони придумали смолоскипи, розпалили, щоб краще танцювалося при світлі. Хіба що падав дощ. О, тоді танців не було, зате і так сходилися до колиб, оповідали казки, пригоди всілякі, жарти, або й проспівали кілька пісень.

Одного дня знов пустився дощ і падав майже увесь

день. Хоч садити можна було і в дощі, але тепер лив дощ, мов з відра, не можна було з колиби вийти. Як трохи перестало, хлопці ладили дров, а дівки прали білизну, або вишивали.

Прийшло і мале дівчатко лісника, Марійка і гралася біля річки. Аж враз почувся гук, шум, з греблі пустили воду, якої назбиралось після дощу повно, надійшла повінь і несла все з собою, що тільки попалося їй по дорозі. Воду звичайно пускали перед обідом, але дощові зливи наповнили водоймище, в такому разі пускали воду і під вечір. Так і тепер, ніхто не сподівався води, дівчата заговорились і не побачили, що сунеться небезпека, зразу були в воді понад пояс. Почали кричати, дві якось пробрались хвилями до берега, зловилися за куші і трималися, верещали на все горло, а води прибувало більше й більше. Але ту найменшу, що стояла подаль, лісникову Марійку, вода несла вдолину.

Як тільки хлопці почули крик і уздріли небезпеку, бігли рятувати дівчат. Одні підбігли витягати дівчат, що трималися лози як ріпляк повстини, а Продан з Василем Синичуком щосили бігли за малою дівчиною. Бистра вода бідолашку несла мов тріску, вона топилася. Тут-там піднесла голівку з випуленими, настрашеними оченятами. Продан перегнав її далеко, вскочив до води так, як був, в одязі, прудкі хвилі рвали і треба було поспішати ще перед скелями. Дівчинка плила вже під водою, тільки довге волоссячко показувало, де вона. Продан зловив її, але і його тягла течія, тоді підплив Василь і вони в двох з бідою витягли дівчатко на беріг. Марійка, тоненька мов ціпок, мокра як курка, омліла. Прибіг і батько, взяв на плече горі ногами, витрусив з неї воду і провів штучне дихання. Дівча ожило і почало гірко плакати. Батько поніс її додому, покликав і хлопців, бо вони були скрізь мокрі. Лісничиха зварила їм липового цвіту, вони переодягнулись і ночували у лісника в теплому.

Вістка про геройський вчинок хлопців розлетілась мов блискавка. Продан і Василь були героями дня. Лісник не пустив їх тієї днини на роботу, але шихту¹⁴³ їм записав. Загартованим хлопцям нічого не було, та й

мала Марійка,призвичасна в горах до холоду, знеможена тільки одним нежитем,¹⁴⁴ третьої днини весело бігала і знову прийшла до дівчат. Була знову весела, але вдома мусіла приобіцяти, що далеко обходитиме ріку.

З того часу хата лісника Підберецького була відчинена для цих двох юнаків, Продана Гринюха та Василя Синичука. Їх часто запрошував лісник до себе, гостили їх молоком, сиром, але вони були скромними хлопцями, без потреби туди не йшли.

Весна в горах триває довго, малини починають цвісти спершу в долині, потім поступово розцвітуть вгорі, а коли дійдуть до вершин, то вже середина літа, в горах висаджувати ліс можна довгими тижнями. Та надійшов і той час, коли в сіянках праця скінчилася,молодь збиралася додому.

Підберецький закликав до себе Продана та Василя і сказав їм, що для двох старших, сильніших хлопців була б ще праця в лісі - будувати стежки для полювання по лісах, бо на осінь прийде не тільки сам граф стріляти оленів, але приведе і своїх гостей аж з Англії.

Хлопці погодились, бо це означало працю на все літо. Продан мріяв заробити якнайбільше грошей,щоб мав на оплату за школу та на гуртожиток, а Василь хотів купити вдома шмат землі і закласти шкілку овочевих деревець, якої не було на всій Волівщині. Щепити й очкувати він навчився в Вокотея і набув в тому зручності.

- Тому, що я не матиму часу доглядати на працю,хіба ж визначу вам напрям стежок, ви роботу перебирайте на вгурт. Як прийде сюди графський управитель,ви торгуйтеся з ним, бо він ляцька душа, любить з нашого брата злупити якнайбільше.

- А скільки могли б ми просити? - питалися хлопці Підберецького.

- Питайте двадцять грейцарів за кожний метерстежки, а погодіться з ним на п'ятнадцять. Тільки не прозрадьте, що я вас повчив, - мовив добросердечний лісник.

- Дешевше не попустить, бо це скупий поляк, гірший від самого графа.

Справді, другої днини у бричці прибув високий панисько з борідкою, торгувався з хлопцями годинами, ті доказували, що терен місцями кам'яний, треба буде пробивати скелі, будувати містки, прорубувати вітроломи, прорізувати гущаву в молодих лісах, не можна дешевше. Хлопці врешті з паном погодилися на дванадцять і пів грейцаря за метер з шириною півтора метра. На те управитель подав хлопцям свою руку і від'їхав.

Продан з Василем взялися до роботи, лісник їм дав гострі сокири, лопати, пилу, кирки, сапи і призначив для них колибу, але дозволив і заночувати в ловецьких будах серед лісів. Продан знав, що його батько знову буде гніватися, що він не прийшов додому на сінокоси, то пішов до Вигоди і поштою послав весь свій заробіток - десять срібняків.

І пішла робота. Хлопці працювали не як за денний заробіток, але як собі, бо це акордова праця. Обидва писати вміли, щоднини відмірили зроблену стежку і позаписували собі в зошит. На кількох спадистих місцях праця ішла дуже повільно, в скелях ще важче, містки робили і по чотири дні, але на рівному терені не раз зробили денно і по сто метрів доріжки і вираховували, що прекрасно заробляють. Був такий день, що заробили більше, ніж у сіянках за тиждень. Правда, що працювали від ночі до ночі. Коли прийшов кінець тижня, вони подали виказ зробленої праці, який підтвердив і лісник Підберецький. Але їм касир ніколи не хотів виплатити повну належність, тільки давав їм завдатки. Вони звернулись зі скаргою до управителя, який одного разу їх навідав. Він їх заспокоїв, що все одержать після закінчення праці. Маючи запевнення самого управителя, вони працювали далі.

Між тим пригодилося таке, чого до смерти не забудуть.

Одного разу вечором верталися вони з далекого лісу до колиби. Аж бачать, якісь дивні сліди на розмоченій дорозі, наче босої людини, тільки коротші і ширші.

Помітно було теж і зовсім маленькі сліди, неначе малої дитини.

- Слухай, Василю, якийсь чолов'яга ішов сюди босоніж. Та це ще розумію. Але звідки тут діти взялися? - питав Продан приятеля. Вони довго стояли і міркували, та ніяк не могли зрозуміти, що то за сліди. Василь почав жартувати:

- Це, мабуть, лісник ішов з своєю Марійкою на малини, бо тут їх повно.

Вони переходили молоденьким, перед кілька роками засадженим лісом, де росло малинчичя. Аж раз бачать, дві маленькі звіринки, мов песики. Хотіли зупинитися, бо ще ніколи не бачили щось подібного, аж зразу щось страшним криком заревіло і кущами сунулось на них. Вони остовпіли, але миттю опам'ятались і Василь гукнув:

- Ведмедиця!

Звірюка піднялась на задні ноги і харкала, плювала на них. Хлопці почали тікати, а вона за ними. Вже тут-там їх здоганяла, оглядаючись, чи малі ідуть за нею, але ті стояли собі на галявині. Ведмедиця вернулася за ними, вхопила одно за шерсть і знов бігла за хлопцями. Вхватила колоду відтак і кинула за ними. Потім лишила ведмедика і верталася знову до першого. Хлопці надобули трохи часу і, суньголов¹⁴⁵ тікаючи, трохи віддалились. Врешті таки втекли, закинувши все, що мали в руках. Продан навіть шапку загубив. Тікали лісом навпростець і за кілька кілометрів прибігли до хати лісника. Бліді і вичерпані, їм і духа заперло. Довго не були в змозі промовити, серце билось, наче молотком. Коли заспокоїлись, вони оповіли лісникові свою пригоду.

- Майте щастя, що ведмедики були замолоді, заслабі до того, щоб бігти з матір'ю, інакше була б вас розірвала... Ви не ходіть малинниками, а тільки лісом.

Про пригоду з ведмедицею хлопці більше не думали - ходили лісом і більш з нею не зустрічались. Працювали дуже пильно і тішились добрим зарібкам.

Літо минало, їх праця була закінчена. Зробили вони підрахунок, Підберецький все те перевірів, підтвердив і взяв з собою. За кілька днів їх кликали у лісову управу до Вигоди.

Яке було їх здивовання, коли грубий управитель їм заявив, що не узнає їх акордову працю, що то була помилка, що то забагато.

- Ми працювали від ночі до ночі, без перепочинку, навіть під час обіду, і в свята і в неділі, - боронилися хлопці.

- Я це знаю і через те вам порахую по срібнякові на день, так само, як і дорослим робітникам.

Вони це прийняли і майже з плачем огірчені вертали-ся назад. Зразу навідали лісника Підберецького і спиталися, що це має означати?

- Ви либонь зробили з ним умову?

- Та правда, що зробили. Погодились усно, він дав свою руку нам на те.

- Свою руку, кажете? А на письмі ви договірне зробили?

Хлопці очі витріщили, бо про це ще ніколи не чули.

- Який договір мали ми робити, коли він нам дав свою панську руку? В нас, на Верховині, є звичаєм, що коли ти подав руку на згоду, нема тієї сили, щоб ту угоду уневажила. На ярмарку сторгував хтось вола, корову, погодились на ціні, прибив рукою, то немов би хтось письмо воском запечатав і вже може приходити інший купець і давати більше, умову ніхто не має право порушити. Як хтонебудь комусь щось пообіцяє і дасть на те руку, умову чесно, сумлінно додержить.

- Це так буває між чесними людьми, але панів сюди годі зарахувати... Ой, бідні хлопці, я винуватий, що вам на це не звернув уваги і вас не повчив. Думав, що ви, хлопці, письменні і знаєте, що робите.

- Але ми маємо свідка на те, - заявили хлопці в голос.

- Де, якого свідка?

- Вас, пане Підберецький. Ви були при нашій угоді, ви чули на власні вуха.

- Двох свідків потрібно, а не одного. Але й так, ви помиляєтесь, коли думаєте, що я буду свідчити проти свого наставника, проти свого хлібодавця, те все мав зробити папір. Стежки управитель конче потребував за наказом пана графа, а влітку, під час сінокосів він людей тяжко дістане. Тоді був би погодився на все. Але тепер, коли стежки готові і ви не маєте жодного папірця в руках, він з вами говорить на сміх, як тільки сам захоче... Я - свідчити? Хлопці, адже у мене п'ятеро дітей, мене управитель вижене з хати, ще й прожене з роботи і на моє місце знайде десять інших... Ні, хлопці, цього від мене не жадайте!

Хлопці вийшли з хати розчаровані. І це їм було дивне, що лісник не згоден іти сказати правду. Він бо-гуз, бо боїться сказати правду в вічі.

Хлопці з похмуреним обличчям та схиленими головами знову пішли на Вигоду до польського пана управителя і почали благати, просити:

- Паночку, великоможний пане, ми довгими тижнями працювали щоднини і по шістнадцять годин, у дощ, у непогоду. І гріху взяли на себе, бо працювали і в свята та в неділі.

Управитель гукнув на касира:

- Виплати їх так, як я казав, - взяв з клинка капелюх і вийшов з канцелярії. Хлопці на руку одержали ледве по двадцять срібняків, бо стягли їм і ціну харчів, що брали в кантині.

Верталися назад огірчені. Всією дорогою проклинали того пана, що так їх окрав, злупивши з них тричі стільки, ніж виплатив. Вперше в житті відчували юнаки панську підлість на власній шкірі.

- Ніколи я середньої освіти не здобуду...

- Пішла і моя овочева шкілка... - бідкалися обом.

Тому, що всі інструменти віддали лісникові вже перед тим, до нього ані не заходили попрощатись, бо він того не заслуговує.

- - - - -

Продан вернувся до Волового. В рідному селі настали великі зміни. Війська вже не було, але мадярські жандарми тероризували населення й далі. Замість іти до війська, багато молодих парубків втекло в Америку. Хто мав на дорогу, то переходив до Галичини, де його ждали агенти, відпроваджували до німецької пристані в Гамбурзі. Парубки там сідали на корабель і відїжджали до американських шахт на роботу. Хто не мав грошей на дорогу, продавав худобину, шматок поля і тікав у світ за очі. Утікали й такі, що на дорогу не мали, вони в Гамбурзі наймалися на корабель лопатувати вугілля, кочегарити протягом шість подорожей, а тоді їх висаджували в Нью Йорку, якщо вони з корабля неповтікали раніш... Приятель приятелеві посилав грошей і з Америки на дорогу, щоб не служити у війську державі, яка їх гнобить національно, соціально й релігійно. Вдома кожен мріяв: геть, геть, якнайшвидше геть із того пекла, де панує жандармський бич і панська сваволя. Люди тікали масово. Ті, що вже були за океаном, тягли й інших, вишукували для них роботу, звичайно, ту найбруднішу, найтяжчу... Утекли і Липеї, двоюрідні брати, щось четверо їх, не так за шматком хліба, бо вони були багатші, як перед переслідуванням. Це були грамотні парубки, з тих перших випускників школи Бокотея, які набули трохи і національної свідомости. Але втік і син найбагатшого селянина, старости села, Іван Липей, мудрий хлопець вже змалку, дуже начитаний. Йому батько вибрав багату дівчину і приневолював одружитися з нею задля багатого приданого. Вже й оголоски були виписані, на весілля ладились,¹⁴⁶ а тут Іван зник... Написав батькові тільки з Америки.

Батька Продана мучив гостець, на зарібки він не ходив, а дітей у хаті повно. Продан віддав зароблені

гроші, щоб було хоч на кукурудзяне борошно.

- З того не їстимемо, сину, бо податки панам треба заплатити. Он, ялівку записали і поведе ексектор, як що до тижня не заплатимо...

Старий Федорич ще все сидів у тюрмі за православіє. Поточанський Лисий з Буковини чоловіком переказав, нехай його так скоро не ждуть. Інших православних ще все гонили жандарми, одних забирали на допити, катували і пускали додому. Побожуючись переслідування, багато православних знову почало ходити до уніятської церкви, щоб відвернути від себе підозріння, між ними й Проданів тато.

ЛИСТОНОШЕЮ І АДВОКАТСЬКИМ ПИСАРЕМ

Старого поштмайстра перевели на інше місце, він забрав з собою і хлопця-листоношу. Дирекція пошти до Волового прислала іншого поштмайстра, з глибини Мадярщини, аж десь від Сейкешфєсрвару, чистокровного мадяра, що не вмів ані словечка по-українськи. Він звернувся до вчителя Вокотєя з проханням, щоб він йому послав якогось здібного хлопця на листоношу, який вмів би хоч трохи говорити по-мадярськи. Вокотєй поштмайстрові запропонував свого колишнього учня і дядька, Любомира-Продана Гринюха, який з-поміж інших ще найбільше володіє мадярською мовою.

Продан зразу поступив до служби, за двадцять срібняків місячної плати на своєму харчуванні. Поштмайстром була властиво пані, але аґенду провадив її чоловік, вона перебирала і видавала тільки гроші і підписувала. Мабуть за якусь кару його суспендували, бо він був недоброю людиною і назначили його дружину начальником поштового уряду. Мабуть на глуху Верховину кинули теж з провини, бо він себе почував погано між "рутенами", дивився на них зі зневагою, хоч жив між ними по-панськи, бо мабуть у Сейкешфєсрварі за два

грейцарі ящика не дістав. З подружжям приїхала і молода дівчина, може на які два роки старша від Продана. "Лялею" її звали. Була це сирота, годованка бездітного, старшого вже подружжя. Хоч була ще надто молодою, виконувала важливу працю урядовця: приймала рекомендавану пошту і обслуговувала телефонну і телеграфічну централю. Стара, вже сивоволоса пані була головною касиркою і підписувала урядові листи. Дівчина працювала багато: вона сиділа в конторі зранку від восьмої години до шостої вечером з перервою на обід, підбігаючи при тому то до телефону, то до телеграфу; вечорами старі пішли на прогулянку, а дівчина знову залишилась до десятої години обслуговувати телеграфний і телефонний апарати. Хіба ж після обіду пішла на півгодинку пройтися в сад, або понад річку на свіже повітря.

Продан почав працювати. Вже досвітку приходив на службу, о п'ятій годині відправив пошту, хоч це був обов'язок урядовця. Але він показався спритним і здібним і на це. Поштомайстер вставав хіба ж тоді, як між пересилками були у запечатаному мішку великі гроші. Пошту возили кіньми до Березова, понад тридцять кілометрів. Поштовий віз виглядав наче залізна коробка на чотирьох колесах з міцним замком та з колодкою на залізних дверях.

Перед обідом Продан помагав у канцелярії, приймав і відважував пакунки, записував вагу, клеїв наліпки, доручував телеграми, вибирав листи із скриньок, розкинутих по селі, пошту приніс, печаткував, а Ляля розділювала відповідно до залізничних ліній. Згодом і те Продан навчився, робив сам, бо добре вивчив географію Мадярщини. Прийшла відтак після обіду пошта з Березова, те все потрібно було перебрати, розділити, виправити дальші три пошти возами на провінцію: до Ізок, Майдану і Синевира, потім розділив волівську пошту, все те дав у шкіряну торбу і пішов селом доручувати. Під вечір, як тільки вернувся назад, взявся до читання. Читав усе, що тільки попало йому під руку: газети, брошури, книжки, які проходили поштою і чекали на дальшу посылку. Ляля побачила велику тугу Продана до

книжок і почала йому допомагати. Вчила його нових мадярських слів, граматики, пояснювала зміст прочитаних місць, які хлопець не розумів вповні, згодом сама почала йому підбирати книжки і заохочувати, а навіть вчила його і сама.

- Чотири горожанки¹⁴⁸ було б тобі легко покінчити, бо вже дві маєш, а чотири кляси горожанки вже дають право бути підрядним урядовцем. Ось і я тільки чотири маю.

- Але в мене тільки шість кляс початкової школи, - відповів Продан.

- Шість кляс початкової, це те саме, що чотири початкові, плюс дві горожанки; ти повинен і дві дальші покінчити.

- Як я їх покінчу, коли такі школи знаходяться тільки в Хусті або в Марамороському Сиготі?

- Позаочно, хлопче, не журись, я тобі поможу.

Ляля виписала потрібні підручники і Продан серйозно взявся до вивчання. Ляля стала доброю шефінею, сумлінною вчителькою. Вечорами старі на прогулянці або в гостях в інших панів, а вони двоє сидять, обслуговують апарати і вчаться, а коли навкучило, то граються, мов діти.

Ляля нудилась, сидячи щовечора до десятої години. Правда, вечорами телефонічних розмов було мало, тут-там прийшла телеграма, інколи й того не було, але треба було сидіти, бо службу при апаратах виконувано зранку від восьмої до десятої години ввечері без перерви. А для молодшої дівчини сидіти чотирнадцять годин в одному приміщенні не було легко і тому вона тішилась, що сидить біля неї хоч Продан.

Продана вона поллюбила так, неначе рідного брата. Додому на вечерю вона його не пускала, з комори завжди йому принесла шматок ковбаси, залишки з вечері, а як того не було, то хоч принаймні шматок хліба помащеного маслом і горнятко кави або молока. Придбала йому ковдру, він собі зробив між пакунками ліжко і там

і ночував. Підлога була тверда, але ковдра тепла, - він її зігнув удвоє, під неї настелив кілька мішків, під голову якийсь м'який пакунок, або мішки - а тих було досить - і спалось несогірше. Часу не можна було втрачати, бо вивчання було досить важке чужою мовою.

Ляля наказала бути завжди чистеньким, модно постриженим. Пішла з ним у крамницю, вибрала йому міський костюм, замість білої сірчанини... перший в його житті. Купила йому кілька сорочок, навчила в'язати краватку, вимагала, щоб він був завжди гарно зачесаний, після її смаку, з проділом посередині чуприни. Інколи сама йому "доріжку" зробила, поправила кравату. Щиро тішилась, коли після двох років пильної науки Продан приніс непогане свідоцтво із четвертої класи закінченої горожанки. Вона його обняла і вперше поцілувала.

Вечори були довгі, але вони не нудились, гралися, мов безтурботні діти-шибеники. Грались "на сліпу бабу", перестрибували через столи, бігали по конторі як дурні, а навіть боролися як хлопці. Продан приходив щораз до більшої сили, інколи нам'яло одно одне так, що пітніли. Ляля, з браку фізичної праці або гімнастики, боролася залюбки, а натягнувши штани старого пана, пішла "на бокс", потім взялися за попереки і качалися по підлозі. Коли вже його порядно вимучила, обняла і почала пристрасно цілувати.

Одного разу знов боролися і Продан повалив її на долівку, зловив за руки і почав її цілувати. Ляля розкричалася, страшно погнівалася і дала йому порядного поличника.

- Як, то ви мене можете цілувати, а я вас ні? - обурювався Продан.

- Я можу коли тільки захочу, а ти не сміш... Не забудь, що я - панночка, а ти - листоноша...

Проданові була дивна і незрозуміла поведінка Лялі. Правда, вона панська дитина, а він селянський хлопець, але тоді навіщо його цілує? Майже щовечора підійде до нього, обстусас, обіб'є, лоскоче, міцно стискає до

своїх грудей і почне пристрасно цілувати, а навіть і вкусить, а потім сміється. А коли вже "допече" йому, він її зловить, тримаючи руки, почне бородою колоти лиця, аж стануть червоними.

- Я тобі казала, що маєш бритися хоч раз за тиждень!

Інколи дивиться на нього, гладить йому волосся, сяде на коліна і прикаже гойдати, мов дитину. А коли він їй сяде на коліна, вона сердиться. Вона його обцілує в лиця, а в уста не хоче. Дивна дівка!

- Баки собі лиши, в тебе будуть чорні і вони мені дуже до вподоби, а вуси поголи.

Вона йому говорить "ти", а коли він їй одного разу відважився сказати так само, то вона образилася.

- Як будеш урядовцем, я тобі все дозволю, а покищо ти - листоноша...

Проданові вже сімнадцятий ішов, вже озивалося і серце. Він був би широко покохав цю дівчину, коли б не була панською, коли б не мала таких примх. Але як її любити, коли в неї такі чудернацькі звички? Як то можливо, що вона його так цілує, а сама не дозволить її поцілувати? Це, мабуть, тільки з нуди, з панських витребеньків, з браку якогось панича. Продан і сам знає, що він хлопець непоганий і хоч зовнішньо виглядає елегантно, але він мужик...

Ляля навчила його знаки "Морзе"; він вже й сам потрапить на апараті вислати або прийняти телеграму, а телефонну централю обслуговує вже з самого початку.

- Я хочу, щоб ти став поштовим урядовцем, підготую тебе так, щоб ти в дирекції склав іспит, але практикувати й без іспиту можна.

Продан цим захопився і почав вивчати всю аґенду. Сталося й таке, що він сам послав Лялю гуляти, а він залишився сам виконувати службу. Старі про те не турбувались, хто сидить біля апаратів, а Ляля Проданові була вдячна, бо вже їй остогидло просидіти в конторі

все своє дівоче життя.

Одного дня в хазяїв була гостина, пані поштмайстерка мала уродини. На вечерю прийшло чимало місцевих панів. Майже всі з жінками, тільки один був між ними холостяк. Це був юрист, що працював в окружного начальника. Правда, ще не мав вповні закінчених студій, вчився позаочно. Ранцем його звали.

Ранц приніс два букети квітів, один подав старій пані поштмайстерці, другий - з самих червоних троянд, - подав Лялі. Гості зібралися у вітальні коло приміщення канцелярії, де знаходилися телефонна і телеграфна централі. Вхід до другого приміщення - контори, де працював Продан, був відчинений.

Ляля букет прийняла з великою втіхою, поклала на стіл, нюхала їх, дякувала. Ранц присів до неї і почалась балачка.

Продан добре оглянув цього панича. Він був брунет, низького росту, худенький, слабенький, блідий, руки в нього були білі, наче папір. Був одягнений в дуже елегантному темно-синьому костюмі, із камізельки звисав на два боки золотий ланцюжок до срібного годинника, на пальцях коштовні персні. Ще й манжетові гудзики були із золота, а в краваті була устромлена голка-брошка з брилянтовою голівкою. Ранц був досить поганий, борода посунута вперед, велика, губи тонкі, а носище величезний, очі дрібні, а вуха поважної величини, до того ще й пістрякуватий.

Ранц почав крутитись біля Лялі, сипав компліменти, вона була щаслива, весело усміхалась. Потім звернулась до Продана наказовим тоном:

- Хлопче, обслулуй апарати, а ми йдемо до наших гостей. Коли щось не розумієш, то прийди і спитайся.

- Так, прошу, панночко, - відповів покірно бідолаха листоноша. Він і сам уважав, що це зовсім правильно, нехай ідуть і гостяться з іншими. Трохи вразив його тон пана до слуги, але він добре знав, що він у підрядному положенні, йому навіть і кухарка таким са-

мим тоном розказувала, коли зверталася до нього принести щось із крамниці.

Продан залишився в централі, з апаратами дав собі ради і сам.

Почавши з того дня Ранц вечорами приходив майже щоднини то з квіткою, то з цукерками, завжди чемний, побритий, чепурний. Та й Ляля почала краще одягатись. Через день до Продана була мила. Але як тільки показався Ранц, приємний голос змінила на тон хазяйки.

- Хлопче, підклади ще на вогонь! Хлопче, принеси мені склянку свіжої води! Хлопче, полий квіти на вікні!...

І Ранц собі почав диспонувати Проданом.

- Побіжи й принеси мені цигарки, але від Шапса, там кращі.

Продан аж пізніш догадався, що посилають його геть тому, щоб були на самоті. Тоді вже він пішов, гуляв інколи й дві години, нехай цілуються. Але не завжди потрапив, інколи його і висварили, чому він так довго барився.

Одного разу Ранц не прийшов. Ляля підійшла до Продана, поклала йому руку на плече, подивилась на хлопця і, зітхаючи, сказала:

- Ох, чому він не такий, як ти... Ні, ні, чому ти не такий, як він?

Проданові стала Ляля противною, фальшивою. Правда, він ще був замолодий розбирати такі делікатні справи, аналізувати, спостерігати почуття, але поволі приходив на те, що Лялі Ранц може й імпонує, але від широкого серця вона його не любить. Своєю незіпсутою селянською душею він вперше спостеріг ту панську фальшивість, брехливість, фарисейство і дволичність. Старий видавався за поштмайстра, всюди виступав як шеф, хоч ним не був, бо шефом була його жінка. Після обіду, коли стара спала і Ляля не бачила, він виходив на ганок, де чекали селянські молодіці і щипав їх за груди, або попліскував їх по стегнах. А як появилася йо-

го жінка, то він підбігав до неї, цілував її, говорячи до неї найніжніші слова. Селянські дівчата влітку купалися на ріці, закриті тільки фартушком від пояса, бо на Верховині не є ганьбою показувати дівочі груди. Старий проходжувався біля них, насадивши найкращі окуляри, гукав на них, кликав до себе та угощав цукерками, щоб з близька подивитися на гарні, пружні дівочі груденята. Дівчата з дурного старого пана сміялися, підходили до нього гуртом, а він губи облизував...

Старі Лялю використовували в страшний спосіб, хоч була це їх годованка. Вона працювала за них, але крім харчу та одягу ніщо їй не платили, бо вона "рідна доня". Нераз вона плакала, як бачила, що в крамниці появились гарні черевики, а вона не має за що купити, бо старі до неї скупі... А Ляля знову горнулась до Ранца задля кар'єри, хоч він не був по її душі. Любила селянського хлопця, - принаймні Проданові так здавалось, - була до нього мила, привітлива, але він був тільки поштарем-листоношею, отже мужиком, а як прийшов Ранц, то Проданові давала відчувати, що він тільки слуга...

Вачучи таку фальшивість, брала Продана гідкість, бо з такою дволичністю дотепер ніде не стрінувся. Він був просто обурений, але пригадав собі слова незабутнього дядька Тимоша: "Терпи, козаче..." і він терпів, бо мусів. Лялю він не хотів гнівати, бо тільки від неї міг сподіватися, що вона йому допоможе вибитися з листоноші на поштового урядовця, це стало його мрією. Він пильно вивчав поштову практику, освоїв її майже вповні, був точний і виконував не лиш свої обов'язки, але міг заступити Лялю і при обслуговуванні апаратур.

- - - - -

Зима минала, сніг поволі почав таяти, коли в селі рознеслася вістка, що вернувся з тюрми Федорич, який ще все сидів за православ'є. Все село втішилося повороту популярного Федорича. До нього приходило багато людей, розпитували як і що. Продан, розношуючи

пошту, зайшов теж до Федорича, старий подав йому руку і привітав його.

Федорич вернувся з тюрми блідий, з підломленим здоров'ям, він кашляв, схуд, але в бадьорому настрої. Оповідав про перебіг судового процесу в Сиготі, який пробігав перед очима всієї Європи і зробив величезну сенсацію. Процес тягнувся від грудня до березня. Перед трибунал поставлено 92-ох селян, письмених і зовсім неграмотних. З них 32-ох трибунал засудив на сотні років важкої каторги.

- Найбільш зненавидженим катом, - говорив Федорич, - був яничар, зрадник свого народу, державний прокуратор Андор Іллейш, змадяризований русин, син липшанського греко-католицького попа Іляшевича. Це був гад, скажена собака, він і сам заходив у тюрму, робив допити, роздавав нам поличники, копав чоботами і кричав: "Все знаємо, ви хотіли відірвати від Мадярщини п'ять комітатів, Мараморощину, Угочанщину, Берегівщину, Ужгородщину та Земплинщину, - всю Угорську Русь... Ви хотіли православних попів з України... Признайтеся!"

- І звідки це все вони винохали? - питались люди.

- Мадярська влада вислала в Росію провокатора, жандармського агента, шпигуна, що в Києві видався за утікача і чортзна, що там позаписував. Вернувся назад і зробив донос. Прокуратор читав нам страшні обвинувачення, що ми закликали ледве не самого російського царя. "...Ходи, батюшка, звільняй своїх пригноблених дітей, бо ми тут загинемо..." Нам читали, що ми говорили таке, мовляв, що римський папа і уніятські попи - це самі злодії... що ми хочемо святих попів, таких, як у Росії, яким не треба платити коблину і робити роковину... що ми не уважаємо цісаря Франциска Йосифа за свого володаря... що ми хочемо виганяти з сіл усіх наших уніятських попів..., ну, просто, страшні злочини.

- І справді це люди говорили?

- Я не знаю, але на допитах признавалися до того, бо їм гицлі¹⁴⁹ тиснули пальці між дверями, катували їх

бичами, вішали головами вниз і били по стопах, цигарами припікали носа, вуха, зв'язали руки-ноги і так тримали понад дві доби, били до непритомности і відтак поливали холодною водою... Я вам кажу, пережили ми страшні муки і признавалися до всього, що тільки детективи захотіли. Але на суді обжаловані все те відкликали. Та й так 32-ох селян засудили на предовгі роки каторги. На столі прокурора були копи святих ікон і книг як доказ, що ми справді хотіли перейти на "руську православну віру".

- Били і вас?

- Ой, били, катували. Сохрани нас, Господи, від панської кари... Били так, що й тепер болить мене у правому боці, мабуть печінки мені відбили, - скаржився Федорич.

На молодого хлопця це зробило величезне враження. Продан подумав: "Мадярські пани - це кати нашого народу. Я перед тобою, Федоричу, присягаю, що все життя ненавидітиму ту чорну погань!"

Продан глипнув на себе і паленів сам перед собою від сорому, адже на ньому замість білого сіряка теж панський одяг... "Ні, справа не в одязі, - подумав він, - але в серці. І Дулішкович ходив у чорному, але за те "чорнокнижником" він не був."

Продан вийшов з хати. На лаві сиділа його ровесниця, Анцька, донька Федорича, з куделею, встромленою в лаву, та з веретенем в руках, спритно обертаючи його. Вона пряла вовну.

- Проданку, сідай трошки біля мене, краще буде мені прястися, - привітливо сказала дівчина і Продан сів біля неї. Її мати, Федоричиха, була з роду Маслійів, тому називали її не Федоричкою, або Федоричихою, але просто Маслійкою, так, як від дитинства. Так само ані Анцьку ніхто інакше не називав, тільки "Маслійкою". Так її називали діти, бо до школи не ходила, щоб її там не записали за законним, писаним прізвищем. Це прізвище неначе приросло до неї. Ані батька Продана ніхто не знав з його прізвища "Гринюх", а тільки "Степан

Парашин", бо бабуса Продана була на ім'я Параска.

Продан глянув на молоду дівчину, давно її не бачив і з приємністю сконстатував, що з неї виросла красуня. Маслийка була дійсно гарною дівчиною. Струнка, біленькі личка, устонька наче червона малина, брови чорні, а очі як темна ніч. Буйне волосся було заплетене в коси, які звисали і були прикрашені червоною стрічкою. Як то, що Продан це досі не помітив? Правда, він у Бокотея та в лісовій праці пробув понад два роки і дівчини не бачив, а вони ростуть, як верби на мляці. В дівочому віці два роки багато означають.

Продан трохи посидів, потім прощався з Маслийкою і пішов у службу. Але в неділю навмисно проходжувався вулицею і врешті побачив Анцьку, що стояла на містку перед державною крамницею. Вона стояла з дівчатами.

Волівський народний костюм дуже гарний, але Маслийка вміла з нього зробити ще кращий. Барви гармонізували, рукави вишивані шовковою барвотривкою французькою заполиччю, плетеник на шиї виплела собі з білого, червоного, жовтого, синього намиста - виглядав, наче вишивка. Ошийник¹⁵⁰ був того узору, що й рукави, сорочка довга, біла, опасана червоним, шовковим поясом, запаска з синього оксамиту з густими, червоними квітами та зеленими листками. В заді сорочка була поскладана, поли вишивані, вишивка виднілася з-під запаски. Коротка корсетка була на ній з такого самого оксамиту, що й запаска, але тільки до пояса, вона щільно приставала до тіла. На ногах вовняні, плетені панчішки, з квадратними вишиваними узорами, постоліята із жовтої шкіри, жовті ремінчики кількома рядками над кісточкою обгортали ногу.

Продан підійшов до дівчат, замішався в розмову. Маслийку ще такою прекрасною не бачив, стояла перед ним у повній параді недільного вбрання. Продан у душі порівнював Анцьку Маслийку з поштмайстеровою Лялею. Ляля, хоч і сама не погана дівчина, хоч і панська, але не дорівнювала цій селянській красуні. Анцька весело усміхалась, вона знала чому, бо її усмішка була розкішна, з правильною, гарною підківкою білих зубів,

тоді на щочках робилися ямочки, усміхались і її, як вуглик, чорні очі під повними, густими чорними бровами. Така краса, що не надивишся на неї!

- Продане, ходи з нами, дівчата рішили іти спільно під Горб'яний, бо дочулися, що ти вмієш багато галицьких пісень. Там людей не буде, проспіваш і навчиш нас.

Четверо дівчат взялося по-під руки, посередині Продан, пройшли довгою вулицею в напрямок Поточини і збочили наліво звориною під гору. Продан в галицькому лісосадінні навчився чимало співанок, полянських та колочавських коломийок і почав співати. Коли дівчата обзнайомилися з текстом і мелодією, співали разом. Гуляли і співали до самого вечора.

- Проданку, відпровадь мене додому, - просила його Анця, він взяв її за руку і, ведучись, ішли селом. Під Лейбовою крамницею дівчата попрощались і він городами проводжав Анцьку додому.

З того дня почавши він часто зустрічався з Анцькою. В будний день, коли доручував пошту в тому районі, а в неділю на вулиці. Анцька обула червоні чобітки, які їй приніс батько з Хусту, мабуть перші у Воловому, корсетку й запаску мала вже іншу з малинового оксамиту, теж квітчасту, зібрала юрбу дівчат і знову пішли в Горб'яний вивчати пісні. Продан знову відпровадив її до самої хати і розпрощався.

Одного разу приніс він рекомандованого листа для її батька, але батьків не було вдома, а перебрання треба було підписати.

- Анцько, підпиши за свого батька, - просив Продан.

- Проданку, я не вмію писати, - відповіла Анцька.

- Як, ані читати не вмієш?

- Який ти дивний, адже в нас ніколи дівки до школи не ходили.

- А, правда, правда, - відповів Продан і пригадав собі, що впродовж тих шістьох років, що ходив до бо-

котеївської школи, не було ані одної дівчини, тільки самі хлопці.

- Анцько, це соромно на дочку письменного Федорича ... Якщо хочеш, я тебе вчитиму письма. Я переконаний, що зроблю з тебе грамотну дівчину.

- Добре, Проданку, вчи мене хоч читати.

Продан зайшов до Бокотея, купив Буквар і два зошити. Вже мав причину ходити до Федорича, бо перед тим без діла ніколи не відважився, шануючи дуже високо таку поважну особу. І почав він щоднини ходити до Анці. Батьки в господарюванні в Козяї, де була його зимівка, ниви й сіножать. Мати теж часто ходила туди, вдома залишилася сама дочка. Продан заходив щоднини і почав їй вчити. Але вона вчилася нерадо. Читати ще сяк-так, але писати не потрапила. Продан їй докоряв, сварив, підбадьорював. Одного разу Анця вибухла:

- Скажи мені, навіщо жінці грамоти? Адже жінки в церкві не співають і не моляться з молитвенників.

- Але ж у житті потребуєш.

- Скажи, коли дівчина і жінка взагалі має на те час? Подивись, у нас корови, телята, ялівки, вівці, ягнята, все те накорми, напій, подій, вижени на пашу. Весь рік сама праця. Навесні ярювання, потім копання а згодом прийдуть сінокоси, жнива. Потім мич¹⁵¹ коноплі, льон, мочи їх, тіпай їх на терлиці, всю Пилипівку пряди, що пальці собі не чуєш. Прийдуть М'ясниці, іди снувати, нитки мотай у клубки, закладай кросна, все велике говіння мусиш ткати, вибілити відтак на моріжках, пошити з полотна білизну. В стайні худоба, в хаті - хатня робота, вари, пери, клопотайся. А вийдеш заміж, прибуде більше праці, прийдуть діти, турботи, клопоти, - коли ж має жінка читати? Кому і навіщо писати?

Продан почав роздумувати. Дійсно, верховинська жінка є жалюгідне створіння, вона є рабом господарювання та рабом свого чоловіка і своїх дітей. Продан жалів Анцю, він хотів, щоб хоч підписатися знала.

Одного разу застав їх батько Анцин при Букварі, він

погоджувався, але мати й чути не хотіла.

- Навіщо газдівській дівці знати письма?

Продан так засоромився, що рішив більше не приходити. Тижнями він мордується і сяку-таку практику набрав, адже у Бокотея роками вивчав перший річник і до більших туманів пощастило йому налити азбуку, але Анця сама не хоче. Не бачить потреби.

Одного разу зустрівся він з Анцею на вулиці. Вона його запитала, чому він не приходить. Він сказав причину, а вона й каже:

- Прийди завтра, побачиш, як я вже добре читаю. Прочитала Сонник, що ти мені приніс і дуже насміялась.

Продан прийшов. Сиділи біля столу, Анцька обняла і поцілувала його в самі уста.

- Анцько, дозволь, щоб і я тебе поцілував.

- Цілуй, Проданку, скільки хочеш, цілуй!

Поцілунки Анцьки не були односторонні, фальшиві, як у Лялі. Вони випливали з серця, з самої глибини душі і тому були такі солодкі... Обнімаються, дивляться одне на одно, Продан їй обцілує ті прекрасні брови, личка біленькі, гладить чорне волоссячко і любить її красою.

Але нещастя так хотіло, що якраз тоді, коли вони були в палких обіймах і цілувались, надійшла мати, стара Маслийка.

- Так оце ти, доню, так учишся?!... Віда би тебе побила, хлопче! Геть мені з хати і більше не показуйся! - гаркнула суворо.

Продан моментально взяв свою поштарську торбу на плечі і, червоний мов рак, засоромлено покинув хату Федоричів.

Але Анцька й не думала розривати з Проданом, навпаки. Вона придумала, де вони зустрічатимуться.

- Проданку, прийди завтра до сусідки, знаєш там, за нашою хатою, зовсім над рікою, зараз за нами. Я їй ін-

коли принесу молока, вона трохи мені вдячна і нас там ніхто не побачить.

Чи треба було чи ні, Продан почав у той район щоднини ходити. Анцька, побачивши його здалеку, прибігла перша до сусідки і вже на нього чекала. Добра сусідка підсміхувалася, брала сірячину на плечі і зникла з хати "за роботою", щоб не мішати.

Продан закохався. Це була його перша, велика любов. Але не був він байдужий ані для Анцьки, вона ждала його з великою нетерп'ячкою і коли сталось, що він не міг прийти, другої днини вона йому робила докори. А в неділю вже не гуляли з юрбою дівчат, але пішли далеко за село попід кручі Повзала, до лозянського мосту, посідали на траву і час надзвичайно швидко минав. Матері якось зла душа донесла, що вона понад ріку водилася з Проданом за руки і мати Анцю ожогом збила.

- Проданку мій, це за тебе ці синці на плечі...

Продан розв'язав ошіпок¹⁵², розчинив сорочку і ті синяки на рамені обцілував.

САРАЄВСЬКИЙ ВИСТРІЛ... ВІЙНА

Світом пролетіла страшна вістка, що в Боснії, в місті Сараєві вбито австро-угорського престолонаслідника Франца Фердинанда з його жінкою. Австро-Угорщина мобілізує. На стінах появилися величезні афіші з письмом цісарського маніфесту, "До моїх народів..."

Днями й тижнями по селах панував плач та зойк жінок, спів переплітнувався з риданням, жінки прощалися з чоловіками, батьки, матері з синами, діти з батьками, наречені з своїми судженими, дівчата з парубками. Молодші річники відходили далеко до своїх кадрів, а найстарших жандармерія озброїла із свого арсеналу, даючи їм старі рушниці на один патрон і поставила сте-

регти магазини, мости. Уніформ було замало, то старі ополченці "ляндвери" були в своїй одежі, маючи тільки шапки з круглими, бляшаними ініціалками "ФЙІ" - Франциска Йосифа Першого. Деяким попались черевики, чоботи, знов іншим плащ, решта була в своїх постолах та сіряках.

Війна розпочалась. Війська прибувало з кожним днем більше. Селом проходили не тільки військові обози в напрямок галицької границі, але і звідти з галицькими утікачами перед російською армією, яка прорвала лінію на кордоні і наступала вперед. Утікали польські пани - на возах у них повно перин, подушок, скрині, коробки, а навіть годовані гуси в клітках. Утікачі зробили переполох, бідкались, нарікали, їх уряди приймали ласкаво, угощали. Пікель сам ходив по панських домах та до купців, збирав для них грошові допомоги, забирав помешкання, школи, де вони могли переночувати, пробути кілька днів, щоб їхати далі.

Та приїжджали й приходили з Галичини й українці, але під ескортом, їх вели польові жандарми і військо, деяких навіть в оковах.

- Це шпигуни, зрадники держави. А он - це інтерновані, за симпатію до "мусків", - пояснювали ескортівці.

Ідучи дорогою, волівські пани та торгаші кидали на них камінням, плювали на них, били, копали ногами, а ескортівці сміялись.

Продана серце заболіло.

- Господи Боже, та ж це наші!

Одного сумного осіннього дня в селі нотар Пікель дав вибухувати, що в прикордонному селі Торуні вішати будуть шпигунів. Пікель запрошував іти на ту okazji. Мадярські урядовці, крамарі із всієї околиці поспішали до Торуня, поїхав і старий поштмайстер на майданському поштовому возі.

Другої днини вже був дома, задоволений, він все оповідав жінці і Лялі, але Продан не хотів прислухати-

ся, бо то була сама зневага до тих жертв, панська радість. Але майданський візник пошти, що віз поштмайстра і також був свідком виконання присуду, Проданові оповів, як воно було. На площі поставлена була одна довга шибениця, на ній висіло п'ять мотузів з петлями заздалегідь приготованих. Військо обступило кругом площу, за ними "чорнокнижники" з торгашами, а ще більше було тут верховинського українського населення, бо батько нотаря Пікеля, багач-мільйонер, постарався, щоб нагнати сюди і селян для постраху, а то аж з трьох сіл - Торуня, Лопушного та Прислопа. Незабаром польові жандарми привели п'ятьох людей з пов'язаними до заду руками. Поперш вели інтелігента в міському одязі, за ним четверо галицьких селян в полотняній одежі, за ними йшов уніятський піп з епітрахилем на собі та хрестом у руках. Насамперед вішали простих людей, все по одному, піп йому дав поцілувати хреста і засуджений підходив під петлю, де на стільці стояв мадярський кат в уніформі. Засуджені на смерть почали кричати, ридати крізь плач. Один кричав:

- Люди чесні, мене знайшли в лісі, де я шукав загублену вівцю... Дорогу я москалям не показував, присягаю на живого Бога...

Його вояки схватили, один заткав йому рота долонею і його силоміць тягли, піднесли на якийсь стілець, кат йому впхав голову в петлю, а інший вояк відкопнув стілець з-під ніг засудженого і той повис...

Другий також кричав:

- Убиваєте невинну людину... Я клав вогонь на полі не задля того, щоб росіянам давав сигнали, але щоб зварити бульбу... Я невинуватий!

Він голосно ридав, кинувся на землю, але його вояки схватили і, тримаючи в повітрі, кат наклав йому на шию петлю і тоді його пустили, щоб він повис... На мотузі він довго теліпався, випуливши очі... Селянські жінки почали голосно ридати, хреститися, але Пікель на них закричав:

- Тихо там!

Кричали й дальші два, але не було розуміти слова, бо глядачі в сіряках гомоніли і офіцер наказав кільком воякам вистрілити в повітря. Тоді все затихло.

Чоловіка в чорному, міському одязі вішали останнім. Він весь час стояв спокійним, слова не промовив. На стілець виступив сміло, голову тримав гордо, помирав як герой.

Коли повісили й останнього, селяни, переважно жінки, впали навколішки, хрестились і почали молитись, але мадярський офіцер моментально витягнув шаблю, вбіг у масу і почав сікти, за ним і воячня бігла з прикладами і почала товкти і розганяти.

- Встати! - кричав офіцер.

Жінки тікали суньголов з кривавими головами, у паніці двох потоптали, одна лежала в крові від офіцерської шаблі.

- Всі вони муска, всіх треба вивішати і вистріляти! - кричали пани й жиди.

Проданові з'явилися сльози в очах і він заскреготав зубами. Він вже з материним молоком втягав до себе ненависть до тих, що гноблять його народ, а тепер ще дужче їх зненавидів.

- Жалію, що придивлявся до тієї страшної смерти невинних людей і був такий зворушений, що вночі не міг заснути, - говорив візник.

- А наш старий теж сумував? - питався Продан про свого шефа.

- Він запалив собі цигару і сказав: "Так їм треба!"

Газети кричали в світ, що австрійське військо на фронті перемагає, але за кілька тижнів вже і в Воловому було чути гармати. Вулицею не можна було пройти. Всюди обози, гармати, військо, туди з повним озброєнням, назад на возах з червоним хрестом. А в селянських хатах повно війська, господарі корчилися на печі, на лавах, на припічку, в запічку, в постелі, а навіть на долівці спали вояки, люду стільки, що годі просунутись. По нивах вози, намети, але в них вже хо-

лодно, все сунуло до хат, в сінях, в коморах - склади, магазини, по дворі коробок повно, рух, непорядки; воячня докучала жінкам і дівчатам, вони кричали, боронились, інші гостилися з вояками, ті їм давали консерви, угощали румом... Із стасн, хлівів повиганяли корови хазяїв, там були військові коні, а навіть були вони і в сінях, попід хати, обгризали віконниці, одвірки. Хто міг, покидав село, ішов із села куди попало, тікав із власної хати - чи на зимівку, як мав таку, чи до знайомих по далеких берегах, де були розкинені хати під лісами. Поросята й домашню птицю не втримаєш, воячня геть вигубила, забрала, нікого не питавшись. Нотар списував ялівки, бички, військо забирало собі на м'ясо, даючи папірці "держава заплатить після війни..." Врожай ще вповні не був зібраний, на нивах ще картопля, капуста в людей, все те топтали вози та військові коні, забирали овес, копиці, обороги з сіном, з отавою, з соломою, навіть не питавшись. Населення стояло перед зимою без запасів хліба.

Однієї днини поштмайстер дав наказ евакувати пошту. Окружне начальство, суди, нотаріят - забиралися. Селян силою зганяли не лише до праці копати окопи по узбіччях гір, але й давати підводи та вантажити на вози панські речі, носити на вози важкі скрині та коробки, канцелярські книги та пакунки з паперами. Від селян забирали коні, вози, а навіть їх самих на візників, на поганячів забраної худоби. Багато людей потікало і скривалося в горах, але для тих була інша небезпека: як їх зловлять, то буде їм горе! Їх судитимуть за непослух, а навіть за шпигунство. Взяли теж і братика Продана, Михайла, тринадцятирічного хлопця, посадили на віз, дали батіг до рук:

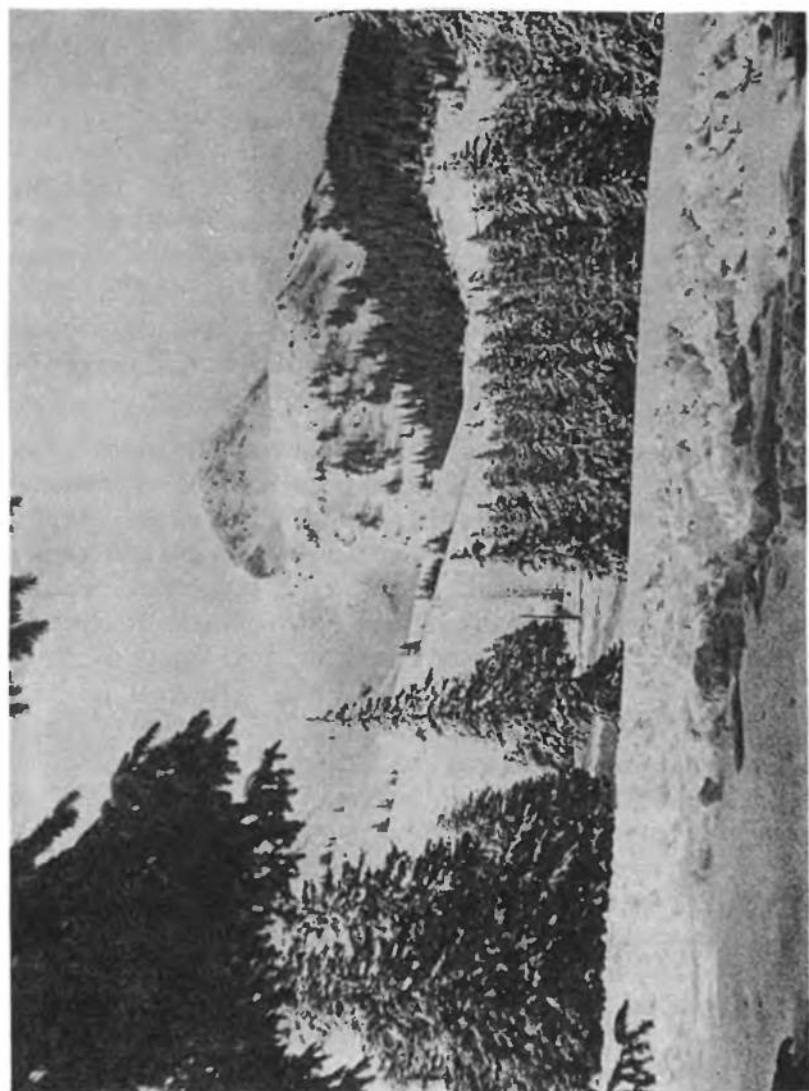
- На, жени коні!

Продан ані не попрощався вдома, бо праці було понад голову, тільки те знав, що Михайла забрали. Вночі пошта виїхала військовими і поштовими возами. Дорога була важка, треба було давати першенство колонам, вичікувати. Тільки другої днини сполудня прибули вони до Хусту. Перебули два дні тут, Продан спав просто

на хустській пошті. Але тому, що прийшла вістка, що й столиця Мараморошини, Сигіт, евакує, прийшов наказ тікати далі. Волівська пошта опинилася аж на мадярській рівнині, у великому місті Дебреціні.

Продан звик до праці, а тут не було що робити, вештався по місті. Він виріс і дотепер жив у горах, а на цій широчезній мадярській рівнині почував себе мов у мішку. Він привик бачити далекі гори, полонини, синяву безкраїх, далеких лісів, а тут, вийдеш за місто і нічогісько не бачиш, стоїш, неначе десь серед криги, довкола тебе немов тумани, десь там на кілометр видніється тополя або комин хати і більш нічого, тільки дивишся в небо і тобі здається, що брак повітря. Погано на серці, тісно якось. А в місті, хоч людей повно, але ти мов на самоті, жодного знайомого, чужі люди, чужа мова.

Продан почував себе нещасним, залишеним, опущеним. Пригадав рідні гори. Було, вийдеш на полонину, звідти бачиш на всі сторони в далечінь, на сотні кілометрів у всі боки, почувеш вівчарську трембіту, сопілку чабана, співи пастухів - це була для нього насолода, розкіш. А в селі - своя розмова, знайомі люди, знайомі обличчя, люди здоровкаються, вітаються, всі знаються, а тут ніхто на тебе не подивиться, можеш згинутися на дорозі, зімліти, впасти, ніхто на тебе не зверне увагу. В рідних горах, коли людина і на самоті, не відчуває опущеності, бо ось знайомий потічок гуде, вітрик з листям та з чатинням розмовляє, шепоче, шушонить і наче до тебе самого говорить. А випаде перший сніг у високих полонинах, то в долині ще зеленява, а шпилі лісних полонин виглядають, немов верховинська молодиця з білим чепчиком на голові... Ох, що то за краса! А ця проклята безмежна мадярська рівнина наче вигоріла жовта пустеля непоораних степів, або чорна пустиня поораних ланів, без одного куща, без краси, без потоків, без жодної приваби. Продан свято переконаний, що тут, на цій пустелі, далеко від своїх рідних гір, не міг би довго витримати, він у цій порожнечі задушився б, він помер би із жалю, з болю за прекрасними рідними горами, такими привітливими, дорогими, рідними, що при-

Зима в Карпатах

тягають до себе серце верховинця наче магнетом. Сльози йому тиснулися до віч, як він згадав, що він не по-прощався з батьками, з братами й сестрами, що не по-прощався з Михайлом, якого забрали кудись і деє може загине хлопець.

Кілька днів він спав на пошті, але це було невідно й для самих дебрецинських поштових підурядовців, то йому один листоноша запропонував спати у них, на самому краї міста. Але й там було їх багато в хаті, все ж знайшовся один солом'яник,¹⁵⁹ постелили йому в кухні на долівці, інколи дали й теплу вечерю, інакше харчувався Продан де попало. Здебільша жив на сухому хлібі та молоці, бо грошей у нього було мало. Шефи ним не турбувались, дали кілька срібняків завдатком на робітну платню і жий як знаєш. Він їх днями не бачив, навіть не знав, де вони мешкають, хіба зі старим паном зустрівуся на пошті.

В помешканні "колеги" жив і його старий батько, лисий дід з довгими вусами. Спав також у кухні. Одного разу Продан запримітив, що старий маляр хреститься і молиться по-старослов'янськи, як і в Воловому. Продан спитав:

- Як ви молитесь, дідусю?

- Так, як мене мати навчила, по-своєму, по-рутенськи. Бо не забудь, юначе, що ми, хоч і маляри, але "рутенської", греко-католицької віри. Велика частина нашого славного Дебрецина - це греко-католики. Кальвини нас називають "оросами" - рускими. Маємо і свою вулицю, вона називається "Орос уцца" - Русска вулиця, а навіть є у нас і своя греко-католицька рутенська церква.

- А чому ж ви забули свою рідну мову? - питався Продан.

- Я ще, юначе, не забув, дещо вмію. В хаті мого батька говорилося по-руськи, тоді він був ще кріпаком. Кріпаки тут були мішані, маляри й русини. З нашої мови почав пан насміхатися, а за ним і його слуги кріпаки-маляри. Прозивали їх "смердячим рутеном". За таку

образу мій батько раз свиснув мадяра так, що він перевернувся. Та замість покарати мадяра, натягнули його батька на дереш¹⁵⁴ і панські гайдуки йому всипали дванадцять палиць... Ми ще з старою, доки не померла, царство їй небесне, говорили мішано, але мої діти розмовляють вже тільки по-мадярськи.

Продан затиснув зубами і подумав: "Ага, це робота єпископа Новака, якого вбила черновецька бомба...Отак вони мадяризували тут, отак би змадяризували і в нас, Верховину чекає подібна доля."

Тієї ночі Продан довго не міг заснути. Хоч був ще занадто молодий і небагато знав про минуле, сам прийшов на те, що мадярські хвалькуваті книжки - це брехня, а їхня історія - це фальш, бо ось він ніколи не читав про те, що українська земля тяглась далеко в мадярську рівнину. Доля його народу так вразила чутливе серце юнака, що він заплакав. Його народ, отой простий селянський народ, стає погноїщем мадярів, віддає свою кров, своїх дітей, кожне третє ім'я мадяра - це походження слов'янського. Бо хто ж був і той найславніший мадярський поет минулого сторіччя, Александер Петефі, який у цьому Дебрецині серед холоду і голоду перебідував одну зиму і про якого тут з пошаною згадують і з великим пієтизмом показують місця, де він животів? Гадаєте, що він був мадяром? Та де там! Це був бачванський русин або серб, Петрович! "Петефі" це тільки його підібране ім'я літератора, яке собі поет вибрав, але урядово він був Петровичем. А його мати була чистокровна словачка. Це Продан знав ще від старого Станка... Що буде з нашим народом? А може його визволить російський цар, бо ось його армія вже в карпатських горах. Але дядько Тиміш не раз йому говорив, що то цар недобрий. А може буде все ж таки краще під ним, ніж під мадярськими жандармами, що так катують, гноблять, тероризують верховинців...

Проданові весело було на душі, що російська армія приходить, але що буде з ним? Має і він перекинутись на мадяра? Верховина буде визволена, Волове належати ме до Росії, його батьки і Анцька Маслійка житимуть у

руській державі, а він має тинятися в чужині, жити в Мадярщині?... Ні, ніколи! Він вертається додому, буде, що буде. Ще фронт на Карпатах, ще не дійшли до Волового, спробує вернутись, як не інакше, то втече, коли б навіть пішки доводилося іти.

Другої днини на дебрецинській пошті він віднайшов свого шефа і заявив йому, що він вертається додому. Поштмайстер не дуже його відмовляв, принаймні буде одним утікачем менше, не треба буде платити, і так ніщо тут не робить.

- Добре, іди додому, але мешкай на пошті і старайся, щоб не розікрали наші речі, - говорив старий пан. Виставили йому папері, дали підтвердити і на військовій комендантурі, виплатили, що йому належало до того дня і він ще тієї днини взяв на плечі свою поштарську торбу, в якій були зімняті дві брудні сорочки й одні підштанки, купив хліба і трохи солонини і рушив на залізничу станцію.

Важко було добитися до вагону, туди пхалась воячня і цивільні пасажери. Продан все ж таки якось прошився і вліз на платформу. Поїзд часто зупинявся, годинами стояв, двічі треба було пересідати, довелося подорожувати повну добу, доки добився до Хусту.

З Хусту ішов пішки, поштові вози не ходили, а військові обози його не хотіли взяти. Та й пішки важко було пройти, довгі колони обозів, гармат, аmunіцій, війська в один бік, а в другий бік вози, означені червоним хрестом з раненими проходили. Його зупиняли на кожному мості, в кожному селі, в Березові спіймали його і вели до групи людей, які мали іти копати окопи в горах. Щастя, що мав документ, на основі котрого вдалося йому вирватись. Заночував у свояка і лише наступної днини під вечір прибув до Волового.

Яке було його здивовання, коли він у рідній хаті не знайшов батьків. В хаті були чехи - військові шевці австрійської армії, в сінях коні, що весело хрупкали батькову картоплю, висипану за дошками на копу. Дверей зі двору не було, пліт перед хатою поламаний, кліть

відчинена, бочка з капустою розбита, всюди повно сміття і гною. Заглянув і до тітчиної хати, там сиділи біля столу німецькі вояки, пили рум і грали в карти. Подивився і до сусіда, хазяїна теж не було вдома, а в хаті прив'язані коні. Вікна розбиті, віконниці коні своїми сильними зубами пообгризали, в хаті повно кінського гною. Зайшов і до Федорича, хата так само порожня, хазяї на зимівці в Козяї.

Продан вже три дні добре не наївся. Вернувся до батьківської хати і чеські шевці дозволили йому зварили в печі картоплі. Добряга чех подарував йому одну м'ясну консерву і він повечеряв знаменито. Був голоден, як вовк. Прийшла і тітка Довбалиха і сказала, що батьки в Затіні, забрали все на зимівку. Продан так і знав, там для них буде краще.

Пішов відтак на пошту, хотів там переночувати, але його вояки навіть на подвір'я не допустили, бо там був військовий магазин, серед двора гарматні набої, в коробках амуніція. Не поміг йому ані його документ. Вернувся назад до тітки і заночував на припічку, але й так зранку намацав собі на шиї дві білі, годовані воші...

Вранці вирушив прохіднянською вулицею у Затінь. І справді, батьки були на зимівці з дітьми, тільки Михайлик бракував. Корівка й трос овечок знаходилися в стайні, бо на горах випав перший сніг.

Кукурудзяного борошна в Затіні не було, але були дві повні ями картоплі, ще і в хаті під столом за дошками, і бочка капусти. Корівка по трохи давала молока - а де картопля й молоко, там голоду нема. Гарматний вогонь чути було щораз ближче.

Одної ночі небо загоріло, десь у напрямку Волового була пожежа.

- Згорить наша хата, - бідкалася мати.

- Чорти тобі до хати, аби захоронити життя. Хто тепер думає про хату, - мовив батько, зітхнув, а потім додав:

- Он, Михайлик десь загине, дурний хлопець, міг від

них втекти сюди і ніхто був би його не шукав.

Третьої днини зрання почалась стрілянина і на Кошарищах, на синевирських Гереговищах були гармати і почали звідти бабахати. Чиї вони були, не можна було вгадати.

- Швидко в зворину! - кричав батько.

Взяли живительку-корівку на мотуз, погнали і ягнята берішком у глибоку, лісисту балку, мати з Проданом забрали вовняні гуні, ковдри і провадили й дітей, бо ану ж з гармати можуть потрапити і в зимівку. Дітей закутали під смерічкою в гуні, обгорнули ще й сіном, щоб не переохлодилися, з корівки зняли дзвінок, вогню не клали. Тільки Продан часто виходив на горбок і дивився із-за бука, що робиться. Під вечір стрілянина перестала, сім'я вернулася до хати, але лампи в хаті не розсвічували.

Ранком ще не встигли повставати, як під хатою хтось енергійно стукав у двері.

- Чи є хто в хаті? - питався голос.

Продан відімкнув двері, відчинив і перед ним стояли російські солдати, один вмів по-українськи.

- Доброго здоров'я, вітайте! - здоровив їх батько Продана.

- Нема тут австрійців? - питався воїн.

- Тут їх нема, на цих горбах ми їх взагалі не бачили, - відповів Степан.

Солдати увійшли до зимівки, закурили, Олена їх угощала кислим молоком, бо солодкого ще не надоїла.

- На жаль, хліба в нас немає, але можемо вам зварили картоплі, ми тільки на тому живемо, бо хату в селі приневолені були залишити.

Солдати випили по глечичку молока і Степанові дали пачку махорки. Продан відважився і собі запитати:

- А що у Воловому? Є ще там австрійці?

- Погнали їх к чорту ще вчора, вони відступають.

Солдат погладив дівчат, Марійку і Василю, по голівках.

- В мене теж отакі малюки. Шкода, що нема в мене цукерків, але ось маєте сухарі, тверді, мов камінь, гризить, у вас зуби міцні, - сказав солдат сміючись і подав дітям сухарі. А коли довідався, що вони м'яса не їли вже від минулого року, та мабуть і не їстимуть так скоро, бо поросюка забрали мадяри, то вибрав із торби дві бляшані консерви і подарував сім'ї. Потім попрощалися і подалися в Дешеве перевірити терен, чи нема там австрійців. Продан повів їх на горбок і показав їм дорогу, а сам вертався назад. Стежа пішла і більше у Затінь ніхто не приходив.

Продан пригадав собі свій обов'язок, попрощався з батьками і зійшов у село Волове. А тут все змінилося. Люди вже не ховалися, навпаки, вулиці були повні, гармати було чути тільки здалеку, десь від Хусту. Населення з лісів верталось до своїх порозбиваних хат. Деякі дерев'яні хати згоріли, але інакше Волове було зацілене. Шрапнелі попробували стіни, дахи, гранати по-вибивали ями. Поверховий мурований дім Рапапортів та Шапсова корчма на білих стінах носили сліди куль. Плотів не було, їх ще австрійське військо попало. Уже і в Воловому випав сніг і вдарили перші морози.

Продан пішов на помешкання свого шефа, там тепер була російська польова пошта. Коли Продан сказав, що він службовець пошти і має стерегти помешкання хазяїна, з нього почали сміятись, але таки дозволили йому жити в кухні, бо в конторі були замонтовані польові військові телефони і туди нікого не впускали. В помешканні поштмайстра сміття було повно, скрині порозбивані, правда, в них мало залишилось, бо одіж і білизну поштмайстер відвіз з собою. Солдати внесли солому із стодоли селянина, настелили в постелях, там спали офіцери, а на долівці солдати. В кухні також була солома, тут ночували куховари, що на подвір'ї під плахтою варили харчі. Продан їм носив дров, шкрепта¹⁵⁵в картоплю, носив води, за те годували і його.

Команда знаходилася в будинку окружного начальника.

Командир наказав уже в перших днях прикликати боженика і той пішов шукати голову громади, старосту Юрія Липея. Знайшов його, але той прикинувся хворим і відмовився від виконання обов'язків старости. Тоді командир наказав скликати громадян. Боженик пішов у село з барабаном і закликав усіх на збори. Командир сказав, що громада не може залишитися без проводу. Він міг би назначити комісаря, але краще буде, нехай люди самі виберуть нового старосту, бо дотеперішній зрезигнував.

- Липея ми і так не хочемо, він не заслуговує нашого довір'я, - відповіли селяни.

- Тоді вибирайте нового старосту.

- Федорича хочемо, тільки Федорича!

Але Федорича в селі не було, він був у Козяї, на своїй зимівці. Боженик пішов туди і повідомив його, що всі одноголосно його вибрали за нового старосту і подав йому декрет від команданта.

Федорич не радо приймав на себе цю важку, відповідальну функцію в такий воєнний час, але старший Путраш та Гнина його дуже просили, адже йдеться про всю громаду. Село велике, з присілками понад вісім тисяч мешканців, ними треба не тільки управляти та накази роздавати, але й допомогти. Федорич, хоч ще з тюрми мав підірване здоров'я, дався намовити і перебрав старостування та печатку громади, яку йому Липей послав.

- Пане старосто, не тільки громада потребує допомоги, але й наша російська армія. Треба відремонтувати публічні будинки, школу, позасипати ями, відремонтувати розбитий міст, поставити новий міст на ріці до Лозянського, бо він тільки провізоричний. Скликати похованих людей по лісах, нехай відбудовують свої житла, своє обійстя і розпочати нормальне життя, адже ваші діти, як мені сказали, цього року до школи не ходили. Військо вам в дечому допоможе, а громада війську, - сказав командир.

- Пане майоре, біда в тому, що це убогий край, на-

селення не має що їсти, хоч у магазинах повно кукурудзи, але вони позамикані, жиди з австрійцями повтікали, - відповів Федорич.

- Я дам наказ їх відімкнути і розділити хліб голодним.

- А платити як, кому? - питався Федорич.

- Нікому не платити, записувати тільки, роздавати пайки за працю, потім нехай громадська каса розрахується і заплатить товар.

За асистенції Федорича солдати позривали колодки з магазинів як у Лейби так у Мошка, роздали кукурудзу і Федорич позаписував. У Зіхермана була нафта, свічки, мило, роздали і те людям. Щоб були і свідки, Федорич закликав Гнипу і старого Путраша-Баранчука. Коли склади були порожні, знову позамикали крамниці. Потім пішли на лісопилку Шапса, відміряли в кубиках нарізані дошки і люди почали возити на ремонт школи, громадського уряду, разом з солдатами відремонтували уряд окружного начальника, де була військова команда. Іван Карпа тесав навожені колоди і будував склади для війська, щоб увільнити стайні та стодоли. Наново поставили міст на прохіднянському потоці і почали будувати міст до Лозянського. А щоб не палили людських плотів, Федорич призначив відтинок громадського букового лісу в Грабівці та в Тісній, де лісоруби рубали дрова і звозували як для війська, так і для себе. Команда заборонила забирати від людей безплатно сіно, солому, овес, худобу і свині - купувала це за рублі. Населення верталось з лісів, із зимівок назад у село і почали приводити до порядку житла та своє обійстя.

Російські війська всюди проломили фронт, перейшли Карпати. Вся Гуцульщина в їх руках, на заході дійшли до Бардієва. Фронт стояв над самим Хустом, але раптом австрійці закликали на поміч прусів і наступ здержався. Німці, не довіряючи австрійцям, випрацювали новий плян протинаступу і почали витискати російські війська. Населенню довелося знову тремтіти, бабахання гармат наближалося і до Волового, росіяни відступали.

Понижче Волового знаходиться важлива стратегічна гора Переділля. Російська фронтова лінія відступила сюди і зайняла нові позиції в приготованих окопах. Гармати зайняли місце на вигідних горбах і обстрілювали австрійців. З Переділля можна було контролювати всю запереділянську долину, тут були б австрійці фронту ніколи не перервали.

В селі Запереділлі жила з дітьми племінниця Продана, вуйчанка¹⁵⁶ його батька, Марія Бибаня. В її хаті мешкав командир батереї і на даху солдати вивісили російський прапор. Російському війську довелось на швидко відступати на Переділля, але прапор забули зняти з Бибаниної хати.

Коли мадярські вояки зайняли Запереділля, побачили на хаті Бибані російський прапор. Прикладами розбили двері, вдерлися до хати, де бідна, перелякана самотна жінка тулила до себе настрашених дітей.

- Що то за прапор на твоїй хаті? - кричали мадяри.

- Я не знаю, прошу пана, у хаті були мацкальські каноніри.

- Ага, не знаєш!... Ти прапором давала сигнали росіянам на Переділля.

Проста селянська жінка ніколи й слова такого не чула.

- Що я давала? - спиталася дрижучи.

- Знаки мускам, - відповів грубо мадярський офіцер.

- Пане, та нехай мене Бог скарає, нехай я ніколи дітей своїх не бачу, коли я їм показувала якісь знаки... Корогов¹⁵⁷ вивісили вони самі, вона весь час була на хаті, я була б боялася до неї й доторкнутись.

Брутальні мадярські вояки п'ятого гонведського полку вирвали нещасну жінку від дітей і, поштовхуючи та вдаряючи її прикладами, копаючи черевиками, вивели з хати. Діти почали страшно пищати, але вояки на те не звертали найменшої уваги.

- Пустіть, у мене діти!... Пустіть, я нічого злого

не зробила! - кричала бідолашка, але її зловили за руки, за волосся і тягли над ріку. Офіцер пустив в її голову кулю, а її мертво кинули у воду.

Тіло бездольної Марії Бибані поплило водою на яких сорок кілометрів, бистра вода ріки викинула її в селі Кошелеві, добрі люди її труп знайшли і поховали на кладовищі. Ще й на зарінку, де її вода викинула, поставили березовий хрест...

Російське військо було б на Переділлі утрималось, але за масивом Боржави німці напірали величезною силою, зайняли Воловець і волівському відтинку російського фронту не залишилося інше, як відступати і зайняти нову фронтову позицію на галицькій границі.

Третього дня після запереділянського злочинного розстрілу Бибані мадярські гонведи¹⁵⁸ були вже у Воловому. За який тиждень вернувся і нотар Пікель,окожний начальник, судді, а за ними і жиди.

В канцелярії громадського уряду Лейба, Мошко,та інші зробили крик:

- Федорич розбив наші маґазини... закрав товар...

- Він викрав у мене п'ять ваґонів кукурудзи...

- В мене украв вісім ваґонів вівса...

- Від мене пропало десять бочок нафти... ваґон свічок... два ваґони мила...

- Від мене теж забрав двадцять гусей... три бочки горілки...

- У мене спалив хату...

За ними дальші й дальші крамарі, торгаші,спекулянти, дрібні і великі комерсанти кричали, знімали гвалт, скаржились, кулаками вигрожували і все те сипалось на сиву голову бідного Федорича.

Федорич, якого нотар наказав привести жандармами, тільки стояв і витріщив очі.

- Я ваші маґазини не розбивав, розбили їх російські солдати по наказу командира, майора Вілоуса. Мені,

як вибраному старості громади, майор наказав роздати хліб голодному населенню, що можуть доказати свідки. Кукурудзу і товар я роздавав і записував, ось список у мене.

- Скільки тієї кукурудзи ви роздали?

- Сто вісімдесят центнерів, тут їх маю записані, - кому скільки видано.

- В мене самого там було п'ять вагонів, п'ятсот центнерів, - кричав Лейба.

- А в мене чотири, - гукав Мошко.

- Стільки там не могло поміститись.

- У нас фактури, ми докажемо, скільки там було, - кричали торгаші.

- А гроші де? - питався Пікель.

- Грошей я не брав, тільки записував вагу. Ціну кукурудзи має заплатити громадська каса за публічні роботи на дорогах, мостах. Майже всі, що взяли кукурудзу, відпрацювали по наказу команди на громадській праці: поправили обидві школи, відремонтували державні і громадські будинки, побудували бараки на Шміловій мочарі, в них тепер польовий шпиталь, позасипали ями, збудували лавку через ріку в Області і розпочали будувати міст до Лозянського. Ще й на дві бічні, болотяні вулиці понавожували та понасипали каміння й щебеню і все те залишиться громаді. Навпаки, ще людям громада боргує, бо за працю ми не мали чим платити і люди працювали на кредит в надії, що їм заплатиться пізніш, - боронився Федорич і на все те мав письменні докази.

Пікель переглядав записки.

- У списку записано, що ви взяли десять літрів нафти, - закріпив Пікель.

- Взяв, але для громадського уряду, а не для себе.

- Це моя нафта, моя нафта! - кричав Зіхерман.

- Коли твоя, то на, тут маєш десять рублів за неї,

- заявив Федорич, витягнув з кишені десяти-рублевий банкнот і поклав на стіл.

- Російські рублі тут не дійсні, - сказав нотар Пікель.

- Як то, що не дійсні? Адже в людей багато рублів за свині для війська, за телята, за ялівки на м'ясо, бо російське військо все платило готівкою. Держава повинна рублі нам вимінити, - сказав Федорич.

- Біжіть до російського царя Миколи, нехай вам вимінить! - глушився Пікель, а потім гукнув на писаря:

- Пишіть протокол.

Його помічник сів за стіл і почав писати те, що йому Пікель диктував і як говорили торгаші. Але того, що мовив Федорич, Пікель не брав до уваги. Протоколи писали майже весь день при асистенції жандармів. Коли все те було позаписуване і підписане, Пікель гукнув на жандарма:

- Ось, маєте на письмі, що Федорич співпрацював з ворогом; я думаю, що ви знаєте свій обов'язок.

Жандарми наклали кайдани на руки Федорича і його арештували. Потім ходили по селянських хатах разом з торгашами шукати їхніх розтрачених гусей, курей, шукали речі, підозріваючи то одного, то другого, робили труси, поперекидували все в хаті, в сінях, в коморі. Як знайшли трохи соли, трохи цукру, борошна, пляшку нафти, запаси кількох коробок сірників, хоч все те міг бідолаха закупити далеко перед тим, жид заявляв, що це з його пограбованого магазину, це ніби був доказ, що цей чоловік - злодій, грабіжник. Невинних людей арештували, водили по вулиці, за ними жінки й діти в плач. Кого за "грабіж", кого за "шпигунство" - мовляв, "показував дорогу мускам", а іншого за те, що співав з російськими вояками; відвели навіть дівчат і потовкли бичами тільки за те, що вони танцювали з російськими солдатами... Між підпанками, що залишилися в селі, були й донощики, денунціанти, падлюки, вони тепер мстилися і полагоджували особисті рахунки. Одних вели в тюрму, других на примусову працю у лісопилки та

фабрики графа Шенборна та до поміщиків на малярську рівнину, інших знову за дезертування, за непослух. І знову нещасне українське населення розбігалось в ліси, шукало рятунку в зимівках, в землянках. Жандарми почали на них полювати, мов на звірину, кого зловили, били, катували; дезертирів і тих, що тікали від рекрутщини¹⁶³ навіть розстрілювали. Під полониною Миршею вбили двох "шпигунів", в Кошарищах одного... Горе, горе тобі, пригноблена, голодна, обшарпана страждальнице Верховино!...

Путраш ходив по хатах, намовляв свідоміших, старших людей іти на масову інтервенцію до окружного начальника в інтересі Федорича. Зібралось сотні людей, чоловіків і жінок і Путраш до начальника промовив:

- Пане начальнику, навіщо тримають хвору, до того й невинну, людину в арешті, адже Федорича на старосту вибрала громада, либонь село не могло залишитися без проводу. Адже Федорич і під час окупації багато доброго зробив для громади. Ми вимагаємо, щоб його зараз пустили, а коли ні, то арештуйте і нас, бо ми винуваті, що він був представником волівської громади.

- Випустіть на волю хвору людину! Він невинуватий...він в громаді затримав порядки... він не дав нам з голоду померти... - кричали люди.

Окружний начальник почав кричати, вигрожував, як вони сміють демонструвати, коли є воєнний час, стан облоги, гуртуватись і ставити такі вимоги.

- Ми не прийшли демонструвати, а тільки просити, випустіть невинну людину. А коли йдеться про ту кукурудзу, ми згодні між людьми зібрати гроші і її заплатити, - заявив Путраш-Баранчук.

- Розійдіться, кажу, а то покличу жандармів, - вигрожував начальник.

- Пане начальнику, ми розійдемося і без ваших жандармів, але зі скаргою підемо хоч і до самого міністра, - заявив небоязко Путраш, звернувся до маси і сказав:

- Люди, ходімо додому в порядку, я вір'ю, що пан окружний начальник є справедливою людиною і випустить Федорича.

Люди розійшлись. Окружний начальник був і сам правником, покликав слідчого суддю, порадився з ним, поперечитував протоколи і зізнання Федорича перед слідчим. Слідчий вибрав акти з-під карного процесу, Федорич вийшов на волю. Але процес провадився далі цивільною дорогою за розібраний товар. Солідарність і єдність громади Федорича врятувала.

Федорич вернувся додому. Кількатижнева важка, напружена громадська праця, відповідальність і нове потрясіння та журба погіршили його здоров'я, він почав хиріти і через три тижні помер. Такого похорону Волове давно не бачило. Не тільки з самого центру, але і з чотирьох дальших сіл, які належали до волівської громади, прийшли старі й молоді, жінки й чоловіки попрощатися в останнє з покійником, що за життя був мудрою і найбільш шановною справедливою людиною, мучеником за інтереси громади.

Переслідування, терор і свавілля почали людей гуртувати, особливо з того часу, як побачили, що перед солідарністю громади мусіли й пани попустити і Федорич дістався на волю. Та й цей масовий, демонстративний похорон не обійшовся без асистенції жандармів...

Продан за весь той час не зустрівся з Анцькою Маслійкою. Вона була з худобою в Козяї. Побачив її тільки на похороні, але, мабуть, вона його не помітила серед маси, бо за рідним батьком плакала, мов дощ.

Молодий брат Продана, Михайло, втік від військових обозів, але ногу він ознобив¹⁶¹ так, що стопа покривилась і він, мабуть, кульгатиме все життя.

На пошті провадилась нормальна праця, роботи було по вуха, по посилки ходили і для війська і для шпиталю, крім того, Ляля з Ранцем вечорами водилась по-під руки, а Продан повинен був обслуговувати телефонний і телеграфний апарати. Він був втомлений, перепрацьований, до того й огірчений за поведінку Лялі. Одного

разу каже він так поштмайстерові:

- Пане шефе, я сам не вистачаю. Візьміть собі когось іншого за листоношу, а мене призначіть за урядовця пошти, адже бачите, що я вповні запрацювавсь.

Постмайстер почав сміятися:

- Юначе, до урядовця ще ти не доріс. Але коли б і так, на нашій пошті ще на одного урядовця систематизованого місця нема, ти повинен залишитися й надалі листоношею, але за окрему працю на п'ять срібняків я тобі підвищу заробітну платню.

Мрії Продана розвіялися, ніколи він поштовим урядовцем не буде.

Одного вечора увійшла до хати батьків Продана Анцька Маслийка.

- Проданку, мама тебе просить, заходь до нас і переглянь всі записки покійного батька, бо буде суд. Мама не хоче тих записок видати з рук. Торгаші запра-
вотили¹⁶² тата і за розібраний товар жадають таку величезну суму, що і всього нашого майна на те не вистачить. Принеси й чисті папери, - мовила дівчина крізь сльози.

Продан приобіцяв. В неділю, як тільки виконав обов'язки на пошті, вже сполудня пішов до Федоричів. Стара Маслийка його привітала і поклала перед нього копу паперів, перев'язаних мотузкою.

- Баранчук радить мені взяти фішкароша,¹⁶³ а я боюся видати ці папери з рук. Що маю робити?

- Зробити відписи для себе, а для адвоката дати оригінали, - радив Продан, знаючи з досвіду, що й на пошті шеф так робить, що затримує собі копії.

Вибрав принесені аркуші паперу і почав відписувати викази, посвідки, підтвердження. Під вечір прийшов і Путраш, все те переглянув, підсумували, вираховували. Але Путраш був тієї думки, що адвокатуві треба дати тільки відписи, а оригінали показати лиш перед судом, як буде того потрібно. Радив найняти адвоката д-ра Кат-

рича, що вмів і по-українськи і була така чутка, що походить із селян десь з околиці Мукачева. Стара Маслийка по судах і по урядах ніколи не ходила і попросила Продана піти з нею до Катрича. Продан взяв папері і пішов з нею. Катрич переглядав, почерк був гарний, літери круглі, красочні.

- Хто відписував ці документи? - спитався.

- Я, пане докторе, - відповів Продан.

- Гарне письмо маєш... маєте, - він сказав, а потім додав:

- Мого писаря забрали на війну. Не хотіли б ви до мене вступити за писаря?

- А скільки б ви мені дали на місяць? - спитав Продан.

- Ну, юначе, ви початківець, але тридцять срібників я вам дав би.

Продан подумав, що це далеко більше, ніж він одержує на пошті.

- Пане адвокате, я погоджуюся, - заявив Продан і дуже втішився, що нарешті вирветься з-під тієї пошти, покаже дулю і Лялі, не працюватиме по чотирнадцять годин за добу, все ж таки, хоч і писарем, але урядовцем і не носитиме поштову торбу, що вже йому обридла. А головне, заробить більше, купить собі новий костюм і даватиме батькам більше, ніж досі.

- Юначе, першого вже маєте до мене наступити, за три дні дайте пану поштмайстерові відповідь¹⁶⁴ чотирнадцятиднєву, це так за законом. А решту я вже полагоджу сам.

Продан вернувся на пошту і, не чекаючи трьох днів, ще тієї самої днини подав писемну відповідь, подумавши при тому: "Шукай собі іншого дурня стільки працювати за мізерний гріш".

Шеф аж очі витріщив. Ляля теж була заскочена. Стала його перемовляти, бо ж це для неї праця збільшиться, але Продан не відступав від свого заміру, хоч пошт

майстер ще п'ять срібняків був згоден придати.

Першого травня Продан вже почав працювати в адвоката, підучувався писати на машині, переписував акти, познайомився з земельною книгою, з якої треба було робити витяги. Не минув і місяць і він уже писав на машині досить швидко, навіть за диктатом. Катрич був з нього задоволений, хоч інколи і гнівався на нього, бо під час диктату він з мадярської мови робив граматичні помилки і адвокат мусів виправляти пером. Продан на урядові години не дивився, працював більш як треба. Не був більше рабом контори, як на пошті. Вечорами мав зовсім вільний час. Батько був задоволений і вже ніколи йому не згадував, щоб вертався додому на працю в господарстві.

Проти покійного Федорича розпочався цивільний процес. Адвокат Катрич робив усе, щоб доказати, що покійний робив в інтересі громади. Але робили заходи й адвокати жидів-позивачів, щоб всю вину звалити на покійника і забрати його маєток.

Суд частинно узнав громадські роботи і використання матеріал на публічні будинки, школи, дороги, але не узнав на приватні будинки, а теж присудив заплатити кукурудзу видану тим, що на громадських роботах не працювали. Але тих не було вдома, не було кому вирівняти борги, бо вони були на фронтах, або не мали з чого платити. Катрич документами доказав і те, що фактури Лейби були старі, він дав вимірити квадратури магазину і поставлена кількість з п'ятсот центнерів спала на половину.

Але і так старій Маслійці довелося продати воли, корову і дві ниви, щоб вилізти з біди, заплатити судові кошти та витрати, зокрема й адвокатам. Маслійка проклинала весь світ, проклинала й Катрича, що він не витягнув її з довгів вповні, проклинала й "дурний розум" свого покійного чоловіка.

- Був би неграмотним, як і всі інші чесні люди, був би залишився ґаздою а не пхався в старости, бо його та письменність в жебри привела і так половина майна піш-

ла за його доброту. За православіє втратив здоров'я, пішло і грошей чимало, а тепер осиротив свою дитину. Он, стайня порожня, ялівка одна залишилася тільки, мо-лока нема в хаті.

З великого гніву стара Маслийка спалила всі книги, які тільки мала на полиці - і святі і світські, бо, на її думку, тільки вони на причині, що вона, перша ґаздиня в селі, зійшла на пси, найкращі дві ниви і худо-ба пішли чортові в зуби. Гнівлася вона й на Продана за його письменність і дочці заборонила зустрічатися з ним. Вона була переконана, що все зло походить з тих книжок, що коли б не було письма, не було б ані панів, не було б здирства, судових процесів, езекуто-рів, обману, адвокатів, писарів і людям добре жилося б, як колись за дідів, коли в селі не була та чорна гидота, що смоктає всі соки з селянина.

- Ні, писар скуди не буде ходити, мій зять повинен бути ґаздівський парубок, а то запропастить і те, що залишилося.

Радилася з Путрашем, чи не обновити процес, чи не подати апеляцію, може б вищий суд увільнив її вповні. Але надії було дуже мало, витрат було б ще більше. За-мість того Путраш радив подати позов проти тих, що за-брали матеріял і не заплатили за кукурудзу.

- Чорти з ними будуть правотитися і ходити по су-дах. Як він чесна людина, то заплатить і без суду.

Справді, Путрашеві вдалося дещо постягати від тих, що були вдома, а на інших чекай, аж вернуться з вій-ни, коли вернуться взагалі.

НА ФРОНТІ

Ще на початку війни німецький цісар Вільгельм Дру-гий заявив, що війна скінчиться до Нового Року. Але вже рік, як страшна різня ведеться, а кінця немає.

Австро-угорська армія потребувала дальшого людського матеріалу, "каноненфутер" – гарматне м'ясо. Тих, що пішли до війська перед роком, ненаситний фронт уже пожер. Набір рекрутів щораз частіше повторявся, потім вже кожних два місяці відводили завжди нових і нових людей до війська.

В серпні вже прийшла черга й на вісімнадцятирічного Продана, хоч за мирних часів рекрути¹⁶⁵ були на три роки старші. Продана взяли до війська. Ще два місяці пописарював він у адвоката Катрича і надходив перший жовтень, день прощання. Напередодні від'їзду парубки-рекрути в шинку Шапса загуляли, сиділи та співали, між ними й Продан. Потім вирушили селом. Рекрути знову почали співати:

Бодай вам, пани прокляті,
звірі кров хлєптали,
що ви мене, молодого,
до війська забрали...

Напроти них ішов гуляючи з паличкою з срібною рукояткою нотар Пікель. Він добре володів українською мовою, текст пісні йому, мабуть, не сподобався, бо страшно обурився на ті слова пісні і почав палицею бити рекрутів, куди попало. Продана це обурило до крові.

– Як ви смієте рекрутів бити, які ідуть на фронт свою кров за вас проливати?

Замість відповіді дістав і він палицею по голові. Та він раптом підстрибнув, зловив Пікеля за горло.

– Ти паршивцю! Нас не збиткуватимеш більше!

Пікель вихопив бравнінг з кишені, але Василь Синичук миттю схватив його за руку, а Грицик вирвав зброю і кинув через пліт далеко в траву.

– На, іди шукай!

Шекета поламав срібну паличку пана нотаря на дрібні тріски. Пікель ще й дістав кілька добрих стусанів від парубків і "дав ногам знати".

Вечером Продан пішов до Маслийки попрощатись, але

не знайшов нікого вдома. Він довідався, що вона ночує з ягнятами в колибі на Косманцях. Перейшов ріку і там її дійсно знайшов ще з одною молодшою подругою. Дівча вже спало, а вони двоє ходили по-під руку по толоці, обнімалися, цілувалися майже до півночі.

- Анцько люба, будеш на мене чекати?

- Буду, Проданку, присягаю.

- І тоді, коли б вернувся без ноги, без руки, або з одним оком?

- Продане, до самої смерти я твоя, - запевняла його Анцька.

Продан вернувся додому. Другого дня зранку рекрути посідали на вози, батьки, сестри, брати, рідня в плач і рушили в далеку непевність.

Мараморошани служили в двох полках: в цісарсько-королівському пішому 85-ому полку німецькому та у 12-ому пішому полку угорському гонведському. 85-ий полк мав осідок у Сиготі, але відколи довелося з Сигота евакувати, кадр був тепер в Балашадярматі, а сукмарський гонведський полк в Егеру. Обидва міста знаходилися в північно-західній Мадярщині.

Рекрут Продан їхав до свого полку в Егер. І почались двомісячні військові муштри, нелюдські вправи. Тут команда велася мадярською мовою, офіцери були виключно мадяри, але ядро мужви це ж майже самі "рутени" та "волохи"-румуни. Мадяри глумливо називали цей полк "регімент нуші-руші". Вправа була тверда, офіцери й унтерофіцери¹⁰⁶ брутальні. Найгірше було те, що рекрути в ротах були мішані: старі діди й молоді хлопці, грамотні і зовсім неписьменні і цих було на дев'ятдесят відсотків. Вправлятися з старими було важко, а найтяжче для тих, що ні слова не розуміли з мадярської мови.

В Продановому рою був один старий ясінський гуцул, тілесно слабкий, сухий, горбатий - вже й таких брали на війну. Сам він недотепа, вічно журбою прибитий, вдома п'ятеро дітей, злидні. Спритности не було в ньому а-

ні стільки, щоб крок тримав, ноги міняв. На команду: "Едь-кетте!" - Раз-два! - він виступав то лівою, то правою. Брутальний маляр-сержант до лівої ноги прив'язав йому сіна, до правої жмут соломи і кричав: "Сина-салма!" - "Сіно-солома!"... Його били, збиткувалися над ним, плювали йому у вічі, копали черевиками, знущалися над ним. Він не раз омлівав, врешті занедужав, попав у лікарню і там помер.

Під кінець листопада вправа була закінчена і Продана приділили до "маршкомпанії". Замість дрантивих полотняних лахів одягли їх добре - в нову, теплу, зимову уніформу, черевики нові, в наплечник дали білизну, шість м'ясних консерв з тим, що їх можна з'їсти тільки по наказу, сухарі, чорної кави із помолотого та осолодженого жита, і багато патронів, бо аж тристашістдесят набоїв по п'ять штук в блящі. Нові рушниці на п'ять набоїв, бо з одним патроном приділювали тільки вартовим у запілля. На боці на ремені звисав не тільки багнет з піхвою, але й лопата або кирка, крім того пів полотнища пірамідного австрійського військового намету, завжди один на двох. На голову важкий, сталевий шолом. Повне озброєння - це вага поважна, є що нести.

Останні два дні пустили рекрутів і до міста, перед тим, за звесь час вправ, не сміли виходити. Продан у чужому місті завжди любив приглядатися до архітектури. Старинне місто Егер було знищене ще за турецьких часів, відбудоване потім дуже гарно, в ньому повно барокових будинків, храмів, історичних пам'яток. Лежало між невисокими горбами, на них повно винограду. З північного боку на горі простягалася кам'яна старинна фортеця. Зовнішні мури були величезні, стрімкі й високі, до твердині входилося кам'яною брамою. В середині замку знаходилися казарми, командантури, адміністративні й господарські будинки, арсенал. Колись під цими мурами пролилося багато християнської й мусульманської крові, бо замок був стратегічним пунктом, місцем запеклих боїв, атак і контратак за турецьких часів. Угорський герой Добош із своїми оборонними вій-

ськами відбивав турецькі напади впродовж довгого часу, а навіть завзяті мадярські жінки з оборонних мурів і башт лили на голови ворогів окріп, кидали брили. Все ж таки турки твердиню здобули і під самим замком вибудували свою святиню – мечеть, а біля неї поставили високий, стрункий, неначе загострений олівець, мінарет, який, як історична пам'ятка, височив тут і дотепер.

Фронтний батальйон сформувався і в повному вирядженні рушив на залізничий двірець. В батальйоні були чотири роти по сто-шістдесят людей. Люди були сумні, огірчені. Не легко було на душі й Проданові. Тішило його хіба ж те, що вже кінець суворим муштрам, вивертів з цих мурів і побачить трохи дальшого світу. Нові картини незнайомих околиць його вже змалку приваблювали. Деякі жінки й рідня приїхали попрощатися з вояками, що вирушали на фронт, але їх було мало. З далекої Мараморощини ніхто не приїхав. За весь той час Продан одержав тільки дві листівки від Анці і листа від батьків.

Ешелюн їхав через Перемишль, Львів, звідти поїзд закрутив з ними на Волинь.

- Ось, Україна, наша нещасна, вигоріла, спалена, ожебрачена Україна, - вибухло з грудей Продана, коли він з товарного вагону бачив руїни, самі комини й пустелі.

Поїзд мчав через Холм, доїхали до Ковеля, за ними залишилося кілька зупинок, а потім почулось: "Всі виступити!" Поїзд далі не їхав, це вже була фронтна смуга.

І довелося з повним вирядженням іти цілий день пішки до фронтових позицій. Тут окопи були побудовані міцно, "лисичі ями" були вистелені з кількох верстов сильними дубовими колодами та глиною, їх проривав тільки найтяжчий калібер ґранати, але це було зрідка. В кожній ямі для цілої роти були бляшані печі. Тільки вошей у них було пребагато. Візьмеш на себе чисту білизну, а вже на другий день по полах білої сорочки де-

сятки годованих вошей. Але "рутени" мали свій спосіб нищити вошей, бо між вояками були й колишні лісоруби, а ті вміли позбутися галапасів. Скинеш сорочку, над вогнем або гарячою плитою закрутиш її, парю сорочка прогріється і тоді швидко зразу розкручуй і стрясай на вогонь. Воші падають, на блясі аж тріскає.

Зима в окопах була надзвичайно холодна. В першій лінії ніхто не смів роздягнутись, тільки пояс скинути, спалося одягненим. Деякі мудрагелі хотіли за всяку ціну дістатися звідси, навмисно ходили босі в снігу, щоб собі скалічити ноги, але, дивна річ, люди щодалі так були загартовані, що нога нікому не змерзла, навпаки, навіть не простудилися.

Впродовж цілої зими було кільканадцять гарматних підготовок, росіяни нападали, обстрілювали позиції дуже сильно, ішли в атаки, але лінії не прорвали. На провесні розпочалися ще завзятіші бої, рота Продана рідшала, більш половини людей уже бракувало, треба було військо доповнити, перегрупувати, дати далеко за фронт на кількатижневий відпочинок. До лінії увійшли нові батальйони, частина Продана опинилася за Ковелем, в селі Троянівці. Рота розбилася на чоти, чоти на рої, вояків порозділювали по селянських хатах. Проданів рій замешкав в одній вдови, що мала дорослу дочку. Жила там ще й одна пані, одягнена в міське плаття¹⁶⁷. Показалось, що це місцева вчителька, яка в цієї вдови знайшла прибіжище, бо її житло, разом зі школою, забрав командир полку.

Селянські дівчата й молодіці перед воячнею ховались, їх обходили, щоб їх не зачіпали, одягались неохайно в старе лахміття, голови завивали хустинами, робились штучно поганими, нецікавими, щоб закрити вроду ганчір'ям і лахами. Красуню воячня зачіпала, а на погану й не подивилася. Закутається в чорну хустку, зав'яже під самою бородою, натягне на очі і виглядає, мов стара баба з болячими зубами.

Перегрупували й роту, в якій служив Продан. Людей порозділювали, з оригінальної роти залишилася хіба ж

п'ята частина. Але командир роти залишився той, що був, добряга, словацький учитель Брезина, якого Продан зустрів уже на фронті і який перебрав його роту.

Оберляйтнант Брезина, як педагог, був цікавий на те, з яких національностей складається його рота, що тепер числила теж біля сто-шістдесят людей з новим доповненням. Виявилось, що три-четвертина роти - це самі українці, четвертина - румуни, а мадярів було хіба ж десята частина. Приємно було слухати, що перший зі всіх командирів, Брезина почав до українців говорити по-словацьки, згідно сотацьким діалектом. Його хлопці добре розуміли і він їх. Продан він полюбив ще на фронті і запропонував його на десятника. Він вмів з людьми поводитися і за ним рота була б і в вогонь пішла. На фронті добрий офіцер - це наче батько; спільне страждання якось зближує його з людьми, правда, не кожного, бо мадярські офіцери і тут дивилися на мужиків звисока, хоч уже не були настільки брутальними, як у запллі. Але Брезина був слов'янином і рутенами не погорджував.

З наказу полковника і тут робилися вправи, щоб рота не ледачіла. Не була це вже така нелюдська муштра, як в Егері, але кожна рота виходила на поле, трохи вправлялася, а потім відпочивали. Брезина висловив бажання, щоб співали українці, яких було найбільше. Але ті не вміли проспівати ані одної походової пісні, а коломийки до кроку не годились.

- Що ви за народ, що не вмієте співати? - питався Брезина.

- Нам навіть розмовляти в роті в Егері заборонявали, - відповіли хлопці.

Брезина крутив головою і замість рутенів заспівали щось там румуни. Тоді Продан озвався:

- Українці вміють співати; прошу вашого дозволу, щоб їх трохи підучити.

Брезина дозволив. Продан зібрав хлопців, завів їх під клуню своєї хазяйки, бо росив дощ. Випробував і

поділив голоси та почав навчати походові пісні. Перший раз в житті довелось йому бути і диригентом хору. Від колишнього свого вчителя Бокотея трохи навчився вести хор. Деякі пісні він знав ще з Галичини, інші викомбінував сам на відому мелодію, щоб перед словаком не паленіти від сорому за своїх земляків.

Наступної днини, маршируючи селом на вправи в поле, хлопці вдарили, аж залунало:

Ой, на горі та женці жнуть,
а попід горою,
долом долиною
козаки йдуть...

Потім прийшли й дальші походові козацькі пісні. А коли верталися з поля назад через село, Продан побачив цілий гурт селян.

- Це наші, наші хлопці! - гукали деякі. Вони не хотіли вірити, що в австрійських мундирах можуть бути й українці. Коли розійшлись по хатах, їх селяни питалися, що вони за люди, звідки вони, що так само розмовляють як і волиняни, де знаходиться їх країна. Мовчазні селянські дівчата й молодиці вже не ховались по коморах, не обходили їх, розбалакалися.

Продан, підбадьорений цими успіхами, ще тієї днини робив дальшу пробу і почав вивчати пісню "Засвистали козаченьки". Тільки що залунала перша строфа, як із хати озвалася пані вчителька:

- Зле співаєте, хлопці, на одному місці фальшуєте.

Вчителька вийшла з хати просто до Продана, проспівала першу й другу строфу як слід і надиктувала Проданові дальші дві строфи цієї пісні.

- Дуже дякуємо, пані вчителько. Шкода, що більш пісень я не знаю, - сказав десятник Гринюх.

- Я вам поможу, - відповіла вчителька, винесла з хати збірник українських пісень, де були й ноти і подала Проданові. Ще й мелодії проспівала: "Ой, видно село...", "Ой, не ходи, Грицю...", "У містечку Богу-

славку..." й інші.

Хлопці дуже радо співали щоднини - на походах, на подвір'ї, в клуні, а навіть на площі для всього батальйону. Приходили старі й молоді, мов на концерт. Дівчата поскидали хустки, причепурились, знайомилися з українськими хлопцями. Продан не виходив з дива, коли його хазяйчина дочка взяла попід руку і провадила селом додому. Вже тиждень у них мешкає, ані добре не приглянувся на неї, вона, закутана в лахи, до нього не підходила. А тепер сама бере його попід руку і веде додому. Щічки мов кров з молоком, брови чорні, вічка чорні, мов темна нічка. Отака якраз і його Анцька... Він міг би закохатись у цій дівчині, але в нього Анцька... він її не зрадить.

Тієї днини хазяйка зарізала останню курку і прилаштувала добру вечерю, хоч не дуже було з чого, бо фронтова лінія вже двічі сюди проходила і воячня все позабирала. Але українські вояки допомагали чим могли, давали їм хліба, консерви, каву, бо тут їх годували дуже добре, щоб відпочинули, набрали сили і... ішли знову на заріз.

Наступної днини рота знову маршувала селом. Брезина був дуже задоволений і тільки дивувався, як могли українці за такий короткий час створити хор, а в їх репертуарі десятки пісень.

Одного вечора хор зробив несподіванку. Українські вояки запросили селянських дівчат "на концерт". Дівчата справді прийшли з матерями, або й самі і розпочався "концерт" на широкому подвір'ї. Хлопці проспівали всі пісні, які приготували для цієї програми, але "публіці" було все це замало і вона вимагала й дальших пісень. Тоді виступило кілька вояків і почали виспівувати "сольо". Але вони знали тільки свої коломийки. Санітар Федір Носа, деś з околиці Тересви, почав:

Чорти будуть бідувати,
буду ся женити,
чорти будуть за чужими
жонами ходити...

А далі виступив і гуцул з своєю коломийкою:

Ой, гуцуле, гуцулику,
ой, гуцуле, гуцку,
ой, подай ти на коника
Василині ручку...

До нього підбіг інший, вони руками сплелися і почали танцювати, виспівуючи:

Ко 'б-єсь¹⁶⁸ така до роботи,
ко 'б-єсь така прясти,
як то ідеш на весілля
ніженьками трясти...

Слухачі плескали до такту. Один дідок між дівками не витримав, побіг до своєї хати і приніс гармонію. Зразу вернувся і почав вигравати волинські українські пісні до танцю, вояки схопили дівчат і молодиць і танець пішов... Вже настала темна ніч, а вони ще все танцювали. Навіть Брезина запросив дівчину і дався в танок.

Дивна, чудесна єси ти, рідна, українська пісне! Через льоди зближуєш серця і підносиш кволі душі, ламаєш криги і єднаєш людей, що дивились вовком один на одного. Ти єдина вмієш засмутити, але й розвеселити.

В роті все змінилося. Перед тим, хоч і найкращі силою, найбільші кількістю, виглядом і ростом гарні, українці були в тилу, були останніми. Їх прозивали, з них сміялися; а тепер, відколи в роті переважала українська пісня, вже ніхто не соромився своїм "рутенством". Правда, до того спричинився і слов'янин, словак Брезина, який українцям давав першенство, ставив їх за приклад.

Одного вечора пані учителька Проданові й каже:

- Яка трагедія, що діти одного народу порозшматовані між держави, брат рідного брата убиває.

- А що ж нам робити, коли така доля у нас, - сказав Продан.

- Здаватися в полон і не проливати кров за чужі ін-

тереси.

- Пані вчителько, не один з цієї думкою носить і жде тільки нагоди.

Продан бачив кілька книжок на полиці і почав цікавитися ними. Але це були російські підручники. Вчителька запитала і вибрала із скрині сховану грубу книгу.

- На, десятнику, цю собі прочитай, але крадькома, щоб тебе не бачили мадяри. Цю книгу і наші пани не дуже люблять, їй доводиться по скринях ховати.

Продан почав переглядати. Це була "Історія України" Миколи Аркаса, до того ще і з гарними ілюстраціями. Перед очима Продана відкрився давній український світ. Він тут на образках побачив і преславних руських князів київської Руси, і хоробрих гетьманів, вожда й полководця Богдана Хмельницького, тодішню зброю, одягу, все-все проходило перед його очима. Немов ті преславні наші предки ожили перед ним і до нього проговорили. Осьде наше минуле, осьде наша похована слава! Десятник австро-угорської армії заплакав над трагічним положенням свого великого народу. Ох, могутній Володимире, геніальний Ярослав Мудрий, якби ви знали, якими бездоляними стали пізні нащадки вашого славного народу! Їх вішають, стріляють, гноблять і принижують, вони чужу зброю носять і приневолені стріляти до своїх рідних братів...

Ця книга для Продана була новиною, він такої ще ніколи не бачив. Він її перечитував, з неї не тільки вчився, але її зміст втягав до себе, вивчав, неначе складав до архіву свого мозку, щоб знав, щоб ніколи не забув, бо такого в малярських школах не вчили, таку треба із сховків вишукати і всмоктати в свою душу, в свою пам'ять, у своє серце, щоб воно ніколи не виблідло.

Неначе виголодніла людина до їжі, неначе спрагнена людина до води, так кинувся Продан до цієї книги, що говорила про минуле його поневоленого народу, з якого і він походить. Перед його очима продефілювали

княжі комонники, полки галицького короля Данила, колони козаків Байди Вишневецького, проплили чайки козаків гетьмана Конашевича, лави запорожців та озброєні селянські полки великого гетьмана Богдана Хмельницького, перемога над Жовтими Бодами, геройські подвиги Кривоноса, Богуна. Продан почувався нещасним. Йому соромно стало, що він носить уніформу австрійського цісаря. Ще і ще раз перечитував, дякуючи вчительці, що його довела до цього пізнання.

- - - - -

Батальйон, відпочинувши і доповнивши свої людські втрати новими людьми, вирушив знову до першої лінії. Квітень і травень не принесли жодних змін, австрійці не спромоглися на наступ і думали, що не розпочнуть його ані росіяни. А вдома брак хліба, брак паші, брак харчів. Приходять сінокоси, згодом і жнива і нікому зібрати пашу та хліб із стебла. Прийшло розпорядження пускати вояків, синів хліборобів, навіть із фронту, щоб допомогли батькам і державі забезпечити корм, покінчити жнива та дати хліб під стріху, бо вже й армія відчувала його брак, до хлібного тіста мішають і борошно з "кінських" каштанів.

Брезина покликав до себе Продана:

- Десятнику, хто твої батьки?

- Хлібороби, пане оберляйтнанте.

- Коли так, уділюю тобі тритижневу відпустку на сільсько-господарські роботи, тепер на копання і сінокоси, пізніш одержиш і на жнива.

Продан дуже подякував своєму командиреві і з повним фронтовим вирядженням прибув до Волового. Це був початок червня, батько в Затіні ще не косив, але по нижче положених долинах на отаву люди вже косили, а також косили вже і в Козяї.

Продан пішов у Козяї до своєї Маслийки. Анцька косила сама, бо чоловіків було мало, ані за добрі гроші

не наймеш.

- Анцько, дозволь, щоб я тобі допомагав хоч один тиждень, бо сама, бідна дівчино, не даси собі ради, - запропонував Продан після милого, солодкого привітання.

Анцька радо погодилась. Продан виклепав косу старого, покійного Федорича і почав косити. Стара Маслийка пішла в село, вона вернеться тільки завтра.

Продан косив, доки тільки бачив. Анцька зварила кулешу з бриндзею і спільно повечеряли.

- Анцько, де ж я спатиму? - питався Продан.

- Любий мій, коли б ти присягнув, що будеш чемний і крім цілунку нічого іншого не питатимеш, то спав би зі мною тут у хаті. Але тому, що на ночівлю прийде сюди і молодиця Бадолиха, яка спала на стайні, то я зроблю так, що ти підеш на стайню спати, а вона спатиме зі мною в хаті. Добре, що вона приходить, а дістала б я від мами, що в мене парубок ночував...

- А хіба ж я вже з тобою не ночував? - жартував Продан.

- Де, коли?

- А під колибою, з ягнятами як була. Забула?

- Ех, голубе, ми не спали, водилися за руки, обнімалися, цілувалися і... плакали, - відповіла Анцька.

Сиділи вони в обіймах, поки молодиця не прийшла. Потім Продан побажав доброї ночі і пішов на стайню ночувати.

Вранці збудила його пташня, що в лісі біля самої стайні розспівалася ще надосвітку. Продан встав і пішов косити. Віля дев'ятої години прийшла з села стара Маслийка, принесла їжу і прийшла обертати поліг на кошеної трави. Трохи здивувалась, крутила головою, що знайшла нового косаря, який їй тепер пригодився. Але коли надходив вечір, в село вже послала Анцьку. Коли Анцька принесла третьої днини із села перші лопатки молодої квасолі, ще й підбиті на сметані, мати її на-

сварила, що ще вони надто маленькі, шкода було рвати. Продан добре знав, що це вона для нього їх нарвала.

Продан жалів, що Анцька ходить у село і не може з нею пробути вечір на самоті. Перед хижими очима матері не можна було ані пообніматись, ані поцілуватись, вона стерегла дочку і весь день доглядала за нею, щоб не була занадто близько до парубка. Але коли Анцька обертала сіно і підійшла зовсім близько до його коси, Продан їй шепнув:

- Анцько, пішли до тебе сватачів.

- Посилай хоч і зараз, мій любий, - відповіла вона.

Продан косив цілий тиждень, в суботу вернувся додому. Його мати нарікала, що сина бачила тільки першої днини, він пішов за дівчиною і від понеділка не показався.

- А хіба ж ми не такими були? - боронив сина батько.

Продан довго крутився біля батька, щось йому лежало на серці, щось мав йому сказати. Врешті відважився і промовив:

- Тату, я повним серцем люблю Маслійчину Анцю. Ідіть за мене її сватати, бо я хочу з нею одружитись.

Батько почав сміятися.

- Дурний хлопче, тепер женитися?! Тепер, коли в тебе в куті рушниця? Оженитись, покинути молоду жінку і вертатися знову на фронт?

- Адже є й другі жінки, що залишилися самі.

- Так, але яка їх поведінка?

- Тату, своїй Маслійці я вірю.

- Ти ще молодий і не знаєш життя як слід. Як дівчина стане молодницею і закоштує¹⁶⁹ поцілунків, вона їх бажатиме постійно, коли не від свого чоловіка, то від іншого. Ані одній не вірь.

- Тату, але я без Анці не можу жити...

Степан обурився. Піднятим тоном говорив:

- Хто ж таке бачив, хто ж таке почув, оженитися і зразу геть! Ще тому ледве дев'ятнадцять років, а він вже й женитися!

- Тату, але я її так кохаю, що вона мені сниться, її постійно бачу перед собою і нема мені життя без Анцьки.

- Ні, сину, не дозволю, щоб ти був нещасний. Повнолітнім ти будеш, як матимеш двадцять чотири роки, а доти ти ще дітвак, під опікою батька. Любитесь, то чекайте. Ти на фронті можеш стати калікою, можеш обездолити свою дружину, вона тебе відкине, будеш для неї непотрібним. А як, не дай бог, поляжеш, бо ось скільки вже наших людей лежить у землі, зробиш її ще більш нещасливою. Вдів тепер дуже багато, а вдовиця не так швидко знайде другого чоловіка. Послухай ти мене, може дасть Господь Бог, що війна незабаром скінчиться, вернешся додому, а тоді, про мене, женись, хоч і не будеш ще повнолітнім.

Батько багато мав аргументів, добре знав і те, що стара Маслійка кривим оком дивиться на Продана і його на зятя не прийме.

Продан хотів забезпечити для себе Анцьку, коли вже тепер зразу і не зроблять весілля, то справити хоч заручини. Правда, в селян після заручин за три тижні відбудеться й весілля, але Продан бачив, що в панів заручені ходять роками, доки поберуться. Він хоче, щоб Анцька була його судженою, щоб все село знало, що це його наречена.

В понеділок раненько вибрався він знову в Козяй. Звернувся просто до старої Маслійки. Він сватав за себе сам, хоч у селі було звичаєм послати сватів, нехай розумні, старі люди договоряться, що і як.

- Ми з Анцькою любимось і хочемо заручитися. Віддайте за мене вашу дочку.

Стара Маслійка почервоніла мов рак і обурено сказала:

- Ось, сирохман, у ґазди пнеться!

- Для вашої дочки я забезпечу краще життя, ніж отут їй бідувати, - заявив Продан.

- З того ґаздівства, що ви маєте, багато не наїстесь. Хліба не вистарчас ані твому батькові, а коли те своє мізерне майно розділить між п'ятеро дітей, то вам буде замало і під картоплю.

- Але я... я можу бути і писарем.

- Писар, ха-ха! Драбуга писар відважиться свата-ти ґаздівську доню! Писаря хоч коли можуть викинути із служби, а ґазду з панства не скинуть ніколи, господар сам собі хазяїном, у нього майно Боже та його. Йому ніхто не наказує, а ти мусиш дивитися, як пан фішкареш виспався. А помре, або чорти його заберуть, то ти йди свині пасти! Писар!... Адже я, сирохмане, вигодую два бики на рік і більше зароблю, ніж два такі дрантиві писарі як ти... Або може хазяїном хочеш стати і то на мойому? Але який з тебе, в чорта, хазяїн, коли й косу не виклепаєш як слід, й косити не вмієш, як годиться. Он косив і поскуб траву, стебла полишав на поляні, людям на сором. Так воно коситься? Вершив копицю сіна на подині, а дивись, яка вона черевата, яка погана, може й затікатиме. Який з тебе, в чорта, ґазда?!

- Але я письменна людина, зароблю собі і...

Маслийка вискочила, не дала йому навіть закінчити речення:

- ...до чорта з твоїм письменством! О, Федорич був письменний і яка доля його постигла! Мало що не півмастку пішло на те, що він грамотним був. Був би зовсім неписьменним, був би ґаздою, то був би не запропастив і себе і нас. А врешті, хлопче, скажи тільки, що з твого письменства? Ані хлоп, ані пан. Від селян утік, а до панів не добіг. Гайдуком хіба ж тобі десь бути, божеником або листоношею... І отаке ніщо відважиться ходити за мою дочкою! Ти ж не сліпий, бачиш, що ми дві мусимо косити, нам треба парубка-хазяїна, який всією душею візьметься до ґаздівства. Я потребу

зятя у прийми, розумієш? У прийми, кажу. Дочку я з хати не пущу, інший поріг вона не переступить, на свекру не працюватиме, нехай робить на своєму. Хоче хтось бути моїм зятем, то ходи ти до мене, працюй, слава Богу, є на чому господарювати. А ти? Писарино нещасна, нікчемний сирохмане, голопупенку! Ні штанів у нього, а він за газдівською дочкою! Ще б пак!

Маслійка спустила язика, як млинець. Молола, сипала, грубі слова образи падали, сипалися на бідну голову хлопця. Він, до крови принижений, ображений, стояв і слухав глузування зарозумілої старої Маслійки. Пригадав собі слова свого батька: "Маслійка тебе ніколи на зятя не прийме. Маслійці треба слуги у прийми."

Проданові найбільше врилося у пам'ять одне речення Маслійки: "Від селян утік, а до панів не добіг"...Це чиста правда. Паном він не хоче і не бажає бути, але людиною з освітою - так!

Грізні, образливі слова матері почула й Анцька, трохи прислухалася і подалася понад потік, щоб не чути матиного глузування з її хлопця. Вона й сама чує від матері дуже часто "казання" щодо Продана, але про те йому ніколи не згадувала.

- За моєю дівкою ти не ходи і їй не пиши, вона ніколи твоєю не буде. Іди з моїх очей і більше не показуйся! - гукнула стара.

Продан, як збита собака, подався в долину. Переходячи через потік, він побачив Анцьку, там на нього ждала. Знала заздалегідь, що йому сюдою іти, бо перед ним не залишилося інше, як покинути цей негостинний Козяй назавжди.

- Проданку любий мій, наше кохання сильніше, ніж вся злоба моєї матері. Я тобі клянусь, що нікого не любитиму, тільки тебе...

Вони обнялись, стояли і довго цілувались. Але почувся крик матері:

- Анцю! Анцю-у-у, чортова дівко, куди зникла зно-

ву? Куди, в загибіть, пішла?... Я тобі виб'ю з голови твого писарину, не бійся! Анцю! Зразу вертайся, голову здійму, як пішла за тим шибеником!

- Прощай, мій любий, мама мене кличе, - сказала Анця.

- Ага, кличе і досить чемно, - промовив з іронією Продан.

Ще раз обнялись на прощання, востаннє. Анцька верталася до матері, а Продан подався долі потоком. Був щасливий, що Анцька його кохає. Важко було їй боротися з матір'ю, мати їстиме їй душу, шукатиме зятя у прийми. Справді, вони якогось чоловіка потребують до господарства. Але тоді нехай стара виходить заміж, тільки де той дурень, щоб стару язиканю хотів. Слугу найняти нема за що, а коли б і було, стара Маслійка скупа, сама від себе шкодує, ходить боса і тому потребує зятя, щоб на них робив.

Продан ніколи собі не завдавав питання, як то він плянує жити з Анцькою? Адже він і сам знає, що його хліборобство не тягне, що він знайде собі десь прожиток інде, що його манять книжки, що він мріє бути чимось іншим, ніж зятем старої Маслійки. Але він про те ніколи не думав. Він тільки знає одно: безмежно любить дівчину й іншим не турбується. Анцьку навіть не хотів би одягнути в міське, ні, вона красуня тільки в народному одязі.

Батько догадувався, що в Козяї щось мусіло трапитись, коли побачив, який син мовчазний. Був переконаний, що стара Маслійка Проданові показала двері.

Тиждень ще пробув Продан вдома у батьків, поміг де що, ходив у "Луг" косити, але з Анцькою більше не зустрічався, її мати тримала в Козяї, не пускала в село.

- - - - -

Під кінець червня Продан вернувся на фронт. Ледве знайшов свою частину, бо перед кількома днями російсь

кий генерал, що втік із австрійського полону в Угорщині, Врусілов, розпочав наступ, прорвав фронт і австрійське військо відступало.

Рота зайняла нові позиції, коли Продан прибув. Не встигли ще й добре закопатись, як росіяни почали їх засипати гранатами та шрапнелями з гармат так, що земля дрижала. Австрійські позиції російські війська атакували денно і по тричі, ішли на штики, хлопці падали, або були раненими, рота маліла, вже знов половина людей бракувало, а доповнення не приходило. Продан знайшов панцер з кулемету, носив його з собою, щоб боронити голову перед гострими кулями. Для нього ця офензива була страшна, вірив, що з того пекла не вийде живим.

На лівому крилі був чеський полк, той разом з полковником здався в полон і прийшли малярські частини. Продан був переконаний, що й Брезина зробив би те саме, але не було нагоди, бо мужва була мішана, до того підсилили кулеметчиків, а ті були виключно мадяри.

Росіяни прорвали й цю лінію і довелося знову відступати.

- Коли б ми були хоч десь під лісом, а то тут, на широкому полі, голову не можна піднести, росіяни стріляють влучно, - думав старший десятник Продан Гринюх. Незабаром і звідси втікали суньголов, бо знову трапилася небезпека, що їх можуть обійти росіяни, перервати лінію на іншому відтинку.

Рота підійшла до лісу, де були вже приготовані нові окопи. За самою спиною простягався старий, дубовий ліс. Ніч була спокійна, хлопці трохи відпочинули. Але почавши з скорого ранку знов розпочався "барабанний" гарматний вогонь. Продан на власній шкірі переконався, що лінія в лісі далеко гірша, ніж на відкритому полі, бо на бійців падали не тільки гранати, але й стовбури та гіляки дубів, підкошені вистрілами.

Ледве втрималися там два дні. Після страшної гарматної підготовки російська піхота знову атакувала. Хлопці вже правого рамени не відчували від постійної

стрілянини, а дула рушниць були гарячі, розпалені.Зробився напір, якраз на сотню. Хлопці почали вистрибувати з окопів, а тут - нова несподіванка, на яку й не думали: за ними стояли мадярські кулометчики, почали стріляти до своїх.

- Назад у лінію, або тут здохнете! - звучав наказ командира батальйону.

Під кінець цього гарячого дня із роти залишилася третина людей. Зліва-справа товариші полягли. Продан залишився, мабуть, панцер його захоронив. Вночі роту підсилено новими людьми, яких привели із запілля.Продан пізнав тут кілька земляків, хлопці з Рипинного, з Соймів, вони ще не закоштували цього "добра", перестрашені, нещасні.

Принесли теплу вечерю в казанах, якої не бачили вже від кількох днів, жили на сухарах і консервах.До Продана підійшов санітар Федір Носа, втомлений, ледве стояв на ногах. З Проданом він приятелював.

- Продане, ти бачиш ті пожежі довкола?

- На жаль, бачу, горить... Горять села, горить Україна... Австро-угорське військо відступає і командири дали наказ палити села... українські села. Мадяри виконують цей наказ на повних сто відсотків, палять все, щоб "не залишилося добро ворогові". Вогонь нівечить будинки, а ми топчемо жито і пшеницю...якраз дозріває... Ох, нещасна Україно, скільки раз вже тебе палила клята ворожа рука! Почавши від половецьких орд, через хана Батия, кочових наїздів, полчищ польських магнатів, по твоїх селах не раз і не двічі піднімався "червоний півень". Море сліз і крові пролила ти, бездоляна земле!

І знов довелось хватати наплечники й відступати. Після дводенного маршування з переставками, опинилися в знайомих околицях. Проданові добре знайоме село Троянівка, де він пробув кілька щасливих тижнів, де він виступав з хором, з якого вже й сліду нема.Закопались над самою Троянівкою, але відвідати село не було можна, російські гарматчики і тут обстрілювали позиції,

рота була в постійному поготівлі, ані "патронташів" не скидали з себе. Нараз від командира прийшов наказ, щоб Продан до нього негайно зголосився. Коли Продан прийшов, Брезина подивився на нього, зітхнув і сказав:

- Із своїх людей візьмеш кілька бійців і підпалиш село Троянівку, а ми відступатимемо. Коли побачиш червону ракету, можеш зачати. Сонце заходить, незабаром ніч, ракету буде видно.

Наказ одержується без жодного "але". Його негайно виконується без слова спротиву. Продан знав свого командира, ввесь час з ним пробув у першій лінії і відважився на кілька слів.

- Так точно, виконаю ваш наказ, але дуже вас прошу призначити на це завдання когось іншого. Я ж українець і усвідоміть собі, яке страшне українською рюкою палити українське село... Та ще до того Троянівку, де ми з вами прожили кілька щасливих тижнів... де наші хлопці співали... де і ви танцювали... Дайте мені хоч яке інше завдання, тільки на це мене не посилайте.

- Ти ж слов'янин, правда, юначе? - питався Брезина.

- Самі знаєте, що так, - відповів старший десятник командиреві.

- От через те я тебе й посилаю. Розумів?

- Так, розумію, - відповів Продан. Подався до роти, вибрав гуцула Романчука і бойка Колоса. І досить, більш не потребує, ці не зрадять. Вони - старі фронтовики, колишні члени його хору.

Подались вони полями, бо Троянівка стояла трохи боком. Війська вже там не було, відходили задні частини, що крили відступ. Тут було все знайоме: і тополі, що пнялись високо край села, і вишневі сади, і яблуні, і сливник, що були свідками веселого гомону з дівчатами.

Продан увійшов до своєї бувшої квартири. Їх всіх трьох тут добре знали. Хазяйка тремтіла від страху, дівчина теж, завита у лахи, ходила по хаті стривожена.

Хата була порожня, видно, що все повиношували, мабуть і ті рушники, що висіли на стіні, деś закопали в землю. Тільки вчителька була спокійна.

- А, Продане, ви знову тут? - питалася вчителька.

- Пані вчителько, зле є, нас послав командир підпалити ваше село.

Вчителька зблідла. Хазяйка скрикнула:

- Ой, ідіть від мене, ви нелюди австрійські!

- Але ми не підпалимо вашого села... наш добрий командир післав сюди якраз нас через те, щоб село охоронити перед пожежею, бо наказали за собою при відступі все пустити з димом. Але пожежу ми повинні маскувати, щось мусить і згоріти, що менше важливе. Деś скраю села покажіть нам якийсь об'єкт, щоб полковник здалеку бачив, що ми наказ виконали.

- Нехай вам Господь заплатить за вашу добру думку, - зраділа хазяйка. А вчителька каже:

- Край села є скирта торічної соломи поміщика, ту можете спалити.

- Але ми не знаємо, де вона.

- Оксано, веди їх, нехай її сплять, вона досить далеко і село не згорить, - наказувала вчителька, але дівчина сама боялася, то пішла з нею й мати. Хазяйка подорожі закликала й старого гармонікаря, шепнула йому щось на вухо і він ішов з ними. Зайшли аж ген далеко за село. Коли знялась червона ракета, Продан підпалив скирту соломи, що почала горіти зі всіх боків і далеко світила. А тут зразу почався сильний гарматний вогонь, з чиеї сторони, важко було вгадати. Жінки бігли додому, бо недалеко була балка з кручею і давала сякий-такий захист.

Продан вбіг до хати, щоб витягнути звідти й паню вчительку, бо гранати сипались. Двері були відчинені, вікна розбиті, до носа бив сопух саджі з пилом. Стрільно грянуло прямо в хату, тут експльодувало, звалило піч. Вчителька лежала в крові на долівці. Вона

була мертвою. Скриня розбита теж, з неї випала груба книга "Історія України"...

Продан вертався з людьми назад. Нижче села побачив ще одну скирту соломи, вітер віяв в противну сторону і не було небезпеки, що іскри полетять на хати і він підпалив і цю.

Вже світало, коли вони наздогнали свої частини і знайшли свою роту.

- Ну, що, виконав наказ? - питався Брезина.

- Так, виконав, згоріли до тла обидві скирти, відповів він.

Брезина задоволено усміхнувся, але нічого не сказав.

Російська офензива не вгасала, запеклі бої велися далі. Поляг і сам командир роти, словак Брезина. Якраз обсервував терен з біноклем в руках, коли засвістала російська куля і потрапила його в саме чоло... В сотні було вже тільки шістдесят людей, а з тих перших лишилося тільки тридцятеро.

Вночі прийшла свіжа "маршкомпанія", яку привів капітан Бержені. Це був дикий мадяр, фанатик фронту. На грудях повно відзначень, між ними й офіцерський хрест "Сігнум лявдіс", німецький залізний хрест. Про нього Продан чув уже перед тим. Він кілька разів був ранений і завжди добровільно вертався на фронт, навіть невилікуваний. Говорилося, що одного разу несподівано вернувся додому і жінку знайшов в обіймах іншого. Соперника посік шаблею, жінку вповні роздягнув і голу вигнав на вулицю... Божевільний та й годі! Твердий, суворий як до людей, так і до себе самого. Продан мав таке враження, що він сам собі шукає смерті. Небоязкий, надзвичайно відважний, завжди в першій лінії, інші схильно ходять, ховаються від куль, він стоїть немов би всім чванився: "Мене куля не береться..." Він уже давно мав бути командиром батальйону, але його вище начальство вважало за хворобливого чудака. Хоч інші офіцери шаблю давно вже відкинули, він і на фронті

ходив із шаблею, інколи і в салонових, парадних панталонах. Звичайно, на фронті нема такої нерозумної дисципліни як у кадрі, перед офіцером ніхто не стоїть напружений мов струна, здоровить, коли вважає за потрібне, офіцери з мужвою поводяться більш людяно. Але Бержені був виїмком. Він вимагав правильного поведіння, за найменшу дрібницю роздавав хлопцям порядні поличники, кричав, мов звірюка, вигрожував, що власноручно розстріляє. Його всі ненавиділи і бажали йому загибелі. "Рутенів" страшно ненавидів, всіх підозрівав у ненадійності, прозивав їх "мусками", уважав, що кожен з них тільки й те чекає, щоб потрапити в полон, був переконаний, що жоден з них не мірить на ворога, але стріляє в повітря.

Одного дня довелося знову відступати і то дуже швидко, бо росіяни перервали лінію на правому крилі відтинку і була небезпека оточення. Треба було з повним вирядженням в дійсності не відступати кроком, але тікати. Бержені наказав зараз за фронтом в бігу гуртуватись до замкнутої роти. Він бігав, кидав собою як божевільний, кілька разів вертаючися в окопи, чи хтось не залишився. На нещастя, між накиданою глиною знайшов Юрка Колоса. Якраз коли вилізав з окопів, дістав кулю в кісточку і не був всилі іти далі. До того, росіяни били з гармат, гранати вибухали, викидаючи з ям копу глини. Замість закликати санітарів і віднести раненого, Бержені вихопив револьвер і Колоса застрілив і то на очах кількох воїнів.

- Помирай тут радше, ніж маєш потрапити в полон, - ревів Бержені на все горло, демонструючи перед іншими, що їх чекає в тому випадку, як вони відстануть від інших.

Романчук, старий фронтовий вояк, приятель Колоса, підійшов до Продана зі сльозами в очах.

- Продане, божусь¹⁷¹ тобі на гріб своєї матері, що Бержені своєю кров'ю заплатить мені за цей злочин!

Рота тікала в панічному страху. Коли вже була досить далеко, люди, вичерпані боями, спрагою, проходя-

чи біля невеличкого озерця, шоломами черпали заболотяну воду і жадібно пили. Бержені, як без розуму, кричав:

- Не пити води!

Подехто з шолома вилив, інші таки не послухали, почали брудну воду сьорбати. Тоді Бержені підбіг до них з голою шаблею в руках і почав рубати, не дивлячись кого й куди. Кількох залила кров.

Вночі на краю молодого лісу рота кілька годин відпочивала. Втомлені хлопці позасипляли як поліна. До продана знову підійшов Романчук.

- Продане, іду і уб'ю того ката.

- Петре, це тепер не роби, знатимуть, що хтось із роти його погнав із світу і роту здесяткують, як не знайдуть убивцю, застрілять кожного десятого. Адже ти чув, коли читали в наказі подібний випадок. Зажди, а ж будемо в лінії.

Зранку прийшов наказ зайняти горбок і закопатись. Довелось весь день працювати. Сапери приносили готові "кізли" з колючим дротом, треба було накладати і посполучувати перед окопами в кількох рядах. Ще сонце було високо, коли появились сильні російські розвідки, що наступали фронтально. Почувся свисток на тривогу. Австро-угорські кулемети затарахкотіли, розпочався вогонь піхоти. Вже сонце зайшло, сумерк покрив околицю, російські кулі ще свистали, рота відстрілювалась. Бержені весь час з біноклем у руках був у передовій лінії. Зразу хтось скричав, що капітана вбито. Прибігли санітари, але віднесли тільки його мертве тіло. Санітар Федір Носа прибіг відтак до Продана:

- Десятнику, ті росіяни мають вже й наші патрони.

- Як то, Федоре? - питався Продан.

- А так, що російська куля гостра мов голка, вона прошиє людину неначе шилом, але наша, австрійська, вивирає і шмат м'яса коли виходить, бо вона тупа. А наш

капітан якраз таку кулю дістав.

- Здійми шапку і помолися за нього, - жартував Продан.

- Так, помолюся, подякую Богові за те, що капітана Берженія вже чорти взяли, - відповів Носа. А Романчук тільки запалив цигарку, втягав дим і, підсміхаючись, випускав сивий дим маленькими хмарками.

Роту перебрав молодий лейтенант Попеску, румун, який ще недавно вперше прибув на фронт, єдиний офіцер в роті, що залишився живим. На фронті взагалі офіцерів було малувато, туди не дуже їм хотілося. Панські синки радше сиділи в кадрі по ресторанах та бавили жінок.

Попеску був "молодий засць", без фронтового досвіду, нічого не робив на власну руку, завжди сидів далеко за ротою біля телефонного апарату. Та й підстаршин не було багато. Старшого десятника Гринюха призначено командиром роти, бо сержанта віднесли на ношах.

Очікуючи великі атаки, постійно в поготівлі, рота була на ногах, всі на своїх місцях. Але росіян не було, не видно ані їх окопів. День пройшов без вистрілу одної кулі. Що за диво? Далеко чути кулемети, гармати, а тут тишина. Мабуть росіяни всі сили сконцентрували на ті місця, де фронтовий відтинок найслабший. А може стараються проломити там лінію і оточити ворога...

Наставав день першого серпня, тисяча дев'ятсот шістнадцятого року. В третій годині зранку покликав ротний командир Попеску Продана до себе.

- Я довідався, що ти старий фронтовик.

- Так, пане лейтенант, маю те нещастя бути тут, в першій лінії, вже десятий місяць. Ні хвороба, ні куля мене дотепер не зачепила.

- Треба перевірити терен перед нами. Візьмеш свій рій і фронтально виступиш, воїн від воїна на п'ять метрів. Наплечників не брати, підете злегка. До хлібни-

ків по двісті патронів. Ані харчів не брати, бо тут головне набойі. Ти старий фронтовик, виконай діло. А виконаєш, запропоную тебе на відзначення. За дві години верніться назад.

Рота вже була досить проріджена, замість сорока людей Продан у рою мав тільки вісімнадцять. Виступили з окопів, Продан впереді. Пройшли лябіринтом стежок колючого дроту перед лінією, на вільному полі Продан сформував розвідку, ставши посередині з завішеним біноклем на шиї. Вліво, вправо один від одного на десять кроків. Рій обережно посувався вперед. У рою Продан мав і кількох старих фронтовиків-приятелів, між ними й гуцула Романчука. Один за одним були б і в воду стрибнули. Продана всі любили, особливо українці.

З набитими рушницями та з насадженими штиками пройшли яких двісті метрів. Довелося лягти і вичікувати, доки буде хоч трохи видно для спостереження. Почало виднітись, згодом вже й сонце зійшло і стало зовсім видно. Заповідався гарний, літній день. Фронтові накази в лінії даються так, що скажеш одному з правого боку, одному з лівого і вони дають їх найближчому, а той подає далі.

- Встати і обережно посуватися вперед, - дав наказ Продан. Він вирушив першим, проходячи повільно. Але росіяни їх помітили і спустили на них кулеметний вогонь. Продан, лежачи, посунувся вправо і вліво і дав новий наказ:

- Закопатись!

Хлопці вибрали кирки й лопати і, лежачи, почали викопувати дерно і класти перед себе, все поглиблюючи яму під собою. Продан і сам почав копати і старався про свій захист. Свіжу, чорну глину було зразу помітно, кулі сипалися в ті купини, куля інколи вдарила і в сталевий шолом. Закопавшись трохи, Продан обсервував терен. Перед ним на двісті-триста кроків виднілася свіжа вузька смуга чорної глини. Це росіяни встигли викопати вночі, бо вчора ще її тут не було. Піхотний і кулеметний вогонь не переставав, а навіть почали

бабахати й гармати, стрільна вибухали зовсім близько, викидаючи з ям купу глини з осколками. Почали бити й шрапнелями, а навіть і з мінометів. На жаль, Проданів плян не здійснився. Він мав намір повести свій рій дальше і здатися в полон. Але відколи чехи перейшли в полон і з командирем полку, начальство було вже на такі випадки приготовлене і до кожної роти прибули спеціальні кулеметні відділи. Ті мали за завдання стріляти не так у ворога, як у своїх. Хто під час атак відступав на власну руку, того немилосердно скосили власні кулемети... Он і тепер, висунене кулеметне гніздо, замасковане гіллям, їх тримає на оці. Ще коли б росіяни не стріляли, можна б відійти від ліній досить далеко і там прив'язати до штика біле полотно, яке Продан думав зробити так, що стягне з себе полотняну сорочку і повісить на штик. Тепер того зробити не можна, свої занадто близько, а росіяни задалеко... Продан жалів, що вже давно не здався росіянам. За весь той довгий час тільки двічі мав нагоду, але тоді злегковажив, думав повести весь рій. Одної ночі дістався зі стежою на край якогось болота, а тих на Волині багато. Чув, що в болоті щось лопоче. Думав, що то козаки переходять. Коли розвиднілося, він побачив, що то дикі качки плюскали в озері... Ще мав одну можливість тоді, коли палив у Троянівці стоги соломи. Але тоді якось не вийшло. Тепер блисла йому думка здатися в полон з цілим роєм. Але зробив одну тактичну помилку: за п'ятьми не віддалився якнайдалше від власної лінії. Тепер вже на те думати запізно. Офіцерської школи він не мав, не вивчав стратегії, але із власного досвіду знав, що в кожній битві командир старається вийти з халепи з найменшими втратами на людях і матеріалі. Що ж тепер робити? Продан мусів рішати на власну руку і рішати добре. Не є можливим лишатися тут на весь день. Не зважаючи на те, що вони без харчів, до ночі могли б якось і голодними витримати, але через день їх тут посічуть. В лінії вибудували ями, накрили їх колодами та землею, все ж таки там безпечніше, ніж тут, на відкритому полі, маючи перед собою тільки невеличку купинку глини.

Посуваючися на животі, дійшов до найближчого Романчука і дав наказ:

- Встати і поодному швидко бігом вертатися назад в окопи.

Потім на чотирьох знову поліз вліво, але румун був мертвим. Ліз далі, до найближчого з тим самим наказом. Вже не вертався назад у свою яму, але до мертвого румуна. Його труп висунув на купину перед себе, щоб мав кращий захист. Звідти біноклем спостерігав. Романчук встав, бігом подався в лінію, кілька разів приліг, знову встав і тікав і все ж таки добіг. Продав числив, скільки їх вернеться. Нарахував десять людей. А що з іншими? Вісім людей бракує. Невже ж вони всі мертві або ранені? Раненим треба першої помочі. Може бути й таке, що не всі дістали його наказ. Відповідальність за людей спадає на його голову. Він ще ждав півгодини. З обидвох боків бракували люди. Відтинок був досить довгий, адже вісімнадцять людей зайняло досить великий терен площі. Він рішив відшукати хоч кількох і переконатись про їх стан. Ліз на колінах і на ліктях. Мундир на тих місцях був обідраний, стирчали вже голі коліна. Знайшов ще одного, той був ранений. Перев'язав йому ногу і наказав лізти якомога ближче до лінії. Дальший, маляр, був мертвий. Не маючи вже сили лізти далі на животі, він спинився. Побачив щось підозріле. Виглядало на кущ, але воно рухалося. Тримаючи рушницю в правій руці а бінокль у лівій, він трохи піднявся. Але миттю почув страшний удар у грудях. Волю не відчував, але щось вдарило його так сильно, немов кием або великою камінкою по грудях. Долі грудьми і животом стікало щось тепле і він побачив кров, яка стікала шнурком. Продан зразу зрозумів і вже тепер, не дбаючи про кулі, які свистіли довкола нього в повітрі, вертався назад. Біг щосили в напрям окопів до своєї роти. Але почув, що пружність його юности гейби миналася, а його силу неначе хтось поступово рукою відбирав. Хлібник йому заваджав, він його скинув, але рушницю ще ніс. Потім і та здавалася надто важкою, він і нею кинув, біноклем

теж. Біжучи може півтораста метрів, йому вже забрак-
ло сили і він, хитаючись, повалився на землю. Одначе
кров текла шнурками, нею були повні і черевики, сороч-
ка і штани. Він добре знав, що коли зразу не добіжить
до лінії, то з ним кінець. Біг щосили і вже лінія бу-
ла на яких сто метрів, виднілася жовта глина. Та як
пройти лабіринтом колючого дроту, як натрапити на стеж-
ку? Тут рішають хвилини, щоб уповні не стік. Сил йо-
му не ставало, він почував, що страшно слабне. Знову
піднявся і, хитаючись, біг далі, але спіткнувся на ку-
пину і звалився на землю. Його чоло облив холодний
піт. Трохи наче б було йому краще, але зразу почало
його страшно колоти в грудях. Піднявся він і в тре-
те, але пробіг хіба ж кілька кроків і, мов п'яний, він
знову впав на землю. В очах йому потемніло, уста го-
ріли, відчував велику спрагу, захотілося хоч трохи во-
дички.

Коли трохи опам'ятався, блисла йому думка рятува-
тись. Спробував піднятись, але вже не мав сили. Тіль-
ки вхопився одною долонею за груди і притискав, щоб за-
тримати кров. Але в грудях його пекло невимовним во-
гнем, неначе ножем різали, не вистачало повітря.

З лінії одначе слідкували за його кожним кроком.
Коли він звалився і не вставав більше, Романчук і са-
нітар Федір Носа вистрибнули з лінії і полізли на чо-
тирьох до нього. Романчук добрався до нього першим,
за ним і Носа. Не було часу розчиняти блузу та сороч-
ку, Федір Носа ножем розпоров, щоб якнайшвидше завити
рану. Зпід сорочки випадали грудки спеченої крові, що
загусли і збилися в одну цілість, виглядаючи мов пе-
чінка. Продан мав прострілені легені. Санітар носі
не взяв, їм довелось ножицями прорубувати колючий дріт
і раненого тягнути за ноги.

В лінії Федір Носа дав йому з фляшки напитись яко-
їсь рідини. Знову його перев'язав, поклали на носі і
понесли на лікарську станцію. Тут Продана лікар огля-
нув, ще краще перев'язали, поклали знову на носі і
внесли до селянської хати. Продан трохи заснув. Як
прочунявся, поглядав довкола себе, бо стогін ранених і

голосні вибухи бентежили його. Вийшов із найбільшої небезпеки і може потрапити в другу, бо стрільна експлуодували зовсім близько. В хаті, крім ранених, не було нікого. Хата така сама, як і на Верховині: висока, бита піч, припічок, запічок, лава та ікони на стіні. Вільш нічого.

В ЛІКАРНЯХ

Вночі прийшли підводи, поклали кількох ранених на віз. Ох, для Продана страшна була ця ніч! Віз тряс собою на кожній груді польової, в болоті розбитої, а тепер в посуші засохлої, дороги. За кожним рухом воза Продана страшно кололо в грудях, вогнем пекло, наче йому пхали багнет до грудей, за повітрям він хапався. Могло минути і півхвилини, доки він з великими труднощами дихнув. Йому здавалося, що той віз не трясеться, але ним навмисно колишуть, вдаряють об скелі, він летить, наче гойдалка. Від страшного болю Продан втратив пам'ять. Збудився тільки тоді, як лежав на одній залізнодорожній зупинці на ношах в довгому ряді разом з іншими. Холодний дощик почав росити на його розпалене, гаряче обличчя і це йому робило добре. Скільки минуло часу, - день, чи два, - він того не знав. Якось сестра з червоним хрестом на рукаві підійшла і подала йому з фляшки напою. Він не міг піднятися, то приклала йому до уст.

Продана постійно страшно кололо в грудях, він не був всилі ані повернутися. Майже цілий день довелось знову чекати на поїзд. Хоч і лежав у гарячці, почав роздумувати. На його очі приходили картини боїв, він прокидався і кричав: "Хлопці, тікати в лінію!" Снилось йому, що він вночі ногою наступив на трупа, живіт йому прорвався і він не був всилі ногу витягнути... Він бачив, як у вогні горять жінки і діти... Бачив кров, ціле море крові... Він ішов на атаки і російський воїн

штиком пробив йому груди... Він бачив учительку з Тро-
янівки з книгою "Історія України" в полум'ї. Вона ви-
грожувала кулаком і проклинала: "Ти спалив Троянівку!"
Він відчув на устах солодкий поцілунок своєї дівчини,
Анцьки Маслийки і він кричав на неї: "Ще цілуй!..."

- Ні, це не поцілунок, а фляшка з теплим, солодким
чайком, - відповіла сестра червоного хреста.

Продан проковтнув трохи рідини і знов заснув. І
знову мучили його страшні картини. Він підносився і
кричав, то знову падав на носі в страшних болях. Не-
забаром знову почав росити холодний дощик, це його о-
холодило, освіжило і він трохи заспокоївся і заснув.

Вже вечоріло, коли надійшов поїзд-шпиталь. На стри-
хах і боках вагонів виднілись намальовані білі квадра-
ти з червоним хрестом. Продана занесли до вагону. В-
недовзі він опинився в місті Холмі в німецькому шпита-
лі, який знаходився в гарному будинку школи. Тут його
постригли, викупали і занесли на чистеньку постіль.
Продана лікарі добре оглянули і сконстатували, що ро-
сійська куля влетіла йому у груди на кілька сантимет-
рів від серця, повертіла легені на двох місцях, а як
виходила, зломила йому і третє ребро на правому боці.
Вийшла під правою рукою. А щоб рани легенів якнай-
швидше зрослись, заборонено йому на ліжку рухатись. А
тому, що він одного разу піднявся, його лікарі прив'я-
зали до ліжка ременем, щоб він ані не ворухнувся. І
справді, вже четвертого тижня його перестало колоти
в грудях, але ще все не смів встати. Його сестри го-
дували лежачого наче немовля, подаючи йому їжу до уст.
П'ятого тижня лікарі дозволили йому піднятись. Ране-
них годували тут першорядно, шлунок мав здоровий, апе-
тит у нього, нівроку, був добрий і він швидко набирав
сили. Це трохи і бентежило його, бо тут вилікуваного
раненого посиляли знову на фронт, а фронту Продан вже
мав досить. Коли вже дозволено йому виходити в сад
на короткі прогулянки, він оглядав околицю. Був по-
чаток вересня, сади повні зелені й овочів, на полях
жнива докінчувались. Одного разу відважився вийти

дальше за місто. Над ним височила гора, а на ній прекрасна православна церква з позолоченими банями, що в промінні сонця блищали золотом. Продан тільки собі пригадав, що вичитав в книзі троянівської вчительки - "Історії України". Це ж Холм преславного галицького короля Данила, колишній його княжий осідок. Маєстатна церква на горі, з своїми золотими банями, опанувала всю панораму на десятки кілометрів, здовж і впоперек. Небувала картина на Продана зробила могутнє враження, цього образу він ніколи не забуде! Це здалеку так.

Він подався на гору, хоче конче бачити зблизька і постояти на клаптику священного місця. Але зблизька монастирська церква виглядала дуже бідно. Вікна порозбивані, на даху тільки смоляник.¹⁷² Дядько, що туди пройшов, сказав, що колись і покрівля була із позолоченої бляхи, але німці злупили цінний дах і покрили безцінним смоляником. На подвір'ї було повно бляшаних коробок від консерв, коробки з гільз та всілякого сміття. Німці тут мали батареї і обстрілювали російські позиції, але росіяни сюди не стріляли. Двері були відчинені, а серед храму - повно кінського гною! Барвари прокляті, так обезчестити історичне місце, - святиню українських князів! Та ще й тепер були там коні обозів, прив'язаних до "царських дверей". Проданові хотілось ножаку встромити в кінські ребра, але хіба ж тварина винувата? Німецьких генералів треба б повішати за цю профанацію! Фрески пооблуплювані, ікони порозбивані, навіть навмисно кулями попродіравлювані з середини. Чудові, позолочені оздобы різьби на іконостасі пообпадали, "царські двері" пообгризали коні, мистецька древня різьба знівечена. На дошці намальований святий Микола якось сумно дивився, пів голови йому німецький кінь відгриз, Дитя Ісуса на руках Богоматері не можна було пізнати, а чудовий образ якоїсь святої красуні, мабуть, Марії Магдалини, був серед кінського гною.

Продан не міг дивитись далі, вийшов із церкви, обійшов її довкола. Обідрана, обшарпана, тільки вежа, ця розкішна красуня, сяяла золотом й надалі в блиску ясного, вересневого сонечка. Із старого княжого замку

не було слідів, тільки тут-там виднілися останки фундаменту княжої твердині. На протязі віків люди тут розбирали камені оборонних стін і відвозили на свої будинки. Тільки скраю гори, рівно з землею, був сильний мур. Продан зліз в долину з півночі, підійшов до останків старинного фундаменту княжої фортеці, звідти стирчав сильний квадр граніту і поцілував священну брилу з словами: "Будь прославлений, княжий Холме!"

Наступної днини Продан пішов далше за місто з півдня. А там прекрасне озеро! Вода чистесенька мов хрусталь, влітку тут можна б і скупатись. За озером виднілося напів спалене українське село Струпин. Тут шаліла війна, чорнілись тільки глиняні печі та білились димарі і стирчали сухі овочеві дерева. Тільки на окраях села було кілька хат, що заціліли... Чи посунеться кривавий циліндр війни і сюди знову? В такому разі згорить і решта.

До холмського воєнного шпиталю щоднини привозили нових і нових ранених, німців, австрійців. Ті, що видужали, виходили на тому найгірше; їх вертали назад на фронт, а важко ранених відвозили в далеке запілля.

Одної днини виписали й Продана, посадили знову на шпитальний поїзд і повезли аж у глиб південно-східньої Угорщини, до Чоту. Легені Продана поволі зрослись, але він мав і зломлене ребро, а до того ще й рана, де вийшла куля, постійно запалювалась, робився гній, витікала сукровиця і потрібно було щоднини перев'язувати і натирати ляпісом.

В Чоті був величезний табір. Тут були побудовані дерев'яні бараки з дощок, третина служила для шпиталю австро-угорських вояків, решта табору, огорожена колючим дротом, для російських військово-полонених. Були тут маси рядових російських солдатів, а в кількох бараках полонені офіцери. Полонені працювали на поміщицьких полях та насипах нової залізничної дороги, на меліораційних роботах, але російські офіцери сиділи в бараках. Як пізніше Продан довідався, вони грали шахи, мали читальню, утворили хор, вели різні курси.

Здоровельний персонал оповідав, що передтим полоненим з табору можна було і в село виходити, але перед кількома місяцями з табору полонених пощастило російському генералові Брусілову втекти, за що були засуджені на кару смерти і розстріляні три вояки і один австрійський десятник, які генералові уможливили втечу. Брусілов семигородськими лісами подався в Румунію, що вже раніш відпала з союзу Центральних Держав, приєдналася до Антанти і виповіла війну Австро-Угорщині. Брусілов дістався до Росії, перебрав штаб і розпочав наступ, той сам, який прогнав австрійців з України і в якому потерпів і Продан.

З того часу в таборі настав суворий режим. Російських полонених офіцерів нікуди не випускали, а вояків тільки під строгим ескортом вели на працю. Але австро-угорським раненим можна було виходити.

Гуляючи одного разу біля колючого дроту, Продан почув з офіцерського бараку чудовий чоловічий хор на два голоси. Співали не лише російські, але й українські пісні. Таких пісень, такого мистецького виконання ще Продан в житті не чув. Слухав до пізньої ночі.

Другої днини, недалеко плоту, полонені офіцерські слуги чистили своїм панам чоботи. Але мазі в них, мабуть, не було, бо вони плювали на халяви і так щіткували. Продан приглядався, покурюючи цигарку і сміявся.

- Давай папіроса! - гукнув на нього один з полонених.

- Підходь сюди до плоту, - озвався Продан і вибрав коробку цигарок з кишені. До дротяного плоту підбігли обидва солдати.

- Не давай хахлові, он некурящий, - сказав один поросійськи, але другий в репліку йому відповів:

- Коли я хахол, то ти кацап.

Продан поділив їх пополювині..

- Кто ти такой, што понимаеш па-русски? - питався один.

- Я - українець, по-російськи не вмію, тільки по-українськи, - сказав Продан.

- Как это? Українець в австрійській армії?

- Ти галичанин? - спитався другий.

- Ні, я українець із-за Карпат, з так званої Угорської Руси.

- А читати по-нашому вмієш?

- Правда, що вмію, - мовив Продан.

"Кацап" вибрав з кишені молитвенника і подав Проданові, просячи, щоб той прочитав. Продан плавко почав читати церковно-слов'янський текст, правда, з українським "проізношенієм". "Кацап" відібрав книжку і сказав:

- Хрестись!

- Продан зняв шапку, почав не тільки хреститись, але і відмовляти "Отче наш".

- Та він наш, сукин син! По-православному хреститься! - озвався "хахол" сміючись і подав Проданові руку.

- Хоч ти і сержант, а все ж наш брат, вітай! Мене зовуть Панасом Науменком.

"Кацап" теж подав руку і назвав себе Сергеем Новиковим.

- А я Любомир Гринюх, але інакше моє любиме ім'я - Продан.

- Так ти продався австрійцям і воював з нами.

- Приневолили, братіку, але, як видно, ми рідні брати, тільки мундири інші. Будьмо друзями, - запропонував Продан і всі погодились.

- Друже, - каже Панас, - нас нікуди не пускають, а нам забракувало мазі, ниток, голок, щоб заплатати¹⁷³ та позашивати діри на лахах, що вже розпадаються.

Продан приобіцяв. Наступної днини пішов у село,

зайшов до різних крамниць і купив кілька коробок мазі, тузин голок і кілька мотків ниток, міцних, чорних і білих. Вернувся і полоненим подав через пліт. Панас і Сергій були щасливі.

Отак вони і запізнались. Продан довго стояв біля плоту, оповідав їм про недолю рідного народу, про переслідування, але вони, будучи малограмотними, не дуже розбиралися в тій справі. Одного разу вийшов з ними до плоту ще один вояк, Спиридон Погоренко, людина, видно, освічена. Був студентом у Києві. Він з Проданом годинами розмовляв біля плоту. Погоренко про все був інформований - і про недолю галичан, і про страждання пригноблених закарпатчан, навіть чув і про сигітський процес, який перед самою війною набув світової сенсації. Одного разу приніс він австрійські гроші і просив купити для нього вже не тільки цигарки і мазь, але німецькі газети, книжки, зошити, концептний папір, чорнила, пера і деякі медикаменти, що Продан залюбки зробив. Але німецьких книжок і газет в цьому селі не було. Замість того в лікарні були пацієнти-німці, від яких Продан випрошував прочитані газети і передавав через пліт. Навіть кілька книжок з белетристики вдалося йому роздобути і подати через колючий дріт.

Одного разу каже йому Спиридон:

- Друже, з нами режим табору поводитьсь не так, як з полоненими, а багато гірше, - просто як із злочинцями. Ми написали в шифрованому листі Петицію до Міжнародного Червоного Хреста в Швейцарії, надай, будь ласка, цього листа на пошту. Може нам покращає і всі ми тобі будемо вдячні.

Продан приобіцяв. Перебрав листа, на якому було тільки ім'я і прізвище якоїсь жінки в Женеві.

Продан і надалі зустрічався з Погоренком біля плоту, передавав усе, що накупив для них у крамницях і в аптеці. Та сталося таке, що Продан не передбачав. Одного вечора знову подав він щось накупленого, стояв і розмовляв з Погоренком, коли надійшло двоє озброєних

вартових і Продана схопили. Завели його на управу шпиталю. Рівночасно в нього зроблено трус.

- Ти сходиши робиш з ворогом, - говорив йому управитель.

- Це вже не ворог, а полонений, - відповів Продан, а на свою оборону додав: - Мене ніхто не попереджав і я не знав, що балакати з полоненими заборонено.

- Коли б ти не був важким пацієнтом, ми б тебе послали просто на фронт, або може і під суд. А так ми пішлемо тебе до іншого шпиталю, - відповів той і завів його до лікаря. Там йому негайно виставили документи, виписали і ще тієї днини послали до іншої військової лікарні в столицю Угорщини, до Будапешту.

Продан прибув туди. Був це імпровізований шпиталь в палаті будапештянської бурси, серед елегантного кварталу столиці. Звичайні шпиталі були так переповнені раненими, що влаштовано й далші в школах, установах, а навіть забрали на ту ціль і бурсу.

Начальним лікарем був тут хірург, доктор Фодор в ранзі майора.

В шпиталі Продана брала нудота. Не було що робити. Ранені весь день або лежали на ліжках, або грали в "чортову біблію" - карти. Бібліотеки не було, а газети брехливі, - "всюди перемагали наші". Для вояків великою втіхою було те, коли отримали листа від рідних. Сюди дістав листівку від батьків і Продан, писала й Анцька Маслійка сумного, зворушливого листа про свою самоту, запевняла його про вірну любов, про тугу якнайшвидше його побачити. Озвалася й Ляля, прислала пакунок з тісточками та солодощами. Тішилась, що він живе і бажала скорого виздоровлення.

Продан багато думав про свою кохану Анцьку. Згадував приємні хвилини з нею і неприємні слова її матері. У вухах Продана ще все лунали їдкі слова старої Маслійки, "від селян відійшов, а до панів не добіг..." Почав роздумувати про своє майбутнє. Бо хоч ще все шаліє війна, майбутнє непевне, все ж і молода людина зу-

пиниться над тим, що ж буде потім, після війни, коли залишиться живим. Вертатися на хазяйство і бути приймаком і слугою в старій Маслийки йому не було до смаку, він дійсно від того вже відбіг. Вертатися на пошту, або до адвоката? Але листоноша там був інший, за урядовця його пошта не прийме, а адвокат взяв собі іншого писаря.

"Вчитись, далі студіювати!" - блисла думка в його голові. Тут часу доволі, військовикам дозволено скласти іспити за один рік з двох навчальних років. Але куди записатись? До гімназії не має доброї основи, а середню освіту конче треба здобути. Але є й інша можливість: записатися екстерністом до торговельної школи.

Він зайшов до начального лікаря, доктора Фодора і просив дозволу, щоб міг вчитись.

- Добре, дозволю під одною умовою: вчитимеш і мого ледачого сина, Гейзу. Він одинаком у нас, мати розпестила його... з шостій класі провалився з історії і географії.

Продан придбав підручники, почав учитись сам і вчити лінюха Гейзу Фодора. Важко було здисциплінувати ледачого хлопця, але Продан і тим був задоволений, що в шпиталі головний лікар приділив йому окрему кімнатчину, де він міг учитися без гуку і перешкоди. Майже щоднини, після лікарської візити, ішов на помешкання доктора Фодора і вчив хлопця.

Так і минула вся зима, прийшла весна, а за нею й літо. З кінцем червня склав іспити не тільки Продан, але перейшов і Гейза, чим його батько дуже втішився, бо хлопець повторяв клясу. А Продан мав закінчену торговельну школу, про що повідомив свою Анцьку й панну Лялю. Ляля йому гратулювала до нового успіху, але Анцька не дуже тішилась. "Втікаєш від мене, простої дівчини, до панів", писала вона рукою якогось півграмотного хлопця, бо вона таки залишилася неписьменною, хоч читати вже сьак-так вміла.

До шпиталів приходили "літаючі комісії", які перевіряли здоровельний стан ранених і хворих вояків і коли сконстатували, що хтось прийшов трохи до здоров'я, його зразу виписували і посилали до кадрів, а лікарям висловлювали догану, що вже їх давно не звільнили. Адже фронт постійно потребує свіже "гарматне м'ясо". Страшний молох війни потребував більш і більш жертв.

Продан уже був майже рік по шпиталях, найдовше тут і то завдяки докторові Фодорові. Вже двічі його оглядали, а коли прийшла і втретє лікарська "літаюча комісія", лікар його кудись відіслав, а сам сказав комісії, що Продан тепер на урологічній клініці в міській лікарні на перевірці. Майор Фодор тримав його ще кілька місяців з особистого розрахунку, щоб він міг ще і підчас вакацій вчити хлопця і займатися ним, як виховник. Гейза був не тільки ледачим, але мав і погану пам'ять.

Так і надійшов жовтень, Продан знову виконував обов'язок домашнього вчителя. Але одного разу покликав його начальний лікар майор Фодор до себе:

- Дальше тебе тут не можу тримати, бо можу потрапити під дисциплінарку через тебе. Комісія має нас знову відвідати. Коли довідається, що ти сидиш по шпиталях вже шістнадцятий місяць і вже здоровий, то я матиму неприємність. Але ще одно можу для тебе зробити: випишу для тебе тритижневу відпустку. Їдь додому і відпочинь, з наукою наморочився досить.

АЗБУКИ МАДЯРИ НАЛЯКАЛИСЬ І ЇЇ ЗАБОРОНИЛИ

З кінцем жовтня тисяча дев'ятсот сімнадцятого року Продан прибув до Волового. А тут такі зміни, що тільки охнути. Правда, на Верховині військо вже не лежало, німецьке та австро-угорське військо давно вже перейшло не тільки самі Карпати, але зайшли в глиб Ук-

раїни, в Росії неспокій, фронт стоїть на одному місці.

За цей рік і так убога Верховина тепер до непізнання зубожіла. На Верховині родиться мало хліба, його не вистачає й для самого населення, а тепер, за наказами начальства, забирали й ту мізерію, яка тут була. Сільські боженики ходили на реквізиції, забирали пашу, збіжжя, жито, овес, картоплю, біб, квасолу, даючи за все те хіба ж записку з печаткою. Коні забрали давно, прийшла черга й на іншу худобу, забирали не тільки ялівки, але й корови, воли, свині. Відні верховинські села між високими горами, де зима триває повних сім місяців, потерпіли на тому найбільше. Тут крім вівса, бобу та картоплі ніщо не виродиться. Населення жило з худоби та з лісової праці. Працю знищила війна, заробітків не було, а худобу забирає начальство за один папірець. Ним голодних дітей не наситиш! Торгаші багатіли, деякі зробились мільйонерами, для них привозили борошна, цукру, але коли декотра селянська жінка пішла до громадської канцелярії просити приділу харчів, її нотар пан Пікель палицею виганяв з канцелярії. А грошові державні підтримки одержували багаті, бідні не дістали.

Українське населення постигло й інше нещастя: мадари взяли від нього не тільки запаси харчів і худобу, не тільки спричинили господарські злидні, але вививають йому і серце з грудей: посягли на їх священне письмо, на рідну азбуку: міністерськими декретами заборонили вживати і користатися кирилицею. Українське шкільництво законом графа Апоні вже знищили раніше. Люди не давались, не корились, вчили своїх дітей рідного письма як могли. Знайшлися вчителі - патріоти і грамотні люди, які вчили рідної грамоти вечорами, свідоміші молоді хлопці, які ще не пішли на війну, вчили одні одних. А тепер прийшов погром: кирилицю вживати заборонено взагалі. Письма, писані азбукою, переходили суворою цензурою, верталися назад, відсилачів кликали жандарми, погрожували, карали. Хто хотів, щоб адресат дістав листа, писав латинкою мадярською транскрипцією... Нині-завтра повикидають і обрядові

книги з церков. Ужгородський тижневик і молитвенники вже почали друкувати мадярським письмом та ще з масою придуманих мадярських слів і то з різною тарабанщиною щоб і слід не залишився про те, що ця мова подібна до української.

Українське населення не встигло опам'ятатись з одного погрому, а тут прийшов і другий: греко-католицькі свята з'єднали з католицькими, тобто заборонили вживати старий юліянський календар навіть і в церкві, його замінили григоріянським. Уніятські попи ликували, тішились, повчали, наказували святкувати за новим календарем, але український народ не корився.

Степан, батько Продана, хоч сам і неписьменний, але зате національно свідомий, тримався старого, хоч лісник Михайло Биндяк ходив, агітував і підплачував пачками тютюну, щоб люди святкували по-новому та щоб працювали в свої свята. Одного разу сказав Степан до сина:

- Сину, скажи мені, котрий календар правильний, але кажи правду.

- Тату, той правильний, котрий є наш, старий, традиційний, - відповів Продан. Він добре знав, що григоріянський календар новіший, точніший, але його прийняти означало не тільки відірватися від рідних братів за Карпатами, але й потрапити під повну латинізацію, а в слід за тим і під мадяризацію, а це була б національна смерть.

- Тримаймося нашого, тату, - повторив Продан.

- Оце я сказав і попові, а навіть жандармам, коли мене на ганьбу і сором з косою водили в серпні по селу.

- Тату, про це я й не знав.

- Ось, послухай, Продане, - продовжав батько, - як тобі відомо, минулого місяця був празник мадярського Степана.

- Так, знаю, - відповів Продан і пригадав собі, що

на 20-го серпня припадає найбільше мадярське національне свято "День святого короля Степана". В цей день мадярський кардинал і єпископи улаштовують прощу в Будині⁷⁴ та носять в золотій коробці "руку святого короля Степана", який в часах нашого київського князя Володимира теж завів у Мадярщині християнство. На чолі процесії іде сам кардинал під балдахином, з дзвінками, свічками, хрестами, хоругвами. Продан це сам бачив цього року в Будині. На тих урочистих церемоніях сам кардинал увізвав прочан молитися за перемогу нового цісаря і короля Карла, який нещодавно вступив на трон, коли старий монарх Франц Йосиф Перший помер.

- Ну, що ж було далі, тату? - питався син батька.

- Піп у церкві нас завізвав, щоб відсвяткувати мадярського "Степана". А я пішов собі у Затінь косити. Якраз кошу траву, як бачу, підходять до мене якісь люди. Глипнув я на них з близька і остовпів - жандарми переодягнені в селянську одежу. "Як тебе зовуть?" - спитав мене один. Я йому сказав. Жандарм почервонів зі злости і гаркнув на мене: "Степан, кажеш?! І ти в свій день святого Степана, на свої іменини, косиш?" "Мої іменини бувають взимку," - сказав я йому. "Не правда! Сьогодні твої іменини, до того ще й велике свято нашої держави, нині вся Мадярщина в церкві. Тобі піп не казав, що сьогодні свято?" "Зроду такого свята в нас не було. В цей день косили мої діди - прадіди, косив і я дотепер і коситиму й надалі," - відповів я йому. Жандарм миттю мене арештував, поклали мені косу на плечі і прив'язали до неї руки. З косою на плечі повели мене в село, водили мене селом на пострах іншим... Та не тільки жандарми контролюють нас, але й попи.

- А то як, тату?

- Синевирський піп був цікавий на те, котру "Петрівку" тримають його вірники, - нашу, чи католицьку. Католицький піст минув скоріше, а наш пізніш. Він закликав свого церковника і деяких вірників і дав їм їсти солонини. Коли їстимуть, то це означає, що вони

тримають католицьку віру, а коли ні, то придержуються своєї, старої віри. На його наказ вірники мусіли відкусити шматок сала, але не проковтнули, лиш обернулися і крадьком виплювали...

- Смішне, але типове, характеризує страшний час поневолення, терор і панську сваволю. Ми за них на фронтах кров проливаемо, а вони гноблять нас у нечуваний спосіб, ще й насміхаються над нами, - вибухло з грудей Продана.

- Шкода її проливати. Ось, сину, може ти й не знаєш про те, що по наших горах і лісах появилася "зелений кадр".

- Ні, про це не чув, тату, - мовив Продан.

- Хлопці тікають з війська. З Дешевої Рушак прийшов з фронту з карабіном і вже не вертався назад, скривався по "Вовчому потоці" в лісах. Йому батько бесагами носить їсти. Та не тільки він, але й Яцьків Дмитро і Шеметканин Петро і Дурневич Олекса втекли туди, а навіть якийсь старший десятник Микола Шугай із Колочави втік і блукає в лісах. З Соймів, з Рипинного, з Тюшки хлопці теж повтікали і ховаються по лісах під Боржавою, а синевири в "Тропі" гуляють. Ані в думці не мають вертатися на фронт. Нотар Пікель написав до всіх полків, де служать наші люди, щоб їх не пускали на відпустку, бо все одно не вернуться.

- Свиня! Ще йому колись зуби виб'ємо, - обурювався Продан.

- Жандармів у нас тричі стільки як колись. Влітку почали їх переслідувати, ганяти за ними по зворах та вершинах, але коли при перестрілці одного з них убили, то вже не відважались іти в глибину лісів, ходять тільки здалека.

- Тату, все те, що ви оповідаєте, мене огірчує, я теж готов іти в "зелений кадр".

- Ні, сину, не роби того, махлюй якимось інакше, щоб не потрапити на фронт. Селянина з панства не скинуть, а бідний писар може на те дуже доплатити. "Сохрани

нас, Господи, від панської кари."

Продан мовчав, але в душі заприсягнув, що він вже за панські інтереси не воюватиме. Буде старатись "ходити під дощем і не змокнути".

ВТЕЧА З АНЦЬКОЮ ДО БУДАПЕШТУ

Продан був пригноблений не тільки сумними подіями серед свого народу, але й чуткою про те, що його кохана Анцька Маслийка виходить заміж. Продан вже другий тиждень вдома, щось трохи помагав батькам у збиранні врожаю та молотби ціпами, але інакше сидить вдома і сумує, на вулицю не виходить. Йому соромно вийти і показатись на людях, адже в селі майже всі знали, що він з Анцькою ходить, що він її кохає. Батьки помітили його сум, догадувались про причину. Стурбована мати випитувала, чи він, не дай Боже, не хворий, чи не відновилася йому рана, але Продан заперечував. Батько його заспокоював:

- Сину, не журись, одна ворона з плота, а десять на пліт. Дівчат на світі досить, того цвіту по цілому світу.

Продан спаленів:

- Хіба ж радіти нам, коли таке діється з населенням, прокляті пани так нас пригноблюють.

- Тим ти не зарадиш лиху, але я бачу, щов тебе інша журба на серці. Чи я тобі не казав, що стара Маслийка тебе на зятя не візьме? Вона тужить за майном. Що ж, молоді на війні, то треба брати старого. От і вибрала доні бездітного вдівця, старшого за мене, хіба ж це пара? - сміявся Степан.

Продан знав майже всіх у волівській громаді, але старого Кимака якось не пригадував собі, бо він жив десь вище торговиці на горбку. Багатий, кажуть, маслин, землю, худобу, але здоров'я в нього досить по-

гане, довго хирів. Може стара Маслійка і спекулює, що він довго не поживе і майно залишиться її доньці. Кимака Продан не хотів бачити, але блисла йому думка, чи не піти і поговорити з старою Маслійкою на розум, щоб не запропастила дочку. Але потім роздумав, адже, мабуть, і Анцю манить маєток. Ні, він туди не піде!

З батьком молотив увесь день, нассався полови і як тільки звечорілося, рішив піти трохи провітритися. Став напроти зарінку, прислухався, як осінній вітер шелестить у верби, що ще мали на собі частину жовтого листя, але за кожним разом листя злітало на землю. Знайома річка співала свою монотонну пісню. Він задивився у воду, то й не помітив, коли до нього підбігла Анцька, обняла його за ший і почала пристрасно цілувати. Потім склонилася йому на груди, почала ридати і плакала як дощ. Довго не могла змогтися на слово.

- Ну, не плач, Анцько, заспокійся, тепер вже і так пізно плакати.

Вона трохи заспокоїлась, витерла сльози з очей, зловила його попід руку і без слова вела далеко, за село, щоб їх люди не побачили. Продан не сказав до неї ані словечка. Зупинилась аж біля млиниці, що текла від Дурневичового млина, напроти Косманців. Була там якась колода, сіли на неї.

- Проданку, тебе сам Бог привів додому. Сьогодні субота, в четвер моє весілля з Кимаком... Подивись на оці синяки на моїх плечах і раменах, це все віджогога, мене мати товче вже від трьох тижнів. Покійний батько за політику втратив багато майна і мати хоче здобути ціною своєї єдиної доні. Каже: "Ти дурна, дівко, виходь за нього заміж; він приобіцяв на тебе записати все своє майно."

- Ти виходь за нього, як тобі на тому залежить, - відповів Продан не без іронії.

- Це ти так говориш, Проданку? Видно, як ти мене кохаєш!

- А що ж, голубко, я женюсь, чи ти виходиш заміж?

- Так знай, я рішила вийти заміж, але знаєш за кого? За онте плесо під Повзалом... Нехай мене свята Тройця поб'є, коли я тобі брешу... Я мала замір найкраще одягнутись, надінути на голову свій віночок, піти на кручу і скочити в глибоку воду...

Анцька знову почала плакати. Продан аж тепер повірив в її щирість. Схватив її на руки, мов дитину, почав обцілювати її сльозами зрошені личка, шию, ті прекрасні чорні брови, потім їх уста счепились на довгий-довгий поцілунок.

- Кохана моя Анцько, рибочко, голубко, це дуже погана справа. Що ж тепер ти рахуєш робити?

- Втопитися, Проданку, інше мені не залишається. Я ще не повнолітня, не смію відкинути сватача, про мою долю рішає мати. Я ще передучора довідалася, що ти прибув додому, змінила свій замір і рішила виконати щось очайдушного: або топитись, або...

- Що - або? Ти говори ясно, любя дівчино, - хвилювався Продан.

- Проданку, бери мене з собою.

- Куди ж, на фронт? Адже як тільки вернуся до кадру, мене поженуть знову на фронт.

Анцька почала гірко плакати.

- Бери мене з собою... скинь із поїзду хоч і в пропасть, нехай я загину.

- Анцько, не будь дитиною, нам жити треба а не помирати.

Продан замовк, почав роздумувати. Анцька його поставила перед велику проблему. Забрати її з собою і десь сховати? Це було б можливим, але де, куди? Це мусіло б бути дуже далеко, щоб мати її не віднайшла.

- Добре, Анцько, але труднощі в тому, що ані в тебе, ані в мене немає грошей, навіть тобі на дорогу.

- Продане, я про це думала. Знаєш, мати продала корову, знаю, де вона тримає гроші. Я візьму гроші і поїдемо.

- Ні, голубко, це не буде гарно. Ми повинні гроші роздобути чесним способом.

- Тоді я продам свою найкращу вишивану сорочку, є в мене і вишивані скатерті, рушники, які собі сама повишивала. А того в мене повно.

- Це вже інша справа. Але продати треба не у Воловому, але десь інде, щоб не викликати проти себе підозріння. А я теж придбаю трохи грошенят. Маю новий костюм, який вже малий на мене, маю і нові черевики, чоботи, все те продам, бо я вже з того виріс.

- То ж тікаймо хоч і зразу, Проданку.

- Треба все те підготувати. Але зажди трохи. Тому старому Кимакові треба наробити таке, щоб він до самої смерті пам'ятав, як сватати молоду дівчину.

- Що ж ти рахуєш зробити, любий?

- Ти сама поговори з ним, що твоїм бажанням є, щоб він зробив гучне весілля. Нехай готується, нехай заріже хоч три свині, нехай скличе пів села, замовить бочку горілки і коли куховарки вже подаватимуть страву весільним гостям, ми тоді втечемо і дамо собачому синові порядну школу.

Анцька почала щасливо сміятися, радіти.

- Добре, коханий мій, скажу йому, нехай замовить найславнішого скрипаля Шоронду... Нехай особисто закличе всю свою рідню, своїх приятелів, а навіть того дурного свого друга, судового писаря Чуская, з яким братається. Нехай собі наробить якнайбільшу ганьбу в селі, щоб йому було соромно людям на очі показатись... Так, це йому зробимо за оті синці, що я ношу на плечах. Помщуся на ньому!

Назад вони верталися щасливо, з наміром помсти. Нехай старий запам'ятає, кого він сватав. На "старих гробищах" біля криниці вони попрощались і Анцька бігом верталася додому.

Другої днини, в неділю, пішов і Продан до церкви. Сховався в крилосі між дяками, але й так на нього по-

глядали з усмішкою, наче б йому казали: "Програв ти, хлопче, пішла твоя Маслишка..." Але Продан у своїй душі їм неначе відповідав: "Той добре сміється, хто сміється останнім..." Піп прочитав вже треті оголоски, що шановний громадянин той і той, бере собі за дружину чесну дівицю ту і ту... Хто знав би про якісь перешкоди, нехай повідомить церкву... Це на словах от так піп виголошує, але нехай би хтось спробував донести про насильство, приневолення, недобровільне подружжя та ще з таким багатцем... церква була б глуха. Скільки молодих дівчат отак вже запропастили, скільки їх ридало перед присягою, а все ж таки їх звінчали.

Причепурений Кимак лосем нашмарував і підкрутив вуси, стояв серед церкви і пильно стежив, чи Продан не дивиться в сторону "бабинця", де стояла його наречена. Після Богослужби вийшов з церкви, взяв свою наречену попід руку і гордо вів до її матері, щоб, не дай Боже не постоявала на вулиці і не дивилася за кимось... Продан глипнув на них і подумав: "Ох, Боже, не до пари вона йому!" А вона весело усміхалась з-під лоба, щоб люди думали, що вона щаслива. Єдиний Продан бачив в її усмішці безмежний глум із старого дурня.

Продан пішов до столяра Шандора, якого син був від Продана молодший на кілька років і запропонував йому свій костюм. Вони погодилися і столяр виплатив за сина ціну костюма, ще й черевики купив. А чоботи від Продана купив новий листоноша, адже інколи доводиться бродити з поштою болотом, пригодяться. Вони тішились, що купили такі добрі речі, ще з передвоєнної матерії, яких тепер нема. Не жаліли заплатити потрібну ціну.

Продан відвідав і Лялю. Вона вже була заручена за Ранцом. Втішилась і подивляла, як він виріс, як змужнів за той час і гратулювала йому до складених іспитів з торговельної школи.

- Я тішуся, що ти... що ви вибилися.

- І ваша заслуга в тому, панночко, основу ви мені дали, - мовив він.

А старший поштмайстер зразу і сказав:

- Ляля вийде заміж, місце для поштового урядовця в мене буде вільне. Скінчиться війна, приходить, тепер вже будеш поштовим урядовцем, а може колись і поштмайстром.

- Дуже вам дякую, але, покищо, війна ще триває. Я мушу вернутися на фронт. Дуже вас прошу, дозвольте мені за кілька днів відвезтися до Хусту на поштовому возі, бо підвод тепер мало, а пішки не дуже хочеться манджати майже шістдесят кілометрів.

- Для тебе поштовий віз завжди стоїть до розпорядження, сідай, адже ти колишній поштар. Але знай, що тепер пошта відходить на годину раніш, вже в четвертій годині зранку, - сказав старий. Стара пані запросила його на вечерю. Це поперш, що він сидів з ними при одному столі, як рівний. Ляля тайком поглядала на нього, кілька раз зітхала, сидючи біля сухорлявого, блідолицього свого нареченого, що сидів біля неї, як терен біля троянди. А Продан подумав: "Так тобі треба, панська дівко, хотіла Ранца, тут його маєш, жий з тою пістрякуватою поганню".

Продан почав вираховувати, чи вистачить їм грошей, щоб не треба загирити⁷⁵ гарні вишивані речі дівчини. Ще з часів служби на пошті придбав собі добрий, нікльовий годинник швейцарської марки "Докса". Хоч не радо розлучався з ним, пережив з ним важкі часи на фронті, але продав і годинник ковалеві Хамберкові. Той дуже втішився і заплатив йому високу ціну. Тепер вже Продан мав готівку для обоїх. З дівчиною він знову здивався на умовленому місці біля криниці на "гробах" і похвалився, що гроші є.

У вівторок вечором Анцька прибігла, застукала на вікно і Продан зразу вийшов.

- Проданку, принесла тут свої речі з білизною, скатерттями і рушниками.

Продан подивився. Це була дерев'яна скриня, подібна до тих, які рекрути беруть до війська, тільки ще більша.

- Мати не бачила, коли пакувала? - цікавився він.

- Бачила, але я сказала, що пакую мос придане... Скажи, любий, коли рушаємо?

- На досвітку в день твого весілля, в четвер. Поїдемо поштовим возом скоро зранку, в четвертій годині. Я тебе ждатиму біля пошти.

- Згода, мій коханий, буду там, - відповіла Анцька, поцілувала його і побігла додому.

Весілля на Верховині починають вже напередодні вечером. Зачинають як у молодой, так і в молодого. Пють, їдять, танцюють до ранку, деś о дев'ятій годині гості молодой з гостями молодого, з друзками та з дружками зустрінуться на дорозі, відпровадять їх з музикою поперш до метричного уряду, потім до церкви. З церкви знову роздвояться, вертаються додому, пообідають, натанцюються, а під вечір приходить молодий з своїми гостями та з своєю музикою і після старинних церемоній забирає молоду і веде до себе під корогвою. За ними всі з двома музикантами відпроваджують молоду, виспівуючи й танцюючи всією дорогою. Весільний похід замикає підвода, що везе придане молодой. Це так у багатших; у бідніших трохи скромніше, все ж бажанням кожної дівчини мати гарне, гучне весілля, щоб було про що згадувати все життя. Молода навіть від корови відмовиться, але весілля не дарує. Гості подарки не приносять, але роблять грошову "складку", на тарілку дають, скільки хто може.

Але Анцька хотіла заощадити матері такі витрати. Намовила матір і Кимака, щоб робили весілля спільно, і то в Кимаковій хаті. Скупа стара Маслийка на те погодилась.

Вже в середу зранку в Кимака почали різати поросюки, зарізали й два барани, теля, кілька курей для кращих гостей, куховарки пекли-варили весь день. Під вечір прибув і найкращий скрипаль Шоронда, розпочалась гостина. Їли, пили, Шоронда вигравав весільні пісні, дружки плели барвінкові вінки. Коли вже повечеряли, танець почали молоді на новій, вовняній гуні, як старий звичай велів. І розгулялися. Анцька ходила з рук до рук, танцюючи з парубками. А Кимака чорти брали з

заздрощів, що Анцька мов вітер танцює з молодими парубками. Кожний подивляв її красу, її веселість і в серці жалів її, що матиме такого бридкого, старого чоловіка. В третій годині вона своєму молодому заявила, що її голова болить, піде трохи поспати, щоб була свіжою на другий день, коли треба буде іти до церкви вінчатися. Кимак завів її до хати сусідки.

- Поспи собі, люба, о сьомій тебе збуджу.

Хотів її поцілувати, але вона відхилила голову, не далась.

Тільки що старий відійшов, Анцька покинула хату.

Але й Продан мало спав тієї ночі. Батько пішов у Затінь, вдома була тільки мати з дітьми. О третій годині Продан встав, одягнувся, взяв Анцину скриню на плечі і поніс на пошту. Тут поклав її на ганку і ждав візника, що мав вирушити з поштою і з яким він вже заздалегідь умовився.

Візник точно о пів до четвертої прийшов, напакували залізну скриню, пакети й пошту замкнули. Якраз тоді прибігла задихана Анцька, трохи стурбована і перелякана. Голову мала завиту в оксамитову хустку, на ній був гарний, новий білий вовняний сіряк з синім коміром та зубчастими синіми смугами над кишенями для оздоби та з синіми гудзами, наче надвоє розрізані терносливи. В руці в білій скатертині тримала клунок. Її скриню дали на верх залізного поштового воза, сіли біля візника і - вїо!

Проїжджаючи селом Анцька нервово оглядалася, була збентежена, але коли доїхали на третє село, у Вічкове, почала вже усміхатись і була щаслива. Розв'язала клунок, вибрала звідти пляшку весільної горілки, варене свиняче м'ясо і білий калач.

- Прошу напиться і закусувати, - припрошувала вона візника й Продана. Візник витріщив очі, що його таким добром угощають, довго не дався просити, потягнув з пляшки, втер рота і почав заїдати. Про весілля він, мабуть, не знав, бо нічого не питався. Продан був ве-

селий, сміявся, жартував, притискав Анцьку до себе і шептав:

- Це нам справді пощастило!

- Кажи "гоп", коли перескочиш. Ще може нас мій "женних" наздогнати.

- Будь спокійна, не турбуйся. Він поперш піде до матері, там тебе буде шукати, гвалту він не підійме, бо сором йому не дозволить.

- Ти вдома що сказав? - питалася Анцька.

- Нічого, лишив записку на столі, що нагло мене покликали до війська. Брат прочитає, як встане, але тоді вже, мабуть, знатимуть, що двоє закоханих зникло з села, ха-ха! Сміятиметься все село з старого Кимака. Не спіймав він Анцьку Маслику, ха-ха!

Біля десятої прибули до Березова, там пересіли на інший поштовий віз і на обід приїхали до Хусту. В місті навіть не зупинялись, біля пошти на головній вулиці сіли на фіякр і зразу погнали на залізничий двір.

- Проданку, в мене нема грошей, треба комусь продати хоч скатерті, щоб мали на дорогу.

- В мене гроші є за костюм, нам вистачить не тільки на білет, але і на прожиток у столиці хоч і на місяць, - відповів Продан.

Над ранком поїздом прибули до Будапешту. Продан ще мав повних десять днів відпустки. В передмісті, в скромній хатині вдови, наняли на два тижні кімнатчину. Було тут тільки одне ліжко і старий диван, але ковдра була тільки одна.

Анцька була надто втомлена, дрімала вже в поїзді і як тільки допалась до ліжка, заснула зразу. Коли Продан увійшов, вона вже спала. Продан і собі роздягнувся, але тому, що на канапі не було ні простирали, ні ковдри, ліг біля Анцьки. Без вечері спали до білого ранку. Коли Продан прокинувся, Анцька вже була на ногах. Пішла в кухню, хазяйка приготувала трохи підсо-

лоджену чорну каву, Анцька внесла до кімнатчини, Продан піднявся і поснідали. Він одягнувся і пішли в місто. Ходили, блукали, потім зайшли до одного ресторану на обід, але показалось, що тут усе на приділові картки, а в них карток не було. Дістали тільки чай.

- Проданку, з голоду помремо, - бідкалась Анцька.

- Не бійся, любко, я ж вояк, вже щось зробимо.

Продан у шпиталі мав знайомство. Зайшов до господарської управи шпиталю і приніс звідти паляницю хліба, трохи солонини і ементальського сиру. Прийшли до дому і з хазяйкою умовились, що варитиме і для них, зрозуміла річ, з принесених харчів. Потім зайшов на базар, купив листкового тютюну, що його продавали "під пахою",¹⁷⁶ порізав і поніс на залізничу станцію, куди проходило військо. Виміняв на м'ясні консерви і вже знав джерело, як набути харчів без карток.

Днями вони блукали по бульварах, водячись за руки, прохожі оглядалися за ними, подивляючи не тільки її вроду, стрункий дівочий стан, але і її прекрасний селянський одяг. Продан теж мав гарну уніформу з чорними "панталонами" і лякованими черевиками. Півтора року був поза фронтом, у столиці, було часу чепурно одягнутись.

Безжурні дні минали, мов короткі хвилини. Відпустка швидко кінчалась і довелось роздумувати, що далі. Дотепер вони це питання лишили боком.

- Піду шукати праці, - сказала Анця.

- Та ж ти нічого не вміш, ще й мадярською мовою не володієш, де ж тебе приймуть?

Продан згадав начального лікаря в шпиталю, доктора Фодора. Вже мав тільки два дні відпустки, треба було рішати. Увійшов до канцелярії головного лікаря.

- Пане майоре, маю до вас велике прохання. Допоможіть мені.

- Коли можу, то поможу. Говори, що за справа?

- Самі знаєте, що відходжу до кадру, звідти, напевно, відправлять мене на фронт. В мене є тут сестра і не можу її ніде примістити. Чи не взяли б ви її до шпиталю за помічну сестру?

- Де вона? - спитався начальний лікар.

- Тут у коридорі, зараз її приведу.

Продан покликав Анцьку і завів до ординації. Начальний лікар витер окуляри, приглядався до неї і почав сміятись.

- Коли це твоя сестра, то я дротяну щітку з'їм, - жартував доктор.

- Ну... двоюрідна сестра, - відповів Продан, паленіючи.

- От так би і сказав... Гм, помічна сестра... вона повинна щось і вміти. До того й мадярської мови, як бачу, не знає. Але, зажди, покличу господарського управителя.

Доктор Фодор подзвонив телефоном, прийшов економ і вони вмовилися, що можна дівчину прийняти за... служницю. Буде порядкувати в кімнатах хворих, їсти подавати раненим воякам.

- При тому може бути й помічною сестрою, - мовив доктор Фодор, - інструменти виварювати, бандажі прати, їх прасувати і знову звивати у звої, бо їх мало, мусимо щадити.

- Коли може наступити? - питався Продан.

- Хоч і зразу. Харч і помешкання матиме в лікарні, як й інший персонал, - додав управитель.

- То завтра зранку вже наступить на роботу, - сказав Продан і подався з Анцькою додому. Вони були раді, що й таке місце для дівчини дістали, краще, ніждесь прати і підлогу мити. Роботи й тут буде чимало, адже Продан сам пробув у лікарнях півтора року і бачив їхню працю, але у військових шпиталях харчі бувають добрі і поведінка не та, що в якоїсь суворої, прим-

хуватої хазяйки.

- А я тебе, любий, ждатиму, на жодного парубка ані не подивлюсь, тобі вірною залишусь до смерти, - говорили любі устонька красуні.

Зранку встали, Продан розплатився з хазяйкою, поніс речі Анцьки до шпиталю. Вона наступила на працю, а він їхав до Егеру, до свого полку.

ЗНОВУ НА ФРОНТАХ

Була середина болотяного грудня, коли старший сержант Гринюх вирушив з похідовим батальйоном знов на фронт, тепер вже на румунський. В семигородських горах за Марошвашаргелем випав сніг. Продан ще в Егері просився до офіцерської школи, щоб якось протягати час, але його до неї не допустили, бо мав тільки торговельну школу; до іспиту зрілості йому бракували два навчальні роки. Замість того, йому причепили ще одну зірку на комір; він став старшим сержантом.

Полк був у запіллі. І тут виринула нова можливість дістатися звідси на господарський курс інтендантури, а це означало, що знов пощастить йому вирватися з "маршбатальйону" та пробути кілька тижнів у школі. Його мрією було дістатися до Будапешту, до Анцьки, але двомісячний курс був улаштований в столиці Семигороду, Коложварі. Неграмотна Анцька писала зрідка, коли їй хтось написав із "рутенів" листа Проданові. Це були любовні листи, в них містилося чимало коломийок про вірну любов, про тугу побачитися знов, яких Анцька знала безліч.

Курс проминув з кінцем січня, Продан вернувся знов у Марошвашаргель, але його батальйон був уже на фронті. Його приділили до комбінованого 313-го угорського гонведського полку. Тут служили мадяри, румуни, хорвати, не було тут ані одного "рутена". Він дістав

призначення до господарської управи полку і тішився, що не треба було ходити на муштри та бездушні вправи.

Початком лютого прийшов новий наказ: їхати на італійський фронт. На цьому фронті довгими місяцями велися запеклі бої на скелях Альп. Це було пекло на землі. Коли хтось тільки згадав про гірський масив "Добердо", про "Монте Тропо", про каверни в скелях, де був терен важких канонад, запеклих битв, десятки офензив і контр-офензив на узбіччях пустих, голих скель, то "гусяча шкіра" набігала на людину. Одначе австрійці з німцями все ж таки проломили італійський фронт і зайняли майже всю горішню Італію.

Батальйони вирушили ешелюнами. Та це вже не були ті слухняні воїни, що колись. Серед вояків було багато румунських та хорватських агітаторів, дезертування ще в румунських горах було на денному порядку.

Передбачаючи втечу вояків з вагонів, офіцери відібрали від вояків рушниці з багнетами, понакладали їх у один вагон, а вояків замкнули в поїзді, неначе худобу. Ешелюн ще й не опустив Семигород, а вже першої ночі повибирали підлогу з вагонів і половина їх повтікала, навіть з деякими підстаршинами. Другої днини з надійних мадярів поставили сторожу і за кару нікому не дали обіду і не дозволили з'їсти ані консерви. Коли ешелюн прибув до Любляни і треба було кілька годин чекати, воячня розбила вагони, з товарного поїзду на сусідніх рейках викрали скриньки з яблучною пресованою мармелядою. Наїлися так, що дістали бігунку. Але тому, що вагони знову позамикали, вояки паскудили просто у вагонах. Весь поїзд був забруджений людським калом, деякі ще ним і стіни вагону обмазували. Хорвати повтікали у словінські гори.

Врешті полк прибув в італійське село Чівідале дель Фріюлі, яке розташувалось під самими італійськими Альпами. Для Продана було великою несподіванкою, що тоді, коли ще перед кількома днями в семигородських горах вони бродили по коліна в снігах, в північній Італії вже була весна. Люди орали, працювали на полі і в садах, дерева цвіли і розпускали листя. Зміна за

кілька днів. Ще перед тижнем сніги, морози, а тут тепленько, хоч ще була тільки середина лютого.

Село було італійське, але значну меншість творили словенці, адже недалеко границя, словенське місто Гориця, поруйноване зовсім, лежало недалеко. Населення жило вбого, збідачене війною, харчувалося тільки кукурудзяною кулешою, як і на Верховині, яку тут називали "полентою". Голод і злидні приневолювали селян з'їдати все: собак, котів, а влітку навіть гадюк, яких тут дуже багато. Австро-угорських окупантів населення ненавиділо.

Італійські села тут виглядали зовсім інакше, ніж до яких Продан привик. Тут усе камінь, навіть парканни вимуровані з голого каміння. Того тут досить, бо й гори - все скеля. І хати поставлені з каміння без жодної прикраси. Кожна хата "поверхова". Вдолині відкрита піч, в ній на дроті висить казан на поленту, всюди бруд, саджі повно, жодна обстановка, тільки лава біля печі. Це властиво тільки кухня. Стеля викладена дошками, між дошками видно шпари. Вдолині ніхто не ночує, спиться на "поверсі" через небезпечні італійські дивні павуки "скорпіони", яких влітку тут повно. "Спальні" не звикли отоплювати, навіть печей немає, бо палива тут мало, а зими короткі, без великого холоду.

Чи Проданові тільки здавалося, чи може справді ці околиці такі нудні і нецікаві? Хоч і тут височіли гори, але якісь хмурні, порожні, без життя, без співучих потоків, без пташинного співу. Гори Альпи в'ються неначе вінком та що з того, коли вони такі похмурі, висохлі, без подиху, без життя, суворі, непривітні, страшні, аж жах бере, коли на них глянеш. Він привик дивитися на гори, що і взимку зеленіють, що дихають життям, живуть птахами, звіриною. Ох, нема на світі кращої землі, як та наша, хоч і вбога, але вічно зелена смерекова Верховина!

Продана приділено до господарської управи, він полагоджував грошові справи полку, ходив по гроші в місто Удіне, виплачував плати офіцерів місячно, видавав

жолд¹⁷⁷ для батальйонів, що виплачувався по декадах. Почав трохи займатися гарною, мелодійною італійською мовою, придбав словники. Продан учився залюбки.

Так і пройшла весна і надходило надзвичайно гаряче італійське літо. Він заквартирувався в селянській хаті, харчами помагав італійській сім'ї.

Одної ночі щось його гостро кольнуло, мов шилом. Не звернув на це уваги, думав, що, мабуть, в солом'янику був цвях або дротик. Але другої днини зразу дістав високу гарячку. Молодий лікар не міг поставити діагнози і послав його до військового шпиталю в місто Удіне. Тут виявилось, що його вкусив небезпечний скорпіон.

Продан і тут мав велике щастя, бо доки він лежав у шпиталі, його полк виїхав на фронт. Коли Продан вернувся в Чівідале дель Фріюлі, було там інше військо. Він вернувся назад до міста Удіне, а тут якраз тоді відбувалася велика парада, бо приїхав молодий австро-угорський цісар Карло. Побув, походив, побенкетував з високими офіцерами по дивізіях і вернувся додому. Готувалось щось надзвичайно важливого, бо реорганізували, перекидували сюди-туди, появились і полки стягнені з російського фронту, прибули і зовсім свіжі частини з юнаків і стариків, їх треба було поперш вимущувати.

Продан з'явився в дивізії в Удіне, де мав стосунки вже й перед тим. В інтендантурі якраз пошукували людей, що трохи володіють італійською мовою. Їм потрібен був сержант для реквірування від італійців худоби для армії. Продан мав на думці одно: все зробити, щоб не попасти в першу лінію, де він так довго страждав. І хоч умів хіба ж до сто італійських слів, він подав заяву, підкреслюючи, що і по-словенськи вміє. Його приділили до ветеринара, старшого ляйтенанта Зільберштайна, який більш розумівся на комерсантській спекуляції, ніж на ветеринарстві. Взяли з собою підроблені італійські ліри, отже гроші, що надрукували собі австрійці на окупованій землі, їм приділену десятку вояків і вони пішли забирати від людей ялівки. Ходили

по селах, ветеринар оглядав, забирав, вояки погнали в череду, а Продан виплачував.

- Сержанте, як матимеш розум, ми зможемо тут заробити чимало грошей, - сказав Зільберштайн.

- А то яким чином? - питався Продан.

- Ти тільки дивись і мовчи.

Зільберштайн брав від селян тільки самі ялівки, а Продан давав гроші. Худобу мали відбирати на основі живої ваги, але ветеринар оцінював її "на око", давав посвідки, а Продан відтак виплачував. Ялівок вояки позганняли десь на подвір'я або на вільну площу і тоді почали приходити італійські селяни.

- Прего сіньоре, виміняйте мені ялівку за бичка.

- Як даси двісті лір, то виміняємо, - заявив Зільберштайн, взяв хабара і вимінив ялівку за бичка. Але він дався й підкупити, брав хабарі, так що коли йому італієць дав певну кількість грошей, то худобину від нього не забрав.

Коли вони з такої реквізіційної експедиції вернулися додому, в них була чимала сума грошей. Воякам Зільберштайн купив пляшку коняку або вина, тим скромним хабарем вояки задовольнялися, а Проданові теж кинув якусь певну готівку з приміткою:

- Армії ми не ошукали, жива вага бичат ще більша, ніж ялівок...

Проданові ця махінація не була до вподоби, мабуть, і сам Зільберштайн не мав до нього великого довір'я і після п'ятих таких експедицій Продана ветеринар вимінив на іншого сержанта, а Продана приділили до провіантури.

В червні австро-угорська армія проломила італійський фронт і розпочалась величезна офензива. Вся сімдесята дивізія перейшла за ріку Піяву. Все туди сунуло: піхота, гармати, міномети й обози. Але на велике щастя Продана, інтендантура, провіантура і склади залишилися на старому місці і за Піяву не перейшли

Одначе австро-угорська офензива не була успішна, - навпаки, сумна і для австро-угорців дуже трагічна. Прийшли дощі, в Альпах лилось мов з відра, вода з русла тієї ріки вилилась на ширині десятки кілометрів і затопила все, забираючи мости. Тоді італійці розпочали контр-офензиву, почали бити з гармат так, що земля дрижала. Без комунікації перервалось не тільки постачання, але й довіз амуніції і австро-угорські батареї опинились без стрільна, піхота без набоїв, а тут атаки за атаками! Вся фронтова лінія почала відступати; до полону італійці не брали, - вбивали все живе. Австро-угорська армія доти відступала, поки не опинилася в повені, на кілометри розлитих вод ріки Піяви. Вояки масово кидались у воду, все одно, чи загинути від кулі, від багнета італійця, чи втопитися. Навіть і той, хто вмів плавати, не врятувався, бо до нього вчепився інший і гинули обидва... Тут потерпіла австро-угорська армія чи не найбільший удар за всієї війни. Тільки самих утоплених було двісті шістдесят тисяч людей і тільки незначній кількості людей пощастило перейти на другий бік і вернутися в лінію, звідки були розпочали офензиву. Воєнне начальство нашвидко кинуло на італійський фронт все, що тільки могло наприхапці зігнати. Перевели частини головно з російського фронту, кинули і нових рекрутів, стариків і напів дітей, окопи були сильно побудовані і контр-офензива зупинилась.

Між вояками настало велике незадоволення. Обвинувачували австро-угорську цісареву Зиту, що вона своєю італійському своякові-принцові прозрадила стратегічний плян офензиви... За ті поголоски доплатило кілька вояків життям, їх розстріляно за наклепи.

Але розклад в армії вже був помітний. З російського фронту прибули дивізії, а ті вже насасилися тамльозунгів: "Геть з війною!" До того ще між свіжими вояками, яких привезли на фронт, були й "гаймкерери" - поворотчики з російського полону, яких советський уряд пустив додому, а австро-угорська команда забрала їх знову на фронт. Ті вже були вповні заражені ідея-

ми російської революції.

З таким поворотцем запізнався і Продан. Називався він Віктор Бор, був учителем у Будапешті, навіть офіцером, але в кадрі за агітацію його zdeґрадували, піс- лали на фронт, а тут його "запхали" до провіянтири, а- би "йому писок не ходив". О, це був справжній агіта- тор. Досить обережний, він "вимацував" своїх людей, вишукував незадоволених і повчав їх, а перед незнайо- мими стримувався, бо вже його біда навчила.

- В Росії прийшли до влади робітники й селяни, а їх програмою є - мир без контрибуції, землю тим, які на ній працюють, заводи і фабрики в руки робітників!

Він оповідав про події в жовтні, про вистріл "Ав- рори", про атаку на зимовий палац, про скинення тим- часового уряду Керенського, про перші історичні дек- рети.

Продан вперше чув таке від живого свідка, учасника російської революції, бо Віктор уже в таборі полоне- них займався політикою і якраз був у Петрограді під час тих бурхливих днів. Продан пригадав собі пророчі слова дядька Тимоша, що революція в Росії неминуча та що вона обов'язково при першій нагоді дійде до пере- моги.

До Віктора приходили вояки, що приїжджали з лінії за провіянтом; він давав їм якісь інструкції, повчав їх. Агітація в першій лінії розпочалась нашироко. Не помогли репресії, ані розстріли, розпочинати нову о- фензиву було надто небезпечно і генерали вже тільки старалися втримати хоч ту, сильно сфортифіковану ста- ру фронтову лінію.

Отак проходив цілий серпень.

Маючи гроші на дорогу, Продан вніс прохання пус- тити його до Будапешту, щоб міг записатися до вищої торговельної школи, щоб уже раз закінчити середню ос- віту і добитися до офіцерської ранги. Офіцери одер- жували гарну платню, а сержанти тільки мізерний жолд.

Позаочне студіювання командири завжди підтримували

- то ж пустили і Продана. Найважливішим завданням його було стрінутися з Анцькою Маслійкою.

Він прибув до столиці Угорщини. Перша його дорога вела до військового шпиталю, де вона служила. Але Анцьки там не знайшов. Управитель йому сказав, що за нею приїхала мати і забрала її додому.

- Як вона могла довідатися, що дочка в Будапешті? - задавав собі питання Продан. Але вгадати не було важко, бо через лікарню проходили і наші ранені люди і, певно, написали додому, що Анцька Маслійка тут.

Продан записався в школу, купив підручники та, з бо-лем серця, що не знайшов свою кохану, вертався назад в Удіне. Тут він знайшов листа від Анцьки вже з Волового. Повідомляла його, що через наших людей мати дізналася, де вона, приїхала в столицю і приневолила її вернутися назад, вигрожуючи жандармським ескортом, якщо вона не послухає. "...Але старий Кимак одружився з іншою, з його сторони небезпека для мене минула. Він мені на вулиці у вічі наплював за той сором, що ми йому нарobili і тобі, Проданку, не простить..." - писала.

Продан одержав листа і від батька, він писав, що вже прийшла черга і на таких хворих людей як він. Забрали і його до війська на помічну службу десь мости стерегти.

ФРОНТ РОЗПАДАЄТЬСЯ

Вересень і жовтень проходили в стабілізації фронтової лінії, але в запіллі, в країнах держави були демонстрації робітників і страйки, про що вояки не сміли довідатись. Газети для вояків не приходили, їх просто затримували, а листи таки конфіскували, щоб вояки не довідалися про події вдома. Все ж дійшли чутки, бо свіжі воїни оповідали, що вдома робиться. Правда, хо-

дили й дикі погослови, неточні інформації, інколи перебільшені. Серед вояків уже розпочалася агітація про потребу революції і на фронті, про відмовлення послуху. Военні трибунали працювали, криваві езекуції були на денному порядку, але наперекір тому агітація не вгасала.

І надійшов день під кінець жовтня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, коли міністер закордонних справ Австро-Угорщини граф Андраші у віденському парламенті виголосив, що Австро-Угорщина війну програла.

Фронт валився, вже ніхто воювати не хотів. Настав страшний хаос, всюди бозголов'я і колотнеча. Військові частини розпадалися, всі хотіли якнайшвидше вернутися додому з цілою шкірою. Вояки просто відходили з лінії в непорядку, перші добились до двірців і зупинок, під загрозою смерти приневолювали машиністів везти їх додому, за кожне місце зводили криваві бої. Поїзди були обліплені: у вагонах, на платформах, на сходах товпилися вояки, наче рої бджіл, їх повно було і на дахах вагонів. Наслідок був такий, що у вузьких віадуктах, під низькими мостами, або в тунелях злітали вояцькі голови, люди падали трупами. Коли дисципліни нема, то з військом погано, це вже не військо, але стадо, гірше сполошеної отари, здичавіла маса. Лінії вже ніхто не боронив, втікало все панічно, а італійці наступали, хоч Центральні Держави зажадали перемир'я. "Поперш геть з Італії, а потім поговоримо!"

Ще ніхто ніколи такого нищення, такого спустошення не бачив. Важкі мільйони лежали в рівчаках, в болоті біля дороги, на полях. Там лежали позакидані гармати, скоростріли, міномети, обози, все те порозбиване, закинене, валялося на землі.

Ціла сімдесята дивізія покинула фронт і в непорядку опинилася в місті Удіне. Вояки стояли на площі і кричали, гомоніли, вигрожували, наче роз'ятрене осяче гніздо, зневажаючи кожного, хто мав зірку на комірі. Ніхто нікого не слухав, не поважав, не спитався, що ж і як робити, куди йти.

Незабаром прибув генерал в сірій легковій машині. Ще він автомашиною і не доїхав до товпи, коли кілька збунтованих вояків прибігло до нього, один підніс обернену рушницю, вдарив старого генерала по голові і він звалився без слова. Здичіла маса воячні кинулась на автомашину з кирками та лопатами, розбили і потрошили її, відтак перевернули колесами догори. Труп генерала санітари хотіли віднести, але здичавіла юрба й те не дозволила, його просто схопили і перекинули через кам'яний паркан.

Незабаром з'явився підполковник, щоб якось утихомирити ворохобну масу. Ще він навіть рота не розняв, а вже летіла йому куля в лоб і він теж звалився. Офіцери й підофіцери зривали із своїх комірців розпізнавальні значки зірок та смуг і мішалися між юрбу, або старалися якнайшвидше зникнути з очей бунтівників. Зірвав з коміра зірки і Продан, але стояв на місці, йому не було чого боятись.

- Нехай живе революція! - гукав хтось на іншому місці.

- Слава! - залунало всією площею. Продан оглянувся і побачив на раменах кількох вояків кремезного Віктора. Його несли вперед. На площі стояв кіоск, де колись продавали тютюн або овочі, Віктор вистрибнув на нього так, що всі його могли бачити. Він почав промову:

- Хлопці, я є поворотчик із російського полону, інакше вчитель з Будапешту. Моє ім'я Віктор Бор. Був я офіцером, але за агітацію мене zdeґрадували і як простого, рядового вояка післали сюди на фронт. За офіцерською рангою я не жалію, я є тепер звичайним рядовим вояком, воїном революції.

- Слава йому! - гучало скрізь.

- Брати, або як вас можна так назвати, товариші! Вибирайте раду вояків сімдесятої дивізії, а то з шістнадцяти людей, з кожного батальйону по одному. Члени ради вояків виберуть голову і він буде командирем дивізії, його чотири заступники командирами полків, ін-

ші поведуть батальйони. Товариші! Без проводу, без революційної команди дивізії, отже людей, які матимуть ваше довір'я, нам важко буде добратись додому. А коли всі ви підчинитесь революційній дисципліні, я вам ручу своєю головою, що вас приведемо до кордонів нашої батьківщини Мадярщини, а звідти їдьте собі кожний додому. Але вимагаю карности й абсолютного послуху. Члени цієї нашої ради, або назвіть її комітетом, носитимуть на шапках і на рукавах стрічку. Короля в Мадярщині вже скинено, в Будапешті владу перебрав революційний уряд, на чолі з графом Каролі.

- Слава йому! Нехай живе революція! - залунало скрізь.

- Товариші! Командири батальйонів призначають командирів, яких ви самі собі виберете. Розійдіться по полках, виберіть тих людей і пошліть сюди на перші наради. Багато часу в нас нема, італійці наступають, а ми не хочемо тут лишити голови або потрапити в полон.

Озвалися й голоси незадоволення:

- Знову командири! Знову нам розказуватимуть. Нам досить було слухати наказів.

Але більшість цих зацитькала, товпа поділилася на полки і незабаром зійшлося шістнадцять вояків. Хто був між ними старшиною, підстаршиною або рядовим - не можна було знати, бо були без значків. На фронті й старшини мали ту саму уніформу, що й рядові.

Членам комітету порозділювали стяжки на шапки й на рукави. Головою вибрали Віктора Бора, який став командирем дивізії. Але на нарадах показалося, що потрібно й дальших членів для важливих функцій. Призначено командира обозів, головного господаря, а на постачального призначено Продана Гринюха, якого особисто знав Віктор Бор ще з провіянтури і який його тепер запропонував на цю функцію.

Показалося, що до розпорядимости стоїть вісімдесят підвод з кіньми, сорок ялівок і повні склади амуніції, харчів, взуття, мундирів, шкіри на підошви, а в скриньках молоко, кава, цукор, тютюн і цигарки, в мішках о-

вес для коней. Вівса було найбільше. Обози стали перед складами, вояки почали вантажити все на вози. Печеного хліба було обмаль, вистачало тільки по одному "комісникаві" на кожного і по три м'ясні консерви на одного. Все нове взуття і мундири розділено по батальйонах, хто мав старі або розбиті черевики, пошарпану уніформу, міг собі вимінити. Було трохи й борошна, трохи соли і трохи картоплі, кілька колес ементальського сиру і вудженої ковбаси з тридцять кілограмів. Треба було таки поспішати, бо італійці наступали, правда, фронтально, обережно, повільно, все ж таки за дві-три години могли появитися.

За три години запаси харчів були на возах, правда, крім амуніції. Віктор Вор дав покликати посадника міста і наказав йому, щоб населення опустило центр міста і то негайно, бо амуніція вилетить в повітря.

Дивізія вирушила пішки. Звичайно обози завжди ішли "в хвості", але тепер з обережності Віктор пустив обози наперед. Коли вже піхота була за містом, почувся вибух і незабаром на конях прибігли члени комітету на чолі з Віктором і кілька піротехніків, що висадили в повітря склад амуніції і розбили міст на залізнодорозі, бо надходив італійський розвідний панцерний потізд. Без перепочинку поспішали до кордону, щоб бути в безпеці. Надійшла ніч, дивізія трохи відпочинула. Продан наказав зарізати три ялівки, розділив м'ясо полкам, було його мало на десятку тисяч мужви, хіба ж на юшку, але Віктор наказав щадити. Як тільки настав день, рушили в дорогу. Важко маршувати, як похід тягнеться на добрих кілька кілометрів. Щось там пригодиться впереді, то все зупиняється. Зломалось колесо на возі, перекидай на інший віз, а зіпсутий віз в яругу! Продан на гарному, вороному коні оббігав дивізію. Вояки почали кричати: "Давай хліба! Давай сухарів! Консерви нам давай!"

Сухарі роздали, але не було ані хліба, ані консерв.

Але вояки показались недисциплінованими, дармо обіцяли. Уже в Гориці, юрби воячні розбивали крамниці, що тут-там знайшлися серед страшних руїн того, війною

знищеного, міста. Відбігали з рядів, продавали і ви-мінювали за хліб цигарки, черевики, а навіть карабіни і пістолети, викрадали з підвод мішки з вівсом та борошном і продавали. Другої ночі, відпочиваючи біля словенського села, наперекір поставленій варті, вояки вкрали п'ять ялівок і десять коней та продали селянам

Вранці Віктор Бор рвався за волосся, лаяв, сварився, призовав командирів і кричав:

- З голоду згинемо, як так доглядатимемо добро! Тут ані за гроші нічого не купимо.

Продан всю ніч не спав, бігаючи від роти до роти, щоб нагодувати дивізію. Роздав останні сухарі, м'яса було досить для гуляшу з картоплями та з галушками. Над раном куховари з казанів роздали їжу і дивізія рушила в дорогу. Продан, втомлений, ліг на віз і заснув, але за той час хтось украв його коня. Його не можна було знайти в цілій дивізії. Похід знову вирушив, Продан сів на віз, але воячня гукала:

- Ми йдемо пішки, іди і ти, а то застрелимо!

- Добре, ітиму, але харчів від мене не просіть!

На нещастя весь день падав дощ, лилося прямо, а брезенти з декотрих возів воячня постягала для себе, а навіть позакрадала і попродавала. Змокла сіль, розталяла та повитікала з мішків, борошно збилось і затверділо на камінь. П'ятої днини не стало ялівок, почали різати коней, варили кінське м'ясо та ще й несолене, запаси миналися. Вози без покрадених та порізаних коней опинилися в яругах. Дивізія вже тільки раз на день їла конятину. Продана солдати самі саджали на віз, щоб він виспався, але щоб постарався про їжу. Але консерви давно поїли, борошно понівечилось, вояки жували овес та й того вже було мало, бо ним весь час кормили коней.

Дев'ятої днини дивізія прибула під саму столицю Словенії, Люблянну і опинилася на широкому полі. Коней випрягли і пустили трохи напастися. Членів комітету Віктор Бор кликав на пораду.

- Треба післати депутацію до місцевої автономної словенської влади, щоб нас перепустили через Люблянку й Словенію зі зброєю. Хто з-між вас вміє по-словенськи або принаймні по-слов'янськи? - питався Віктор.

Показалося, що тільки один словак із Комлоша вміє по-словацьки, а один по-хорватськи, а це замало. Віктор не вміє слов'янських мов, тільки по-мадярськи й по-німецьки і трохи по-російськи, скільки навчився в полоні. Він покликав Гринюха.

- Ти вмієш, приберемо й тебе.

П'ятичленна депутація вирушила. Подорожі довідалися, що в Люблянці утворилася Словенська Національна Рада. Довідалися й про те, що постала Чехословаччина і що словаки відірвалися від Мадярщини, а Сербія, Хорватія й Словенія утворили свою державу - СХС. Румунія вимагає для себе Семигород, а Бачку забирає Сербія.

Депутація дісталася до магістрату перед Національну Раду. Коли вони внесли прохання перепустити дивізію зі зброєю в руках до кордону Мадярщини, голова Національної Ради й каже:

- Ви, панове, помиляєтесь, коли думаєте, що це Австро-Угорщина. Ні, вона розпалась, стоїте на території СХС, а вам, либонь, відомо, що нема такої самостійної держави на світі, щоб вона своєю територією перепускала чужі озброєні війська. Якщо хочете дістатися до кордонів Угорщини, то складіть всю зброю в наші руки.

- Але наша дивізія не є тільки угорська, в нас чимало словаків, румунів, хорватів, а це ж тепер ваші союзники, - говорив Віктор.

- Навіть і тоді не дозволим, щоб частини чужого війська просувалися нашою країною озброєно.

- Добре, ми складемо зброю під одною умовою, якщо доповните наші обози і дасте нам потрібних харчів на дорогу до границі Мадярщини, бо на поїзди ми не дістанемося ані за два тижні. Крім того, дайте нам одного лікаря і потрібні медикаменти, бо маємо і хворих.

- Згода, - відповів голова, подам їм руку і члени депутації вернулися до дивізії. Коли вони вояків повідомили про ті умови, настала бур'я незадоволення.

- На чужій території лишити нас без зброї! Не віддамо, ми проб'ємося!

- Не робіть того, адже ми на чужій землі, це вже не Австро-Угорщина, - попереджав Віктор Бор.

Вояки не дали перемовитись, насадили штики і рушили до міста. Яке було їх здивовання, коли на вулицях і на площі побачили з вікон дула кулеметів, на бічних вулицях нашвидко поставлені барикади з возів та каміння, за ними міномети, а навіть гармати, а знов за ними словенське військо.

- Зброю сюди, інакше стріляємо! - лунав наказ сербського офіцера.

- Товариші, брати! Не чиніть жодного спротиву, віддайте зброю, адже ми з Словенською Національною Радою так умовились, - гукав Віктор, скачучи конем сюди-туди. - Впаде один тільки вистріл, то словенці не будуть жартувати, вони спустять у нас кулемети.

Дивізія побачила, що це не жарт і почали здавати зброю. Рота за ротою відходила в один кут площі, кидали туди рушниці і патрони. Їх словенці ще й обмацували, чи нема в них пістолетів або ручних гранат. Обеззброювали їх і відводили на інший бік. Тут розділювали після національностей. Хорватів і бачванських сербів, як своїх, зразу відвели, інших лишили на власну долю. Велика більшість - це були мадяри. Три години тривало, поки оглянули всіх. Але потім прийшла черга й на обози, на коні, на овес, забирали й те. Члени комітету на чолі з Віктором подалися до Національної Ради зі скаргою.

- Ви не дотримали угоди. Ми, либонь, умовились, що обози нам залишите і дасте харчів і медикаменти, ще й лікарів обіцяли.

- Панове, обози й коні - це ж воєнний матеріал, який ні в якому разі вам залишити не можна. Але ми по-

старалися про інший спосіб: подзвонили до Београду і Загребу, щоб прислали нам більше поїздів, а хворих можете примістити в нашому шпиталі.

Обурення серед вояків було величезне, хворі не хотіли залишатися в Любляні, заявили, що вони їдуть додому. Огірчення було таке, що Віктор не відважився показатися своїм людям на очі.

Ждали весь день і всю ніч. Скільки поїздів не прибуло, всі були переповнені - в обидва боки. Почалися бійки, атаки, до вагонів дуже мало дісталось.

Другої днини Віктор разом з членами комітету знову подались до Національної Ради, але їх туди не впустили. Вони счинили бурю:

- Ви забрали нашу зброю, наші коні, наші обози і все, що тільки мали, а тепер наші люди мліють з голоду. Ми вимагаємо, щоб наших людей ви прохарчували хоч доти, поки не дістануться на поїзди.

- Ми й самі не маємо що їсти, бо ваші мадяри постаралися забрати все від нас, тепер трохи поголодуйте.

Члени комітету протестували проти такої поведінки. Тоді дижурний кудись подзвонив, зразу появились словенські вояки і всіх арештували.

- За яку провину? - питався Віктор Бор.

- Щоб вас сепарувати від ваших вояків, бо ви робите між ними колотнечу. Знаємо все про вас. Ви, на російський спосіб, позабивали своїх офіцерів, зреволюціонізували воячню, а тепер ставите домагання, ще й протестувати відважуєтесь, неначе б ми були на вашій землі, а не навпаки...

Три доби посиділи інтерновані члени комітету сімдесятої дивізії в окремому приміщенні магістрату. Правда, годували їх, а коли їх випустили, своїх вояків на залізничій станції вже не знайшли. Одні говорили, що їм навкучило ждати, попродавали нове взуття, годинники, ножі, мундир замінювали за лахи і верталися пішки до кордону Мадярщини, а деякі таки добилися до ваго-

нів і поїхали додому.

Але на двірці знов була товпа інших, що верталися з фронту. На італійському фронті знаходилася величезна армія, сотні тисяч людей, їх так швидко не перевезеш.

І членам комітету довелося таки довго чекати, але на поїзд не можна було дістатися. Тоді каже Продан Вікторові:

- Треба підплатити і тоді дістанемось і ми на поїзд.

- Чим підплатиш, коли лірів вони не беруть?

- Я ще щось маю в запасі, ходім, спробуємо.

В наплечнику Продан мав новенькі, жовтні чоботи, що дав був собі у шевця справити ще в Удіне. Вибрав їх, підійшов до словенського підстаршини, який виконував службу на двірці.

- Добар дан! Молім тя господіне, якщо поможеш нам дістатися у вагон найближчого поїзду, чоботи твої.

Підстаршина втішився і приобіцяв. Справді, як тільки надійшов поїзд, він взяв своїх людей та з насадженими штиками силоміць зробив місце і запхав членів комітету у вагон, де вже було вояків напханих, мов оселедців у бочці. Підстаршина одержав чоботи і зник.

Поїзд рушив. Десь на четвертій зупинці до вагону знову увійшли словенські вояки і почали переглядати наплечники подорожніх. Довелось і Проданові показати, що там має. Було там яких десять консерв "залізної резерви", шматок ементальського сиру, ковбаса, білизна. Словенські вояки забрали не тільки те, що було в наплечнику, але один глипнув на ноги Продана і побачив нові черевики.

- Бога ті, давай баканче!¹⁷⁸ - гукнув наказовим тоном.

- Молім тя, а я як, босий?

- Тут маєш мої, - відповів, роззувся і він та ви- мінив. Черевики були розбиті, один зовсім без закаб-

лука, ще й діраві.

Не було іншої ради. Від Віктора також все забрали, ограбили й інших, але хоч тому могли тішитись, що сидять у поїзді і їдуть.

Голодні, напів босі, обідрані приїхали вони на другий день до столиці Мадярщини. Розійшлись куди - котрий. Продан ще мав подещо полагодити в школі і пішов з Віктором на його помешкання, де досита наїлись, поголились і викупались. Спали підряд повну добу, бо дорога їх вичерпала.

У Продана були гроші, які заощадив ще з акції Зільберштайна. Були це фальшовані, окупаційною військовою владою в Італії випущені італійські ліри. Будапештський Національний Банк їх вимінив на дев'ятдесят п'ять корон. Ще добре, що в дорозі не ограбили й не забрали й те.

- Вікторе, порадь, що купити в подарунок моїй нареченій, - питався Продан старшого, досвідченого Віктора, думаючи про свою кохану Анцьку Маслійку.

- Купи шлюбні перстені.

- Так далеко ми ще не стоїмо, - відповів Продан.

- Слухай, я з Росії приніс сім миколаївських золотих дукатів, можу тобі відпродати. Дай їй зробити намисто з золотих дукатів.

- У нас це не носять дівчата, це тільки сербки та македонки на Балкані так прикрашують свої шиї.

- Тоді купуй, що сам міркуєш, а я дукати продам іншому, бо потребую цивільного одягу.

Продан купив і собі цивільний одяг, темно-синій костюм, матері теплий, баранячий кожушок без рукавів, подібний, як гуцульський киптарик; батькові від одного артилериста нові чоботи, братчикам та сестрі дрібні подарунки. Мав він ще й молодшу сестричку, Василину, але та втопилася у ріці. Вона, тринадцятирічною, брала одного дня через ріку, як несподівано надійшла повінь і понесла її. Це йому написали з дому не так давно.

Для своєї коханої Анцьки купив золотий перстень під рукою, бо біжутерії з дорогих металів у крамницях не було, торгували ними тільки спекулянти. Перстень був коштовний, гарний, з прекрасним самоцвітом - брилянтом. Такого не матиме ані одна дівчина в селі.

Попрощався з Віктором, сів на поїзд і рушив додому. Поїзди ще й тепер були дощенту набиті, особові вагони переповнені, подорожні сиділи на лавах, на проходах, на платформах, а навіть кльозети були наповнені вояками. В товарних вагонах теж було повно людей, до того ще й холодно, бо це вже був листопад. У вагонах цивілів майже не було. Це все вояки з італійського фронту, бо з кадрів, з осідків полків у різних містах Угорщини вже перед двома тижнями воячня повтікала додому.

Продан прибув до Волівця, а звідти їхали селянські вози і взяли й його.

ВДОМА

Вертаючися з фронту додому, Продан увесь час думав: Яке то щастя, що кривава війна минула. Людство стільки настраждалось за цих майже чотири з половиною років, що, мабуть, навіки відпала охота воювати. Голод, пошесті, злидні, муки, терпіння, біль і печаль зарідними, зойк і плач вдів і сиріт, нарікання калік, ожєбрачення, зубожіння, - це були наслідки страшної війни. Ідеш вулицею, - люди обідрані, обшарпані, пригноблені, на кожному кроці зустрінеш безрукого, безногого, сліпого каліку, одні простягають долоні, жебраючи милостині, інші продають цигарки.

Війна скінчилась, настане час миру, спокою, час відбудови понищеного. Треба буде загоїти рани, працювати, творити нові цінності. Що ж буде з ним, яке майбутнє чакає Продана Гринюха? Над тим питанням він тільки тепер почав серйозно роздумувати. Він ступить

на пошту, або до адвоката, а може до суду, адже він до середньої освіти майже вповні добився, ще один останній іспит, який влітку обов'язково складе. Щодо зайняття, ще не було перед ним зовсім ясно, але знав напевно тільки одно: його кохана Анцька жде його з великою любов'ю, чекає нетерпеливо. Він мав тепер залишитися в столиці, знайти якусь працю і позаочно скінчити вже ту вищу торговельну школу. Але не поїхати до Волового до своєї любки, до своєї коханої Анцьки? Це ж неможливо!

Продан Анцьку Маслійку мав стало перед своїми очима. Він неначе бачив, як вона усміхається до нього, як обнімає його на привітання, він наче чув її милі слова, відчував наче солодощі її рожевих уст. Для нього інша дівчина не існувала. Куди він не ходив, скільки дівчат не бачив, але свою Анцьку він уважав найкращою на світі. Анцька вже була гарною і тоді, коли він ще був вдома, але кілька років минуло і вона стала ще гарнішою. Особливо в Будапешті, під час їх спільного перебування, він порівнював її з іншими і дійшов до переконання, що вона вповні розцвіла, її врода просто чарівна. Струнка дівоча постать, при тому повно-пружні груденята, правильний, може трошки й загострий, носик, розумне, високе чоло, розкішно крайні устонька - такі чудові, що жоден скульптор не вирізьбив би краще. А ті прекрасні глибокі чорні очі, густі брови і буйне темне волосся, та біла шийка мов алябастер, личко наче кров з молоком... Це тільки зелена Верховина могла зродити таку красуню! А ще до того чудова верховинська ноша, її весела усмішка, бадьора хода - дивись тільки й любуйся! Голос мала вона дзвінкий, в розмові м'який, лагідний, присмний, вміла прекрасно співати коломийки з особливим забарвленням голосу, а коли вона усміхнулась, в устах забілілась прекрасно сформована біла підківка здорових зубів, на щічках появились дві дискретні ямки, а очі блищали, наче й вони усміхались.

Продан ще раз поставив собі запитання, чи була б вона такою гарною і показною і в міському вбранні? Як

стане його дружиною, чи переодягнеться в шати мішаночки? Він прийшов до переконання, що ніколи їй не дозволить закинути народну ношу, свій прекрасний вишиваний волівський костюм. Матиме часу, нехай собі повишиває замість заплочі хоч і шовком, замість постолів хай носить черевички або чобітки, але прекрасна волівська ноша для неї мов створена. Ніколи їй не дозволить змінити її на якісь лахи. А схоче, нехай собі придбає й гуцульський одяг з розкішним киптариком, нехай заводить і в Воловому "гуцульську моду". Матиме чарівно-гарну жіночку, йому її позавидять усі. Він її виховуватиме до свого смаку, ще й писати й читати навчить її плавно, бо ж вона з природи інтелігентна дівчина, розумна і дуже працьовита. Вони побудують собі хату, правда, дерев'яну, бо в такій вони народились, такі хати теплі, сухі і здорові. Але побудує її на інший лад, може на німецький або на шведський, з культурною обстановкою, з підлогою. Анцька має витончений смак, навишиває подушок на канапу, фіранки на вікна, на підлогу натче килими, постелі накріє покривалами, під образами і на стінах висітимуть вишивки.... Отаку хату вони матимуть, обов'язково!

Продан вийняв з кишені перстень з брилянтом і оглядав. Коштовний він, але кохана Анцька заслуговує. На всій Верховині такого не має жодна селянська дівчина. Як вона його обійме, обцілує і подякує! Як він блищатиме на її пальці, як вона показуватиме подругам: - "Це від мого любого Продана..."

Глибоко вночі возом з Волівця прибав додому. Його вже очікували щоднини і як тільки увійшов, вся хата збудилася і була на ногах, навіть малі діти. Повибрав дарунки і роздав. Матуся дуже втішилася козушком, а батько зразу натягнув нові військові чоботи, якраз були йому на ноги. Він теж на днях вернувся, у війську пробув всього три тижні, намуштрували бідолаху і вже хотіли післати стерегти мости або інші об'єкти, а тут кінець війни!

Всю ніч вони гомоніли про новини, хто вернувся з

війни, кого чекають, а кого таки не дочекаються. З широкої рідні, з батькового та з материного боку, багато загинуло, чимало з них вернулося каліками. Продан був втомлений з дороги, батько наказав погасити лампу і полягати спати. Другої днини вже всі збудилися, а він далі солодко спав на лаві, де йому матуся нам'яко постелила. Коли побачила, що він збудився, внесла теплого молока.

- На, Проданку, напийся, давно його не пив.

- Ой, давно, мамочко.

Він свіжо встав, вибрав бритву і побрився, в кориті добре помився і почав одягатися в новенький костюм. Був цікавий, що скаже Анцька, як його стара Маслійка прийме?

- Куди збираєшся, синку? - спитала мати і підійшла до нього.

- Та піду трохи, мамочко, між людей.

- А може б ти, синку, нікуди не йшов. От, відпочинь собі, заріжу півня і зроблю добрий обід. Курячу зупу ти любиш.

- Ні, мамочко, з обідом мене не чекайте, я прийду пізніше.

Продан почав причісувати чуприну, ладився геть. Мати мала на серці сказати йому щось, довго збиралася, але якось не виходило з горла. А потім таки не витримала і мовила:

- Синку, ти, мабуть, не знаєш, що Анця Маслійка...

- Що з нею, мамочко? Може хвора? - перебив Продан.

- Та де там хвора! Вона... вона вийшла заміж.

Продан остовпів. Гребінь йому випав з руки, він так і сів на лаву.

- Мамочко, не може бути! Ви жартуєте! Неможливо, щоб вона...

- Так, сину, вже другий місяць, що вона заміжня...

З Проданом перевертався світ. Всі його мрії, всі пляни немов у воду впали. Анцька, його кохана Анцька, образ котрої він роками у серці носив, його зрадила!

- За кого ж вона вийшла заміж, мамочко? - питався матері мов несвій.

- За Петра Карпу, який вернувся з російського полону. Приглянувся і зразу й одружився з нею. Стара Маслийка радо погодилась.

Петро Карпа... На яких чотири-п'ять років старший Продана. Гарний, високий, чорнявий парубок з кучерявою чуприною і вузькими парубоцькими вусиками під носом. Таким його пригадує Продан, коли його востаннє бачив. Ще на початку війни опинився в російському полоні в Ташкенті. Ну, що ж, Продан об'єктивно признав, що Петро якраз годився до неї. Знаменитий майстер - тесля, будує парадні дерев'яні хати, столярити вмів і до хазяйства розуміється. Гірше те, що любить запиватися.

- Так, сину, її чоловік майстер, будівник - тесля, зараз він у Майдані у якогось багача хату будує, заробляє знаменито.

Продан ще перед війною бачив його здібність. Будував прекрасну дерев'яну школу в Голятині. Колоди обтисував на чотири гранки, рівненько, щоб брус до бруса приставав без щілин, а кути запускав на німецький спосіб. Ще перед складенням до зрубу, бруси у жолобі з дощок мочив у бурій рідині, яку навчився готувати з якогось підручника на шведський спосіб. Рідина та впивалася в матерію дровини, смерділа догтем, але забезпечувала довгу тривалість дерев'яних стін, дерево цим препаратом консервувалось, не гнило і черви його не точили. Всі брати Карпи були відомими майстрами-теслями. Петро робив сам і пляни і кошториси, ним вибудовані хати мали в собі щось нового, гарного. Брати Карпи не були тільки теслями, але й будівниками, архітекторами, столярами, різьбарями. Будували водянні млини, дерев'яні церкви та школи, дерев'яну різьбу. У

себе вдома кожний собі зробив різьблені меблі, показну веранду, ганок, різьблені ворота, що були якоюсь "візиткою", вказуючи, що тут мешкає майстер. Графські кіоски на полювання в лісах, лісничі хати, панські вілли - це все було з дерева, якого на Верховині досить. Карпи були вроджені майстри, працьовиті, радо вчилися і заводили новості в дерев'яному будівництві. Петро вже змалку помагав батькові і старшому братові, Іванові, не лиш набув їхнього майстерства, але пішов далі, заводив шведський спосіб, з мансардами, бальконами, вежами, витворював свій "карпівський стиль". Карпи та їх шурин Ілько Рушак були на всій Верховині відомими майстрами-будівничими і праці завжди мали досить.

Без огляду на свої почування, Продан мусів признати, що Анцька Маслійка не могла кращого чоловіка вибрати, Петро справді їй підходив до пари. Він має не тільки своє ремесло, але й шматок землі, - якже Проданові з ним рівнятися? Але ніяк не міг зрозуміти Анцьки, що після довгого, палкого кохання вона дала першенство Петрові. Вона ж йому присягала, запевнювала в своїй любові, аж ось вернувся Петро, якого вона може і не бачила перед тим - і зрадила Продана...

Олена вже й пожаліла, що синові це сказала, але добре й так, хай радше довідається від матері ніж від інших, які б ще й поглузували над ним.

Продан сидів мов приголомшений у своїх думках.

- Так, що, сину, не йдеш на вулицю? - питалася мати.

- Ні, мамочко, буду вдома, нікуди не піду.

Обід Проданові не смакував, він почував себе обидженим, зрадженим, нещасним. Батько весь час мовчав, а згодом відіззався:

- Сину, ані один Гринюх не хилив голову через дівку. Посватаєш іншу, дівок тепер як маку, бо ж багато парубків загинуло на війні.

- Про женитьбу, тату, я ще й не думаю, - відповів

Продан гірко, ковтаючи слину в устах. Справді, він тепер був у такому стані, що зненавидів всіх дівчат, йому здавалося, що всі вони зрадливі, брехливі. Вміють лише розкохати парубка, потім лишать, ще й насміються. Певно й Анцька Маслійка з нього сміється тепер.

Продан весь день був дома. Вже почало смеркатись, батько пішов дров нарубати, діти грались на дворі, а мати пішла в стайню корову здоїти. Продан залишився в хаті сам. Сидів біля стола, вдавав спокійного, але при тому курив одну цигарку за другою. Ходив нервово по хаті, запалив лампу. Вибрав з кишені перстень, що купив був для Анцьки, оглядав його. Коли б він не був такий коштовний, він би його закинув. Натягнув на свій мізинник лівої руки. Самоцвіт перстеня під світлом лампи блищався - грав усіма барвами райдуги. Продан дивився в ті блискучі фарби і йому здавалось, що це очі моргають на нього, зрадливі очі прекрасної Маслійки. Ні, він на цей блискучий перстень не може дивитися! Стягнув з пальця, зав'язав його у хустину і рішив продати, хоч би й за півціни, щоб він йому не пригадував очі Анцьки та її зрадливе кохання.

Почало вечоріти. Він все ж таки рішив піти пройтися. Спершу думав зайти до Шапса в ресторан і привітатися з товаришами, які вернулися з війни, але побоювся їх поглядів, їх насмішок через Анцьку, адже в селі всі знали і, напевно, оповіли й демобілізованим хлопцям, що Анцька Маслійка була його нареченою і тепер показала йому п'яти.

Пішов понад річку, щоб нікого не стрінути. Ходив, годинами блукав і передумував. Почував себе маленьким, як черв'ячок, пригнобленим, нещасним, зрадженим. Почував, що його не тільки Анцька, але й інша дівчина лишила б. Бо хто він такий? Ніхто! Ані майна, ані ремесла, ані землі, ані посади. Начитаним він, правда, є, але освіта, принаймні та середня, не закінчена, не здобута. Може він бути і найрозумнішою людиною, але без паперів, без фахового знання це йому не допоможе. Тому потрібно ще багато вчитись, здобути якусь професію, бо без того його ніхто на крашу роботу

не візьме. Він, крім пошти, до нічого не розуміється, жодного кроку не зробив, щоб вибитися в люди, у спеціалісти. Маслійка - і стара і молода, - добре калькулювали. Адже скільки раз йому стара Маслійка тицьнула під ніс: "Від мужиків відбіг, а до культурних людей не добіг". І це була правда.

Чим даліше думав, тим більше приходив до переконання, що добре є так, як воно сталося. Анцька неграмотна селянська дівчина. Краса і врода та її багатство ще не все. Правда, вона працьовита і розумна. Але трохи й примхувата та зарозуміла, як багачки дівки взагалі. Скільки раз вона його запевняла, що буде на нього чекати. Скільки раз вона присягала і цілунками запечатувала свою присягу, що ні один парубок її не цікавить, тільки він, Продан, єдиний він. Але багачки дівки глядять на світ більш матеріялістично. Вони егоїстки, так само, як і їх батьки. Дивляться на біднішого від них з погордою, бо вони для них "нерівня".

Але він Анці покаже, хто кому "нерівня"! За кілька років він їй покаже, хто стоїть вище! Він ще молодий, йому двадцять перший рік. Цілий світ перед ним. Більш він її не бажає бачити! Геть, геть від неї, щоб з нею не стрінутись, не дихати з нею одно повітря. Геть звідси, щоб забути, щоб її витерти з пам'яті, з думок, із свого серця.

Вже всі спали, як вернувся додому. Тихцем роздягнувся і ліг спати.

Другої днини увійшов у контакт зі спекулянтами. Продав свій коштовний перстень, купив за нього взуття, білизну і нову валізку. Трохи грошей лишив собі як "залізну резерву". Попрощався з батьками, з братиками і сестричкою і сів на віз. Рушив у дорогу до Хусту, щоб там сісти знову в поїзд і поїхати далеко від зрадливого свого кохання, принаймні на якийсь час.

КНИГА ДРУГА

1918 — 1921

В Угорщині під цю пору кипіло. Поневолені народи й національні меншості Угорщини розривали кайдани свого тисячолітнього поневолення. Розповсюдились нові гасла, нові кличі американського президента Вільсона про самовизначення народів. Розпалась не тільки Австро-Угорщина, але й сама Угорщина, що й сама визволилась з-під гнету Габсбургів. Хоч уже від сороквосьмого року минулого століття Угорщина вічно мріяла про свою свободу, однак інші народи і національні меншості пригнічувала гірше Австрії, до крайности мадяризуєчи. А тепер, після програної війни, Угорщиною поневолені народи теж зажадали свободи. З кількох народів Угорщини зробилась тільки Мадярщина. Словаки відірвались і витворили, разом з чехами, Чехословаччину, Семигород з'єднався з матірною Румунією. Відійшла теж від мадярів не тільки автономна Хорватія і Словенія, але й бачванські серби, словаки й русини. На Верховині і у всіх північно-східних комітатах, де живуть наші люди, теж почувись голоси: "Геть від мадярів!"

Мадяри задумали рятувати хоч те останнє. В будапештянських урядових колах заговорили про поповнену несправедливість над "рутенами" і обіцяли дати Закарпаттю автономію.

- Оце вже велика річ! - подумав собі Продан, - треба справою цікавитися більше.

Прибув у гарну столицю Угорщини - Будапешт. Раненим майже півтора року він тут лікувався, Будапешт знав, як своїх п'ять пальців. Грошенят аж так багато в нього не було. Не було іншої ради, як замешкати в одному з найгірших готелів при вулиці Раковція, недалеко Східного двірця.

Дістав кімнатку взад у на четвертому поверсі. Ліжко було дрантве, дротяна сітка на ліжку була перележана, "морська трава" стирчала з брудних матраців. А ще гірше: вночі по стінах цілими табунами лазили блощиці і ссали з людини кров. В сусідній кімнаті мешкав теж один такий сіромаха. Він говорив, що ноги залізного ліжка поставив у коробки з консерв з водою, щоб уночі не лізли на нього блощиці. Але та погань падала на нього зі стелі.

В цьому готелі витримав Продан всього тільки дві ночі. Третьої днини зібрав свої манатки і трамвасм поїхав із столиці на яких п'ять кілометрів до містечка Кішпешт і наняв собі кімнатчину у хатині старого робітника.

В кімнатчині, правда, блощиць не було, але була інша біда - холод. Кімнату стара бабуса не отоплювала взагалі, хоч був це вже листопад, бо не було ні вугілля, ні дров. Старенька дала йому важку перину з курячого пір'я і сказала:

- Під нею тобі, юначе, буде тепло...

Продан шукав якусь роботу, але такої не було ані для місцевих жителів. Людей прибувало - демобілізували тисячі молодих і старших людей. Не було іншої ради, як іти на тягарову залізнодорожну станцію і лопатою скидати або накладати вугілля. А він так хотів би трохи заробити грошей і вже раз скінчити вищу торговельну школу!

Продан слідкував за політичними подіями. В невеликій гостинниці містечка Кішпешта,¹⁸⁰ куди ходив на обіди, читав публікації, особливо робітничі газети. З них він дочитався, що в Будапешті, в прекрасному будинку парламенту утворився якийсь "Рутенський клуб", чи осередок. Треба розвідати, що воно таке.

Продан увійшов у якесь приміщення, що виглядало на меншу залю. Були там елегантні м'які крісла і звичайні стільці. Публіки вже трохи походились, видно було, що більшість із них - це бідолахи, здебільша демобілізовані, і старші люди. Обшарпані, обідрані, в де-

яких дрантивий цивільний плащ, взуття різне: чоботи, або й розбиті військові черевики. В деяких навіть і шапки військові, тільки розети цісаря й короля Карла зникли. Ці всі говорили собі різними українськими говірками закарпатців. Чути було гуцульський, бойківський та лемківський діалекти.

Але в м'яких кріслах сиділи і елегантно одягнені пани і багато побритих попів у рясах. Між ними були й такі, що мали пурпуровий пояс намісників єпископів, декани та крилошани. Ці балакали між собою виключно "панською мовою" - по-мадярськи. Продан був одягнений у костюм. Сорочку мав білу, нову і мав кравату. В Будапешті на "старому базарі" дешево купив якийсь обношений плащ, але як на ці мізерні часи, ще можна його якийсь час носити. Продан обсервував "публіку" рутенів, що прийшли і ще все приходили до цього приміщення. Довго приглядався до молодого парубка в його роках, що мав якийсь дивний військовий плащ, довгий до п'ят, виглядав на російський. На колінах у руці тримав чорну, добру козацьку шапку. Але й цей якось зацікавлено дивився на Продана, врешті не витримав і підійшов до нього.

- Вибачте, чи ви не Продан Гринюх із Волового? Дуже подібні на нього, він був моїм приятелем, ще як був писарем у адвоката Катрича.

- Правда, правда, мій дорогий земляче! Ти ж Василь Синичук! В жовтні п'ятнадцятого року нас взяли в рекрути, тебе у цісарсько-королівський 85-ий полк, а мене в 12-ий мадярсько-гонведський... Тоді ми розійшлися, тому вже понад чотири роки. Але дуже ми не змінилися, хоч пережили багато страждань... Але що в тебе ота козацька шапка і російський військовий плащ?

- Ти ж чув, що я був у російському полоні, і то в Україні... Ще в п'ятнадцятому році туди попав... В полоні був я з німцями, працювали ми в одного поміщика, у величезному саду. Німців я вчив по-російськи, а вони мене по-німецьки... Коли б то так умів по-мадярськи, як по-німецьки, то був би дістав посаду і в пограничній сторожі... А то мадяри як почують "нем

тудом" - "не вмію", то...

- ...проганяють геть з канцелярії, - докінчив Продан і додав: - Такі вони, шовіністи... А ти давно в Будапешті?

- Та... вже майже тиждень. Мав трохи карбованців, але вже минулися.

- А де ж ти мешкаєш? - питав Продан.

- Одну ніч передрімав на станції, другу ніч заліз у першу класу почекальні для панів і спав у м'якому кріслі. Але якийсь пузатий панище з цигарою в роті так налякався мене, що й цигара йому випала на долівку, як скрикнув: "Йой, тут один москаль!"

- Ха-ха-ха! - сміявся вголос Продан. - Куди ж ти тепер вибираєшся? - питав його далі.

- Хочу повернутися додому. Згадав свого старого, хворого батька. Має вузьеньку нивку і на корівку сіножаті. Хто йому обробить землю, хто накосить сіна на корівку? Життя нашого верховинця мізерне, бідне, без корівки він пропадає людина. А як є й клаптик землі, посадить трохи картоплі, квасолі, гороху, бобу, на сіножаті крім паші вродиться йому трохи овесик, - то на півроку забезпечений хлібець сім'ї.

- То правда, а у вас у "Торшолі" є трохи поля. Я з твоїм татом ходив туди на гриби.

- Що з того, коли нема кому погноїти, обробити, а тато хоч може й не такий старий, але хворий на гептику.¹⁸¹ Панами податки платити треба, купити нафти, сірники, сіль, а то й хліба треба докупити, як свій минеться. От через те я й приїхав додому... Тато вдівець, сам бідусь. Думав я, що йому трохи поможу. Говорять люди, що твориться якась "Руська Країна", от я і приїхав до цих панів, щоб допомогли мені дістатися хоч і на якусь паршивеньку посаду.

- Чи хоч обіцяють тобі допомогти?

- Ген той, що сидить за столом, це, кажуть, якийсь Камінський, чи як. Судовий писар, або секретар, чи що.

Але п'яничка. Передучора я прийшов до нього, а він п'яний і белендить до мене гейби по-руськи. Але аж сміх мене брав із його знання російської мови. Сказав до мене: "Какое было твоё живототечение в русском плену?" "Глаголав" до мене, мішав якісь церковні слова, а навіть мадярські.

- От, бачиш, така наша інтелігенція!

- Уяви собі, все мені обіцяв і п'яним почав мені руки цілувати... Але вчора, вже тверезим, коли я зайшов до нього, то викинув мене з канцелярії...

- Чи маєш де ночувати?

- Та хіба піду на двірець і пересиджу ніч.

- Ходи до мене, будемо мешкати разом.

Синичук цю пропозицію дуже радо прийняв і упросився і він до бабусі. Постелила йому на канапу, але не мала ще одної перини, тільки якесь покривало. Довелося їм обидвом ночувати в одному ліжку, принаймні було їм тепліше. Ліжко було дерев'яне, старе, широке, і вони помістились.

З того часу Синичук з Гринюхом стали нерозлучними приятелями. Ходили накладати вугілля, на головній станції носили пасажирам валізки, щоб заробити грошей хоч на прожиток.

Одної днини на вулицях столиці появилися великі афіші, закликаючи людей появитися на великі збори в будинку робітників.

- Підемо туди, Василю, буде говорити Бейла Кун. Він вернувся з російського полону, брав участь у революції в Петрограді, столиці Росії. Я читав і те про нього, що він був співробітником самого Леніна. Нещодавно заснував і в Будапешті комуністичну партію, яка почала видавати щоденну газету "Червона газета".

Була неділя. В робітничому домі зібралося багато народу. Бейла Кун говорив про початки революції, про декрет про мир без контрибуції, про конфіскату землі й уділення її виключно тим, що на ній працюють. Пові-

домив, що в столиці Мадярщини утворилася комуністична партія і видає щоденник. І в Мадярщині обов'язково дійде до комуністичної революції, перевороту. Закликав присутніх взяти участь у революції. В листопаді є сплатна квартальна оренда¹⁸² за помешкання. Увізвав усіх, щоб не платили цієї оренди. Кожний народ і національні меншості мають право мати свою республіку рад.

- Як ми, комуністи, переберемо владу у свої руки, - говорив він, - дістануть повні політичні права і словаки і русини...

Коли прийшла черга на дебату, піднявся якийсь молодий русин і просив слово.

- Як тебе звуть? - спитав його Бейла Кун.

- Я Іван Мондок, з професії учитель на пряшівській Лемківщині. Вернувся і я з російського полону і також брав участь в революції. Газети розписалися про права рутенів, отже і про нас, русинів. Газети пишуть, що мадярський парламент готує закон про автономію якоїсь там Руської Країни. Що ти можеш нам, русинам, про це сказати?

Бейла Кун піднявся і сказав:

- Ця їх автономія Руської Країни - це панське баламучення наївних русинів. Бо хіба ж то автономія - міністер в Будапешті, губернатор в Мукачові? Але про територію, про границі цієї автономної Руської Країни не говориться взагалі. Ми, комуністи, як переберемо владу, то дамо вам не тільки автономію, але Республіку Рад. Це дамо і словакам. Схочете бути в союзі з Угорщиною, то добре, можете бути вповні самостійні, або з'єднатися з Україною - це буде залежати від рішення самого народу під проводом їхніх рад. Нехай отже і русини утворять комуністичну партію і спільно з нами нехай боряться за ці ідеали...

При кінці зборів Продан тримав "під оком" цього Івана Мондока. Коли публіка вийшла на коридор, Продан з Василем просто зловили його за руку.

- Дякуємо вам за ваш виступ, тепер вже нам ясніше

стало. Ми обидва з Марамороша, з села Волове.

- А ви що тут робите? - спитав той.

- Земляк Василь Синичук вернувся з російського полону, хотів би якусь посаду в прикордонній сторожі, бо в австро-угорському полку був старшим десятником. Але біда в тому, що не вміє по-мадярськи, але знає по-російськи й по-німецьки.

- А ти? - питав Мондок Продана.

- Я вмію добре по-мадярськи, хотів би записатися у вищу торговельну школу і докінчити студії, бо нижчу торговельну школу я якраз тут кінчив, коли лежав у шпиталі раненим на протязі майже двох років.

- Ти чув про М.О.В.Е.?

- Чув. Цю спілку утворили мадярські старшини та підстаршини для закінчення війною перерваних студій.

- Правильно. Але слухайте, хлопці: Ви обидва русини, тобто українці, і розмовляєте доброю українською мовою верховинської говірки. Самі кажете, що ви селянські сини. На біса вам тут студіювати і в Мадярщині шукати посади? Інтелігенти-мадяри самі покидають нашу країну, або їх сам народ виганяє за поповнені злочини. Нам буде потрібна кожна грамотна людина будувати Руську Країну, ми потребуємо людей.

- Дякуємо вам за добру пораду.

- Ви, хлопці, напевно й голодні. Ходім отут у цей близький ресторан і повечеряємо, - продовжав Мондок.

- Але ми...

- Я знаю, знаю, за вечерю я заплачу.

Увійшли всі три в ресторан і добре повечеряли, але випили лише содову воду з якимось ніби малиновим соком.

- Хлопці, раджу вам бути завжди тверезими... Людина твереза негайно може реагувати, моментально орієнтується, дає правильну відповідь і не базікає до світу.

- Дозвольте запитати, - сказав Синичук, - чи Руська Країна залишиться з мадярами?

- Це залежить від політичних обставин. Але, "со-рочка ближча, ніж сіряк". Все наше руське населення ані чути не хоче про те, щоб залишитися з Угорщиною, від Попраду до Ясіня русини бажають з'єднатися з Україною, бо почувають себе українцями. І ми будемо в тому напрямі працювати.

- Мадяри були і є шовіністами, а їх пролетаріят ще не має такої сили і впливу, щоб був рішальним фактором - запримітив Продан Гринюх і витягнув з кишені щоденник "Пештський Вісник". Слухайте що пише ця ще все впливова газета.

Продан почав читати ту статтю, яку мав позначену червоним олівцем і перекладав:

- "...що? Рутенам дасте автономію? Щоб неграмотні мужики панували над інтелігентними мадярами?! Ми з тим ніколи не погодимось!..."

- От бачите, яка то буде автономія, - сказав Мондок.

- Значить, нам вертатися додому? - спитав Василь Синичук.

- Коли вже ви тут, то ще стримайтесь кілька днів. На післязавтра наші пани до їх приміщення в парламен-ті скликають збори русинів, що живуть або задержують-ся в Будапешті. Підемо і послухаємо.

Подали собі руки на добраніч і Продан з Василем пішли на зупинку трамваю і рушили до Кішпешту.

- - - - -

Була знову неділя. З Кішпешту Продан з Василем прибули заздалегідь до парламенту. Збори почались. Перший виступив крилошанин Орест Сабов. Говорив якоюсь мішаниною, ніби по-руськи, вживаючи багато старослов'янських і домашніх закарпатських слів, з домішкою мадяризмів. Хвалив Угорщину за її добру волю направити всі кривди, поповнені проти русинів.

- Угорщина тепер інша, темному русинові дає стільки прав, що й не заслуговує, - сказав голова Сабов.

Історик Іренеї Кондратович не встояв, піднявся і панові Сабову сказав:

- Пане голово, вибачте, але мушу вашу промову перервати. Не ображайте наш народ і не звійть його "темним русином". А що наш неборак русин темний, це ви тому винні, ваша еміненціє! Якраз ви з єпископом Папом гальмували розвиток в рідній мові і накинули йому мадяризацію. А наш русин, пане Сабов, і не такий темний, як ви його вважаєте. Росіянам дав першого ректора петроградського університету Балудянського та історика Орлая. І болгарам наш "темний русин" дав першого автора болгарської літературної мови Гуца-Венелина... "Темний русином" ті його зробили, що відібрали від нього азбуку, знищили його шкільництво.

- Добре, добре, пане Кондратович, це ми знаємо, - сказав Сабов і продовжав: - Комісія під моїм головуванням випрацювала проєкт автономії. В Будапешті має урядувати міністер, а в Мукачеві губернатор "Руської Країни". Все те нам дає теперішня Мадярщина на чолі з президентом Каролі, що зрікся з свого титулу графа.

За Сабовом промовляв як правник Йосиф Камінський, теж якимось язичієм. Сказав, що політичні керівники Мадярщини, наприклад, Ловасі, Ясі й інші, прихильно ставляться за права вірним рутенам, а міністер внутрішніх справ заявив, що вибори до Сойму будуть за чотири місяці, тобто в березні і депутати Руської Країни зразу зійдуться на перші соймові наради. Всі політичні права дістанемо за вірність Угорщині.

Слово просив один з присутніх русинів:

- Русини обіцянкам Мадярщини не вірять, бо це тільки тактика мадярських політичних діячів, щоб захоронити для себе лісисті Карпати і марамороську сіль. Чи вам, панове, відомі події на Гуцульщині? Чи знаєте, що 3-го листопада з'їзди, поперш у Сиготі, потім у Хусті рішили відірватися від мадярів? Новий з'їзд в тому

самому Хусті дня 10-го листопада, отже цього місяця, запротестував проти поступу ужгородських діячів, отже і проти вас, пане крилошанине Сабов, що агітували й агітуєте за Мадярщиною...

- Комуніст! Вольшевик!... - кричав один високий, молодий, елегантно одягнений панич, щоб молодому русиніві унеможливити даліше говорити.

- Я вже і так хотів скінчити, - промовив він і сів на своє місце.

До згоди не дійшло, попи якось мало говорили, добре знаючи настрій їх "овечок" на селах. Збори рішили ще раз спитати, - ну і належно підготувати - русинський народ і скликати з'їзд рутенів до Хусту на день 21-го січня 1919 року.

Збори скінчились без висліді. Учасники розходилися.

- Хто був цей панич, що на вас кричав "комуніст" і "большевик"? - питався Синичук, підійшовши до молодого сміливого промовця.

- Це Бродій. Ти не чув, як його Камінський зацітькував: "Банді, мовчи!"?

- "Банді" - це мадярське пестливе ім'я Андрія, - запримітив Продан.

- Бродій - цікавий тип. Кажуть, що його мати була служницею у мадярського пана, від якого мала сина, саме оцього "Бандія". Він там і виріс при матері в пана. Мадярсько-панські манери так йому заїмпонували, що став великим мадяроном, наперекір тому, що досить добре говорить по-русинськи. Правда, є прихильником російської мовної орієнтації, хоч по-російськи не вмів. Але мадяри ненавидять України й українців і тому радше підтримують російський мовний напрям, щоб баламутити наших людей. Правда, є між ними й такі, що пропонують витворити якусь домашню русинську мову, таку, щоб не була "ані русска, ані українська".

Продан це все собі мотав на вус. Прослухав з великим зацікавленням усі виступи на зборах. Впадав то

в гнів то в злість, пригадавши собі всі заподіяні кривди. Він, як і більшість присутніх русинів, відчував сильне бажання відірватися від мадярів. Запланований з'їзд у Хусті на 21-го січня 1919 року заінтригував його. Він мусить на ньому бути. Він мусить постаратися про те, щоб допомогти русинам зробити все, щоб не дозволити повернутись в лоно Мадярщини. Відчував, що мадярські обіцянки автономії не є щирими і що вони не доведуть до нічого доброго. Він мусить взяти участь у тому з'їзді.

Василь Синичук вповні погоджувався з думками і міркуваннями Продана і обидва рішили покинути Будапешт і повернутися додому.

ЗБОРИ В ВОЛОВОМУ

Продан з Василем прибули до Волового. Розпочалась агітація з мадярського боку. До Волового на неділю скликали великі збори народу з цілої округи. Хотіли все те зробити урочисто. В церкві уніятський піп відслужив літургію, після чого розпочалося велике зібрання на площі, таки перед фарею. Куратор з паламарем і зі слугами винесли столи та стільці на ганок, появились і транспаренти та трикольорний мадярський прапор в церкві на дзвіниці і на фарі.¹⁸³ На подвір'ї і на моріжку перед церквою народ ледве містився. Столи накрили білими скатертями. Першим промовив староста, Юрій Липей, імпозантний дядько - високий, товстий, з довгим волоссям і вниз запущеними, колись руськими, а тепер сивими, вусами. Біля нього стояв хитрун, нотар Пікель з папірцем у руках і щось йому нашіптував.

- Розпочинаємо народні збори і до президії запрошую: пана окружного начальника Ранца, намісника нашого превелебного отця,¹⁸⁴ нотаря пана Пікеля, графського лісника Биндюка, судового писаря Чуская...

Він почав ще й дальших запрошувати з інших сіл, які

належали до округи, здебільша старостів і церковників

Продан з Василем стояли серед волівчан на самому моріжку, на малому беріжку, якраз напроти ганку, де сиділа президія. Коли Продан подивився на членів президії, то в ньому закипіло. Липей сказав, що він запрошує найповажніших людей, але Продан бачить, що там сидять самі прислугувачі, підлабузники, покірні фігури мадяризаторів. А тих, дійсно колись найповажніших людей, тут уже не було. Одних старість понесла на другий світ, інших війна, а знов інших страшна зараза якоїсь "еспанської грипи", що донедавна лютувала і понесла в сиру землю більш ніж фронт. Нема покійного Федорича, старий Путраш помер, молодий ще з війни не вернувся, Гнипу "іспанка" задушила, Маркович поляг на війні, поточанський Лисий пропав десь у безвістя... А все ж, було тут чимало ще недавніх військовиків, що повернулися з полону, колишніх дезертирів із гірських "зелених кадрів". Було тут чимало свідоміших селянських парубків, колишніх співклясників цих двох друзів, Продана й Василя, хоч багато з них бракувало. Теж декого пізнавали вони з товаришів з фронту, зі шпиталів, що з ними були разом.

Промову почав виголошувати окружний начальник Ранц, чоловік Лялі. Трохи навчився по-українськи, але говорив мізерно, плутав роди, пітнів, шукав слова, а коли не знаходив, мішав мадярські. Почав з того, що "рутени" були завжди вірними Угорщині. Перед століттями ще, під Мукачевом революцію князя Франциска Раковція розпочали вірні русини, бо вони не обійдуться без Мадярщини, бо там родиться хліб, куди вони ходять на жнива. Мадярщина їх мати, їх годує, мадярські пани завжди дбали і старалися про русинів, їх кликали на сезонні роботи. А тепер Мадярщина пішла на даліше: дає автономію, самоуправу. Русини матимуть свої школи, з'єднання віри і календар скасовано, можуть святкувати свої греко-католицькі й православні свята. Наша країна буде називатися "Руською Країною" і ми за все те маємо мадярському урядові подякувати. Першою округою на Верховині буде волівська, що отут, на народних зборах висловить вірність Мадярщині. Він устами

своїх представників заявляє, що на вічні часи залишається з мадярами. Пан нотар Пікель прочитає резолюцію і він просить, щоб в імені всіх громад її прийнято й ухвалено.

В Проданові кипіло. Він і так огірчений, сердитий, а тепер до крайности обурений. Таку промову він панові начальникові не дарує. Він підняв руку і гукнув:

- Прошу слово.

Якийсь товстун з президії, якого Продан не знав, ані він Продана, кажуть, керон з Колочави, спитався Продана:

- Ти хто такий, парубче?

- Я... фронтовий вояк, що проливав кров за Угорщину.

- Браво, юначе, - озвався начальник і продовжав: - Говори, ми послухаєм.

Продан підвівся, трохи стримався, зробив собі трохи місця, щоб його було краще видно, "нагострив" горло і почав:

- Автономія, яку нам обіцяє Угорщина, не буде для нас, для людей з мозолями, але буде знову для панів і ми в ту вашу автономію не віримо. Ми угорським панам не забули, як нас стріляли, як нас вішали на шибеницях у Торуні, в Ропушному, в Бичкові, в Ясіню. Не простимо ані нашому старості Липесві, який спричинився до того, що Федорич зійшов зі світу і втратив половину свого маєтку. Панові нотареві Пікелеві не забудемо і те, як палицею молотив рекрутів, як копав та поличкував наших жінок за те, що прийшли просити приділу харчів, хоч багатіям він роздавав. Ми добре пам'ятаємо, як він лютував у селі, як збиткувався над нашими людьми. А панові намісникові теж не можемо забути і простити те, що він переслідував православних, як він мадяризував, як посилав божеників до нещасних, опущених жінок, щоб ішли йому платити й робити коблину й роковину. А пан лісник Биндюк, мабуть, пам'ятає,

ді люди трохи втихомирились. Начальник сказав:

- На зборах у вас нема порядку, я отсिम з урядової сили збори розпускаю і прошу вас, розходіться.

Він дійсно рушив геть, а за ним члени президії. Вісім жандармів, що асистували недалеко фари, - волівські, келечинські й майданські, підійшли до начальника і щось йому сказали, але він, бачучи обурену масу, тільки рукою махнув і наказав не чіпати. Правда, колишні фронтові вояки вже не так дуже боялися "пір'яників" і були б їх рознесли на дрібні куски. Натовпу вони навіть не розганяли, стояли осторонь і лише приглядались. Ані Продан Гринюх, ані Василь Синичук не могли промовляти даліше, бо, наперекір тому, що начальник збори розпустив, і тут і там люди кричали: "Нотар моїй жінці відмовив допомогу... а моїй дав поличника... а мене з відпустки послав на фронт, щоб я не втік у "зелений кадр"... а мені піп у вічі наплював за те, що я сказав, що я папішем¹⁸⁵ ніколи не буду... а від мене телицю повів за коблину... Геть з Пікелем!... Геть з попом!..."

Один гурт обурених, галасливих людей відчинив попівську стайню, вивели і запрягли коні у бричку, другий гурт вдерся до фари і звідти вивели попа з попадею, посадили на бричку, дали у руки поводи і батіг та з погрозами почали гукати:

- Геть із села! Геть із нашої громади! Іди мадяризувати та папішити в Мадярію!

Піп не хотів брати поводи в руки, тоді Мицик сів, почав гнати коні, а юрба кричала, сміялась і вигрожувала, супроводжаючи бричку аж за саму Поточину. Тут Мицик зліз, подав поводи попові і каже:

- На, жени хоч і в пропасть, але якщо ти вернешся в нашу громаду, то ми тобі кості потрощимо.

За той час Грицик з Рушаком дешівським та з Юрком Микитчаком підійшли під помешкання нотаря Пікеля, камінням витовкли вікна, а він з хати почав вигрожувати пістолетом і вистрілив у повітря. Розгнівані паруб-

як він підплачував тютюном і горілкою, щоб зреклися своєї азбуки, свого письма і віри...

Ще хотів щось говорити Продан, але піп встав із-за столу і почав кричати:

- Що ти белендиш, дурний хлопче?

Але миттю відізвалися люди, почали кричати, вигукувати:

- Він правду говорить, а вам правда гірка...Продане, говори!

Продан знову почав:

- Всі народи тепер мають свободу і можуть висловитися. Отже можемо висловитися і ми. Ми кажемо, що з Угорщиною не підемо і цю резолюцію не ухвалимо, навпаки, протестуємо!

Біля нього озвався й Василь Синичук і гукав:

- Так є! Мадярів вже нам було досить! Угорщина для нас була і буде мачухою. Геть з такими панами, геть з мадярами!... Геть з нотарем Пікелем!...

Але почали кричати і прихильники та прихвостні мадярських панів - Липей, Пікель, а найбільше судовий писар Чускай.

- Не слухайте їх, вони ще смолоші,¹⁸⁶ молодюки, на губах їм ще материне молоко і вони на політиці не розуміються... Дань¹⁸⁷ державі не платять, як ми і тому й не мають що говорити, - кричав Липей.

- Вери торбу і розношуй пошту та не мішайся до громадських справ! - кричав Чускай.

- Щенята хочуть старих людей учити! - гукав і Биндюк.

Але на це піднялись кулаки, маса вигрожувала:

- Вони за нас говорять... Геть з панами!...

- І геть з нотарем Пікелем, він нас палицею збив тільки за те, що ми співали, - кричав Грицик, і маса гукала: "Пікеля геть!"

Начальник піднявся, зняв руку, щоб затихли і справ-

ки, колишні фронтові вояки й "дезертири", не налякалися його зброї, розломали двері, схватили Пікеля і збили його так, що ледве дихав. З кривавою головою, від дальших побоїв він вистрибнув через вікно і втік. За ним з хати гукали хлопці:

- Коли відважишся вернутися, то ми тебе в твоїй власній крові втопимо!

Була це пізна осінь, швидко звечорілося, люди розійшлися, прибув і Продан додому. Мати руки заломлювала, а батько сварив:

- Сину, наварив ти собі такої каші, що й собака не з'їла б. Побачиш, ніколи тебе до служби не приймуть.

- Не бійтесь, тату, ми ще їх всіх повикидаємо з села. Тепер ми будемо на коні, а не вони, вже досить пили нашу кров.

Жандарми вже звечора арештували Грицика, РуЩака, Мицика та Микитчака за насильне вивезення попа та збиткування нотаря Пікеля. Але тієї ночі до вікон жандармерської казарми влетіло кілька ручних гранат. Один жандарм був убитий, а два поранені. А на воротах казарми хтось білою крейдою написав: "Шугай Микола".

До Продана прибіг Олекса Карпа і повідомив його про арешт, радив сховатися, бо можуть і за ним прийти. Продан виліз на тітчину стайню і там доночувався. Але на велике його здивовання, за ним жандарми не прийшли.

Арештованих на другий день випустили. Перед фарою стояло кілька возів, що відвозили обстановку попа на його власне бажання. Він дійсно не думав уже вернутися назад, зажадав у єпископа про приділення йому іншої громади, де його не знають. Та й нотар Пікель зник із Волового.

До Продана дійшли чутки, що і в інших селах населення робило те саме, мабуть, під впливом волівських подій. Василь Синичук оповідав, що синевирчани також спакували свого уніятського попа, який солониною контролював їх перехід на нову віру, посадили на вози і відвезли його поза межі своєї громади, склали все те

на вулиці серед болота і сказали:

- Тепер тут сиди і плач. Жив ти з мозолиці громади, не шанував своїх "овечок", зрадив свій народ, тепер іди собі, небоже, і більше до нас не вертайся!

Так делікатно поводитися громади тільки з пан-отцями. Виганяли їх із села, але пальцем їх не діткнули. Але з іншими експонентами угорської влади демобілізовані фронтові вояки не знали милосердя. Особливо з великою ненавистю кидались на нотарів, тих попихачів панської влади, що найбільше дались у знаки населенню, стоячи до нього найближче.

Продан дивувався, чому і його з Василем не арештували, адже вони першими викликали ту бурю незадоволення і протесту. Чому людей випустили з арешту, хоч вони викинули попа і на кров побили нотаря Пікеля, ще й прогнали його назавжди... Чому окружний начальник, при допомозі своїх нелюдських жандармів, на тих бурхливих народних зборах стояв із заложеними руками? Продан швидко прийшов на ту причину сам. Уряди терплять, нехай населення вимститься. Начальства готові принести в жертву тих нотарів, які безперечно накоїли чимало лиха безборонному населенню під час війни, тільки, щоб "рутенам" відвести увагу від іншої, далеко важливішої небезпеки: відірватись від Мадярщини. Всі інші народи й національності в Угорщині здеклярували свою національну приналежність, своє політичне "кредо", заявивши, що з Угорщиною їм більш не по-дорозі. Одні тільки закарпатські русини ще того не заявили, отже треба з ними тепер поводитися лагідно, в рукавичках, щоб їх не відстрашити від себе. Нехай виганяють попів, нехай б'ють нотарів і ламають голови поліціантам та жандармам. Колись вони їх приборкають знову так, що посиніють і почорніють. Жандарми були "в запасі", сиділи в казармах безчинно, навіть не показувались на вулиці. А де населення виступало ворожо проти них, то начальство забрало жандармів із села, щоб не дразнити людей. Уряди реалізували добре випробовану стару методу: перекладати нотарів з одної околиці в другу, але і так були випадки, що громади їх не прийняли.

На сільських трибунах виступали місцеві речники, здебільша самі селяни, що нарікали на безладдя, викидували на очі бюрократії старі свої кривди, виступали проти панів та вимагали колишніх старих порядків, коли не було стільки панів, а то тепер по три нотарі в селі. Колись вистачив один писар біля старости в громадській канцелярії, який обслуговував і по кілька сіл.

Після того виступу Гринюха і Синичука появилися статті в пресі, що "у Воловому знайшлися такі й такі бунтівники і спричинили колотнечу, але розумні голови волівського населення таких ворохобників не послухають і залишаться вірними синами для Мадярщини..."

З незнайомих юнаків зразу сталися "небезпечні агітатори". Про них заговорили вже не тільки у Воловому, але далеко поза межами волівської околиці.

З Хусту, з Ясіня почали на адресу Продана напливати листи, писали їм двом, підбадьорювали, подаючи потішаючі вістки, що щира українська інтелігенція взялася до шляхетної справи згуртувати народ. Особливо на Гуцульщині агітація велася справжнім шляхом, але й там було ще багато неширих людей, прихильників Мадярщини.

По селах всюди кипіло, але населення ще не було зорієнтоване, ані зорганізоване, вони виступали тільки проти місцевого деспотизму, що їх гнітив дотепер.

Одного дня Продана навідав молодий парубок з Гуцульщини і познайомився з ним.

- Називаюсь Дмитро Німчук. Чули ми про твій виступ з товаришем Синичуком. Знаємо і те, що діється у Волищині. Але цю всенародну стихію потрібно направити в своє правильне русло, треба, щоб і українці за Карпатами згуртувались, здекларували своє національне обличчя і самовизначились.

- Про автономію думаєш, Дмитре?

- На біса нам здалася мадярська автономія! Ми хочемо свою державність, адже ми українці! А Україна

існує, Галичина з нами в межу.

- Ми два теж тієї думки.

- Коли так, то вибирайтеся до галицьких братів. На другий тиждень, в четвер, в галицькому Станиславові будуть наради представників, де буде заступлена й Угорська Україна. Звідти й на Гуцульщині одержуємо агітаційні брошури, летючки, а навіть і зброю.

- А нам на волівській Верховині якраз це потрібно. Але туди поїде мій товариш Синичук, знайомтеся.

Познайомившись, Німчук продовжав:

- Галицькі студенти нам багато допомагають.

- Поїдеш, Василю, в Станиславів? - спитав Продан свого друга.

- Як ти скажеш, то я поїду. Ти призначений керівником.

- Добре, - сказав Дмитро і продовжав: - При переході галицького кордону уважай, бо крім приграничної сторожі мадяри післали і військо семигородських сейкелів, що втекли перед румунами і дались наwerbувати до війська Мадярщини. В нас у Ясіню є їх повно, а на вашому відтинку кордону в Торуні теж.

- Галицьку границю знаю, як своїх п'ять пальців, обійду їх, - мовив Василь Синичук.

- До побачення в Станиславові! - Німчук подав руку і відійшов.

Продан з Василем хотіли порадитися зі своїм колишнім учителем Бокотесм. Вечором зайшли до нього. Старий якраз сидів і читав газету. Привітались.

- А, мої учні! Вітайте, хлопці! Чув про ваш виступ. І де ви, хлопці, навчилися так промовляти? Я ж вас реторики не вчив.

- Життя, обставини і біда людину всілячини навчить, - мовив Продан.

- За виступ і промову хвалю вас, але вас наші пани з'їдять.

- З'їмо ми їх, пане вчителю, всіх повикидаємо, - відповів Продан.

- Хлопче, з державою воювати не завжди подариться.

- Ця їхня держава вже не Угорщина, а лиш обкраяна Мадярщина, вже й так виглядає, як розбитий горшок. Його зліпити вже їм не вдасться.

Хоч Бокотей був старим і добрим патріотом, але з його слів хлопці зрозуміли, що він радше стояв би за автономію в рамках Мадярщини.

- Всі наші ріки течуть в Мадярщину, ми з нею зв'язані. І коли мадяри нам забезпечуть всі права, то радше іти з ними, - радив Бокотей.

- Ні, нам вже досить шибениць та мадярських підручників, адже закоштували і ви немало прикростей. Ми хочемо свою державу.

- Люди добрі! Але їй ще треба збудувати! Де ж вона та ваша держава?

- Твориться, пане вчителю...

- Ну, щастя вам, Боже, але я вже старий до того вклучатися, - мовив він.

Товариші вийшли з хати учителя і кожний пішов собі додому. Продан в себе вдома на столі знайшов записку листоноші, щоб негайно відвідав поштмайстра. "Невже ж доведеться ще мені поштову торбу носити?", подумав Продан і вибухнув сміхом. Подався на пошту до колишнього свого шефа.

Постмайстер і його дружина прийняли його дуже щиро. Пані Ляля, коли б там не було її поганого, високого і худорлявого, як кажуть, "сухореброго" чоловіка, окруженого начальника Ранца, може була б його і обцілувала. Потиснула йому дуже привітно руку, подивляла його змужнілий вигляд, похвалила за те, що ще все носить чуприну, розділену на два боки, як то вона йому колись вигадала, сказала, що він справді виглядає "цивілізовано", елегантний, на струну чого вона завжди ударяла. Поміряла ще й те, наскільки він від неї ви-

ріс, а колись вона була вищою, зокрема погратувувала за складення іспитів. Сипала комплімент за компліментом, що аж неприємно було Проданові все те слухати. А стара пані теж і собі почала хвалити:

- Поводження в тебе... у вас, делікатне, видно, що в нашому товаристві навчились тієї доброї поведінки, правда, пане Гринюх?

Продан притакнув, бо інше йому не виходило. Але згадав при тому, в якому підрядному стані служив він у них колись... Стара пані запросила його до вечері, старий наливав вина і припрошував. Після вечері розпочались серйозні балачки.

- Юначе, місце поштового урядовця для тебе в мене є, наступай, хоч і завтра. Ляля, як бачиш,вийшла заміж, а дружина окружного начальника не буде поштаркою. Після шлюбу помагає нам лиш доти, поки ти не вернешся, - сказав поштмайстер.

- Дуже дякую за ласкавість і за запропоновану службу, але в мене зараз є інші пляни. У Воловому не радо залишився б, манить мене виїхати звідси.

- Коли у Воловому не хочете, то візьму вас за помічного нотаря в Синевир, або в Майдан. Все ж,гадаю, для вас краще було б залишитися коло нас, коло своїх давніх приятелів. В мене в окружному уряді теж знайшлося б для вас добре місце початкового урядовця, а згодом авансуєте і на старшого офіціанта, або й секретаря. Все це для вас зробимо, але під одною умовою, - сказав Ранц, підкреслюючи останнє слово, - під умовою, що будете агітувати за Угорщину.

- Не досить працювати, але й агітувати? - спитався Продан не без іронії.

- Так, це тепер найголовніше. А з вас промовець непоганий, це я переконався на днях. Ніяк мені до голови не йшло, як то, що ви, наш вихованець,виступаєте проти нас? Проти Малярщини?

Продан зразу зрозумів, в чому тут справа: "На це ж ви всі тут сипнули мені компліментів, щоб мене купи-

ти..."

- Ну, що ж, пане Гринюх, пошта, або окружний уряд? Або нотаріят? - питалась пані Ляля, подивилась на нього дуже ласкаво і додала:

- Візьміть посаду в уряді мого чоловіка, будете ближче до мене... до нас, а наше товариство в скорому часі піднесе вас ще вище... Вступіть, не пожалісте!

- Послухайте мою дружину, юначе, я постараюсь, що й час практики вам скоротиться, ад'юнктом вас іменую хоч і завтра, а це ж для вас, колишнього листоноші, - кар'єра...

Продан вже побачив, що його хочуть зловити на дешевеньку вудку.

- Дуже дякую, пане начальнику, але я... я дамся на політику.

- Правильно, оце якраз нам і треба! Гроші братимете в уряді і ходитимете по селах, агітувати.

В грудях Продана кипіло і він сказав:

- ...але не за Мадярщину, пане начальнику, вона нам добре далася в знаки.

Старий поштмайстер шпурив цигаркою об землю, почервонів мов рак і вибухнув:

- І тобі не соромно таке говорити! Адже культуру і освіту тобі Мадярщина дала і ти її готовий зрадити? Втікаєш від неї? Ляля з тобою намучилась, вивела мужика в люди і тепер така подяка?!

- Так, Продане, без мене ти був би простаком, - сказала Ляля сердито, перейшовши з "ви" на "ти".

- Признаю, що основу ви мені дали, пані Ранцова, але я старався все те працею винагородити. Хіба ж не так? Потім, в душі, мужиком я і досі, хоч ношу кравату... крім того, я не є мадяр.

На хлопця пани накинулись мов оси, переговорювали, намовляли, ображали, підчеркуючи великодушність Мадярщини, що ось тепер дає простакам "рутенам" автономію.

мію, в якій він ще й поштмайстром може стати. Ранц почав вигрожувати:

- Ви добре подумайте, що робите і що говорите! Держава має і якісь закони на приборкання бунтівників. Окружним начальником я став від півроку, а коли б мене не було, вас попередній начальник був би дав арештувати ще на зборах, як небезпечного агітатора. Але я думав, що це якісь примхи юнака і хотів з вами поговорити серйозно. Я думаю, що ви не хочете потрапити в тюрму...

Продан побачив, що дармо тут вести суперечки, адже це ж його національні вороги, з ними нема що розмовляти. Він змінив тактику і сказав:

- Я передумаю, пораджуся з розумними людьми і дам вам відповідь.

Встав, побажав доброї ночі і пішов.

В ГАЛИЧИНІ

Була третя декада листопада, вогка, осіння пора. Дрібненький дощ падав увесь час, на високих горах випав перший сніг. Василь Синичук придбав гумовий непромокальний плащ, набрав харчів до напличника і пішки прибув до Ізок. Тут добре оглянувся. Сейкельське військо¹⁰⁰ обсадило села: Келечин, Ізки, Студене. На мостах всюди варта. Василь обходив мости. В Ізках обійшов село, подався в напрямок масиву Боржави і опинився над самими Подобівцями. Звідти не було важко перейти галицьку границю і дістатися до Лавочного. Сів на поїзд і їхав у Станиславів.

Тут вже був інший, свій, український світ. На станціях замість польських - українські написи, всюди було чути українську мову. Військовиків було повно всюди. Бляшки і розети цісаря Карла Першого зникли з шапок, замість них виднілись українські кокарди. Уніфор-

ма була різна - і австрійська, і німецька, а навіть російська. Австрійські гусарські й уланські півкожу-хи "менти" з червоними контушами та мосяжними подов-гастими гудзиками дивно виглядали з довгими штанами і черевиками. Як видно, ополченців одягали в те, що бу-ло. Видно було й довгі, російські шинелі з австрійсь-кими шапками і навпаки, баранячі шапки та кашкети з австрійськими мундирами. Все ж, на обличчях у кожно-го воїна усмінене щастя та радість ув очах.

До Станиславова він прибув ізвечора. Переночував у готелі і ранком віднайшов філіяльну Національну Ра-ду Західньої України. Тут він побачив Дмитра Німчука а той його познайомив з дальшими закарпатськими деле-гатами. Були тут люди з Ясіня, з Бичкова, з Хусту, з Верецьок, з Березного, з Перечина та з дальших райо-нів. Галичан в залі було найбільше.

Почали записувати учасників нарад. Коли майже всі були записані, до столу підійшла дівчина і спиталася:

- Скажіть, чи можу я записатися як учасниця із За-карпаття, де я народилась? Батько працював у Галичи-ні, ми там мешкаємо під самим мадярським кордоном, від дитинства я там живу, ходила до галицьких шкіл і я тепер і сама не знаю, чи я галичанка, чи закарпатчан-ка...

Люди, що стояли біля неї, почали сміятись. Василь, який стояв до неї найближче, каже їй так:

- Із Закарпаття нас тут мало, адже перейти обсад-жений кордон не так легко... Запишіться, панночко, як учасниця із-за Карпат.

Вона почала диктувати своє ім'я і прізвище: Марія Підберецька... з Полян, волівська округа.

Секретар записав, а Василь почав собі щось прига-дувати. Підійшов до неї і каже:

- В Осмолоді знав я одного Підберецького, він був лісником у польського графа, коли ми там працювали в сіянках.

- Це мій батько, - відповіла вона.

Василь радісно вибухнув.

- Марійко, невже ж це ви топилися у річці і ми два з Проданом Гринюхом вас вирятували?

- Та правда, що я... Вже вас пригадую, ви ж Василь Синичук... А що з Проданом Гринюхом?

- Він зараз у Воловому, моїм шефом.

Довго розмовляти не було часу, наради розпочались. Полагодили та ухвалили чимало місцевих справ і для закарпатчан прийшла найголовніша точка програми: як привернути Угорську Русь до рідної України?

Слово взяв речник закарпатчан:

- На наше споконвічне українське Закарпаття посягають руки дві держави, - Угорщина, яка тисячу років гнобить наше українське населення. Угорщиною вона звалась до розпаду Австро-Угорської імперії. З Угорщини відпали словаки, румуни, хорвати, словінці, серби, відпадуть і німці до Австрії, отже тепер вона вже лишень Мадярщина, в пазурах котрої залишилась єдина Угорська Русь. Мадярщина обіцяє нам навіть автономію під назвою "Руська Країна". Але ми мадярам не віримо, з ними не хочемо спільно жити в одній державі... Маємо право самовизначитись.

- На цю "Руську Країну" зазіхає і новоутворена Чехословаччина. Ось маємо повідомлення з Америки, що 26-го жовтня у Філадельфії заступник закарпатських емігрантів, адвокат д-р Жаткович підписав угоду з чехословацьким президентом Масариком про приключення Закарпаття до чехословацької республіки, як автономну країну. Мадярщина цього налякалась, обіцяє теж автономію, щоб забезпечити для себе наші пребагаті ліси, сіль, сади-виногради та інші скарби. Обсаджує військом галицький кордон і розпочала агітацію. Тут потрібно вже негайно наше русинське, тобто українське населення інформувати, пригадати йому, чиї вони діти, розпочати широку агітацію, освідомити його і спричинитись до того, щоб і закарпатський український народ вернувся знову до лона рідної нени України, куди він вже на протязі історії належав, як за князів Київської Руси, так і за короля Данила та його сина, князя

Лева Даниловича.

До залі увійшов ще один делегат з Перечина, Яцько, який просив слово і сповістив радісну вістку, що в Любовні на закарпатській Лемківщині вже утворилась перша Національна Рада, яка вирішила з'єднатися з Україною. Подібно гуцули в Ясіню, в Рахові, в Сиготі, бойки в Хусті, в Сваляві та інде закладають свої Національні Ради, які зривають з Мадярщиною і вимагають з'єднання з Україною. Виступали й далші речники і прийшли до переконання, що на Закарпатті треба підготувати справу і зорганізувати всенародні конгреси. Негайно почати друкувати відозви, летючки, освідомлюючі брошури та агітаційну політичну літературу взагалі. Дальший делегат з Верецьок запропонував видрукувані брошури посилати до Лавочного, звідки його помічники - самі селянські парубки, - заберуть і порозношують в цілій Веречанщині, аж до Перечина.

Василь Синичук озвався теж. Повідомив про перебіг народних зборів у Воловому, а щодо пропагандивної літератури, треба постаратися про прикордонні центри складів. Ведення одного такого центру могли б збори доручити тут присутній Марійці Підберецькій, що живе під самою мадярською границею, і то для трьох закарпатських округ: волівської, хустської й тячівської.

Марійка Підберецька згодилась перебрати функцію.

Закарпатці залишилися на кілька днів у Станиславо-ві. Вони писали летючки, брошури, почали їх масово друкувати. А щоб вони якнайшвидше дісталися на Закарпаття, галицькі студенти обібрались не тільки їх переносити, але й помагати роздавати на Закарпатті.

Назад Василь Синичук вертався разом з Марійкою Підберецькою, везучи з собою летючки і брошури.

- Але ми вже живемо деінде. Брат працює на клявзі, а батько, на жаль, з війни не вернувся.

В Долині вони виступили з поїзду, на станції брат Марійчин, Йосип чекав з возом. Навантажили десять великих пакунків з брошурами та летючками, сіли і вони на віз і подалися в напрямі Вигоди. З Вигоди, їдучи

поздовж гірської річки Свічі, подалися на південь в глиб карпатських гір. Шпилі прекрасних полонин на галицькому боці вже здалеку виднілись. З лівого боку Великий Лисяк, з правої сторони Плеша, Пустий Верх і Менчіл, а наприкінці Середня Мигла. Тут, у вузькій, стислій, гірській долині, де потік Тисовець спадає у Свічу, була хата лісника, де жили Підберецькі. Недалечко була клявза. Клявза - це гать-гребля на затримання води. Таких клявз в цих горах дуже багато, як на галицькому, так і на угорському боках. Залізниця тут немає, то ж стримують воду і коли назбирається, її випускають, щоб вона несла в долину колоди із шпилькових лісів, чи то вільними, чи зв'язаними у дараби. Як води багато, то випускається вона із водоймища раз на добу, інколи тільки тричі в тиждень. На той час лісоруби і плотогони приготують дерево, щоб воно руслом поплило. Клявзи обслуговують здебільша самі лісники. Взимку, коли вода замерзне, колоди відвожують полусанками.

Стара Підберецька зразу впізнала Василя Синичука і дуже радо прийняла. Сина Йосипа дуже хвалила за його працьовитість. Він хоч і молодший від Марійки, а все ж заступив батька, став лісником і обслуговує клявзу. Але Марійка, як казала стара, "скубентка", а найгірше те, що "далась на політику". Поляки її були зі школи викинули, а от від двох місяців, "від коли прогнали пана цесаря і постала Україна", Марійка не знає втоми, не знає відпочинку, вічно на зборах...

- Ох, доню, доню, що з тебе буде? Замість того, щоб вийти заміж, вона ходить, агітує, промови пише і виголошує... а навіть стріляти навчилася... Недалеко звідси, в хаті пана лісового інженера заквартирувалось військо стерегти границю. Хорунжий там розказує жовнірам. І от наша Марійка постригла коси, одягла військовий мундир і пішла вчитись стріляти...

- Ха-ха-ха, - сміялась Марійка, обняла матір, обцілувала і сказала:

- Мамочко, тепер такий час, що й дівчата повинні вміти тримати зброю у руках... будемо Україну! Хто ж

її поставить на ноги, як не ми - українська молодь?

- Роби, що хочеш, дою, тільки прошу тебе, не забудь, що ти все ж таки дівчина.

Довго вони балакали, згодом прийшов до них і хорунжий Мандзій, зацікавився з Синичуком і приобіцяв якомога допомагати студентам переносувати політичну літературу через кордон для Закарпаття.

Василь переночував, а вранці напакували кілька наплечників летючок і брошур. Василь, Марійка з братом Йосипом і з трьома робітниками, які працювали на клявзі, взяли літературу на плечі і подались через кордон.

Синичук добре придивлявся, щоб запам'ятати собі дорогу. Адже йому не раз доведеться сюди ходити до Марійки, щоб через неї мати контакт з галичанами. Марійка йому пояснювала:

- В Поляни можемо дістатися двома дорогами: здовж річки, аж до її джерела і потім попід вершину Круглої Млаки ідемо два-три кілометри кордоном і стежкою попід гору Струнгу, подаємося до Ростоцької клявзи; але краще взяти ближчу і кращу стежку, кудю тепер ідемо, щоб не йти кордоном, тільки через нього перейти, пройти відтак побіля клявзи в Свободі, а звідти дорога сама приведе.

Василь взяв ніж і, від Солотвини почавши через кордон аж до клявзи в Свободі, почав значити дерева, щоб не заблудив, як ітиме сюди сам.

В село Поляни дійшли вони не битим шляхом, бо там було мадярське військо, але вище села перейшли лісок і полем просто впали до хати старої Кочерганки, тітки Марійки. Тут переночували. А другої днини Марійка вже знайшла помічників, розділила літературу і молоді селянські хлопці вже й несли на певні адреси в села - один попід Озірню гірською стежкою до Лопушного, з наказом нести далі до Торуня і Прислопа, другий побіг синевирською долиною поздовж річки Тереблі і роздав летючки в Синевирі, Імшадях, Колочаві. Василь з Марійкою умовився, що контакт з нею утримуватиме посе-

редництвом тітки Кочерганки, кур'єрами, або листами. Відтак попрощався, взяв свій повний наплечник, обійшов Поляни, в Синевир навіть не вступав, але над Товчкою перейшов Перехрестям і подався до Волового.

"ДАВАЙТЕ КНИЖКИ!"

Політично-пропагандивну літературу переносили не тільки через Поляни, але й через Лавочне-Верецьки, Ворохту-Ясіня; вона швидко дісталась на закарпатські села. Галицькі студенти, закарпатські селянські хлопці, колишні вояки - всі розношували й передавали просто по хатах книжки, брошури, летючки. Населення такі летючки називало "листками", вони прямо побивались за ними. Українська книжка й брошура ходила з рук до рук. Грамотніші люди читали, розбирали слово за словом, речення за реченням, рядок за рядком, а довкола них стояв гурт людей, слухаючи, що там за новину пишуть. Жінки кидали куделі, переставали прясти, бо уважно слухали читача та притакували.

Але й мадярські уряди не сиділи, вони на українські села післали хмару своїх агентів, а ті брехали й обіцяли стільки, що й самі в те не вірили. Обіцяли працю, підтримки, свободу, самоуправу з власним соймом, з міністром та губернатором. В про-угорську агітацію включилися й уніятські попи. Вони в церквах замість казання виголошували політичні промови. Що не сказав піп з проповідниці, то закінчили дяки, вчителі та куратори під церквою. Вони агітували за те, щоб люди не слухали українських агітаторів, але пан-отця та щоб залишилися вірними Угорщині.

Та все ж мадярська пропаганда була безрадною, бо верховинські вояки за війни добре пізнали Україну і своїх однокровних братів. Угорські злочини ще не забулись. На могилах розстріляних та повішених жертв ще й трава не поросла, рани були занадто свіжі, щоб

мадярам усе те простити. Хоч продажна мадяронська та мадярська інтелігенція відкрито поставилась за ідею співжиття з мадярами, простий народ про те ані чути не хотів, адже всьому українському народові в Угорщині мадяри добре дались у знаки, їм ніхто більше не вірив. Хто тільки сяк-так умів читати, хапався за українською книжкою, за газетою. Особливо політична література була тепер актуальною. Але її було ще все мало. Десь тут-там появиться по брошурі, вона мандрує з хати до хати, про неї говорить весь загал.

- Давайте книжок! Давайте брошур! Та не тут-там по одному "листка", але книжок нам дайте, щоб було що читати, - говорили всюди.

- - - - -

В осінню пору або взимку, як минуться сільсько-господарські роботи на полі, люди готуються привезти соляної ропи в бочках, щоб було на цілий рік для сім'ї й худобини.

Так і тепер, полянські селяни, хто має своє тягло, смарують вози, вантажать бочки, кладуть поміж них сіно й отаву, щоб було шкапі на цілий тиждень. Дорога до Шандрова триває два-три дні, стільки ж звідти, отже піде звесь тиждень, а верховинським коничатам, хоч вони й дрібні, все ж таки жерти треба добре, ще й вівса треба для них взяти. А то й для себе потрібно набрати відповідних харчів, особливо солонини та вівсяних оципків, що висохнуть мов сухар і не псуються.

І для старої Кочерганки добрий сусід привезе дві бочки ропи, бо в неї тягла немає.

Одної днини раненько восьмеро полянських газд рушило в дорогу на ропу. Дорога веде поздовж гірської річки Терєблі. Битий шлях проходить з одного боку на другий, багато тут дерев'яних мостів. Мадярське військо, наприхапці зорганізоване з семигородських утікачів-сейкелів, обсадило всі прикордонні смуги, особливо мости пильно стереже. Спитаєш: Навіщо? - Скажуть тобі, що їх стерегли за війни, отже й тепер тре-

ба берегти, бо такий дерев'яний міст можна підпалити, можна розкинути. Але ти добре знаєш, що мадярам тепер не так ідеться про ті дерев'яні мости, як про те, щоб контролювали всіх прохожих, кожен віз, кожний напечник, кожний мішок, що пройде тим мостом. А пройти мусить, якщо не хоче брести велику, холодну осінню воду бистрої річки і шкрябатися майже вповні непрохідними горами. Особливо дбайливо перевіряють вози із сіл з-під галицької границі. Ніхто тут не пройде, ніхто не проскочить і не прошиється без їхньої контролю. Навіть мішок з сіном розв'язуй і показуй, що там везеш. Розкинуть пів воза сіна, пхають штиками, доки не переконаться, що там справді нічого немає крім сіна.

Полянських роп'ян перевіряли на кожному мості, в Синевирі та ще й у Колочаві, а ось тепер на мості в Кричові знов зупинили вози. Один сейкель приступив ближче і запитав їх по-мадярськи:

- Міт вістек? Що везете?

- Нічого, порожні бочки на ропу і сіно коням на дорогу, - відповів перший, якого зупинили.

За війни їх перепускали без слова, але тепер переглядали все. Люди мусіли злізти з возів і попустити мотуззя прив'язаного сіна.

Вояки перевертали сіно, розгортаючи його з-поміж бочок до самого дна воза. Ще й до деяких бочок стукали чиколотками, щоб переконатись, як вони звучать і чи справді порожні.

Коли ця перевірка скінчилась, сейкель, відходячи до своєї будки, гукнув:

- Мегет! Може йти!

Вже вечорілось, коли роп'яники прибули до Драгова. Одні зупинились на вулиці-площі перед корчмою годувати коні, а Кочерганин сусід закрутив до вузької вулички і став перед хатою старого Федора Росохи. Василь Синичук в селянському одязі зіскочив з воза, дві великі бочки занесли до сіней, стягнули з них обручі

і вибрали покришку. В бочках було повно, в Галичині свіжо надрукованих, брошур та пропагандивних летючок, які вдалось перенести від Марійки Підберецької до тітки Кочерганки. В бочках були напакзовані тільки з двох боків, середина бочки була порожня. Можна було запахати патик до самого дна.

Малий Степан, синок Росохи, зразу вибрав один лист і почав голосно читати на всю хату: "Ми русини є такими самими українцями, як і ті наші браття, що за горами Карпатами. Ми хочемо з'єднатися з Україною. З Мадярщиною нам не подорозі, мадяри не є наші брати.."

Віз із двора Росохи відійшов до інших, Василь Синичук залишився. Батько післав Степанка за парубками, наказуючи:

- Скажи їм, нехай візьмуть бесаги з собою.

Незабаром парубки надійшли. Василь розділив їм брошури й летючки і післав у села роздати людям. Потім вернувся назад до роп'яників, які вже встигли накормити своїх коничат й самі перекусили та відпочинули. Василь ще мав одну повну бочку літератури, яку лишив для дальших сіл.

Доки Синичук з бідю, з хитрістю переправляв політичну літературу, Продан Гринюх ходив по селах і організував гуртки. В трьох районах вже мав Продан своїх надійних людей, майже в кожному більшому селі. Але це були малограмотні селянські хлопці. Вони дуже добре годились на розношування пропагандивної літератури, але щось пояснити людям живим словом, розібрати міжнародну політичну ситуацію, - вони не потрапили. А люди того бажали, адже все з "листка" не вичитаєш. Це Продан Синичукові товк до голови, щоб галичани обов'язково прислали обізнаних галицьких студентів. Не передбачав він, що з того вийде.

Справді, за якийсь час появились галицькі студенти. Місцевих обставин вони не знали, увіходили у контакт не тільки з надійними людьми, але почали переконувати і запеклих мадяронів, переконували кожного, з ким лише стрінулись. А ще до того ходили завжди вдвійку.

Продан побачив, що стрілив дурницю. Сам ходив по селах і старався їх "спіймати". Кількох намовив, щоб верталися назад в Галичину, бо їх присутність жене воду на млин мадяронів, які твердять, що місцеве українське населення є за співжиттям з Мадярщиною, "то тільки воду колотять галицькі агітатори..."

Студенти вернулися назад, але двох із них мадярські жандарми таки арештували в Сокирниці. Вслід за тим мадярська преса підняла крик: "Галицькі агітатори арештовані, двох вже дано за ґрати в Хусті... Ось, хто бунтує чесних, вірних русинів!...Бльокуйте границі,щоби агенти галичан не прошивались. Арештованих покарайте так, щоб їм відпала охота мішатися в наші внутрішні справи..."

Продан перелякався. Домашнім дозволено агітувати, політичну свободу уряд "червоного" графа Каролі гарантує. Але чужим людям мішатися в домашню політику - це мадярські закони не стерплять. Хлопців треба з тюрми конче визволити.

Ключником¹⁸⁹ хустської тюрми був Симко Могорита, товариш Продана зі шкільної лавки, правда, на два-три роки старший, але обидва ходили в школу Бокотея і добре знались. Могорита був частинним інвалідом, з війни вернувся з відстріленими двома пальцями, як йому ручна ґраната розірвала руку, але ще міг виконувати службу ключника в тюрмі. Рік він був при волівській в'язниці, потім його дали до Хусту. Дістався на це місце з протекції начальства суду, бо начальник був завзятим мисливцем і рибалкою і Могориту завжди брав з собою для прислуг. Симко, як добрий стрілець, його

супроводжав, стріляв краще начальника, але трофеї мав з того суддя, "кабана, пане, ви стрілили, а не я..." Отак він і попався на ту службу, на яку брали виключно надійних мадярів. Посада та була маленькою, нікчемною, а все ж Симко тішився, бо вона забезпечувала йому сякий-такий прожиток.

Продан поїхав до Хусту і відвідав Симка. Симко Могорита дійсно підтвердив, що два галицькі студенти сидять в тюрмі, їх привели жандарми.

- Симку, ти мусиш їх випустити, - вимагав Продан від свого приятеля.

- Ні, цього я не зроблю, - заявив ключник.

- Симку, ти це повинен зробити. Не так задля мене, може і не так задля них, але задля справи нашого народу, щоб мадяри не мали причини доказувати, що всю агітацію роблять галичани. Врешті, це ж наші рідні брати, мадяри їх суворо покарають. Адже ти такий самий українець, як і вони, як і я.

- Ти їх хочеш випустити, а мене, свого приятеля і земляка, запропастити?! А я ж українець, ти сам сказав, мене не шкода? Мене не жалієш? Не забудь, мадяри не такі дурні, щоб вони повірили в те, що двоє людей зразу стало невидимими і зникли, як роса на сонці і то із замкненої камери. Підлога не порушена, мур нерозбитий, стеля ціла, а замки певні. Суддя знатиме, що їх випустили, а їх випустити міг тільки я, бо ключі в мене. Отже замість них, до камери посадять мене.

- Симку, ми приготуємо їм утечу зовсім інакше, щоб жодне підозріння на тебе не падало, - відповів Продан, вибрав з кишені плаща подовгастих пакуночок з гострою пилкою.

- Дивись, цією пилкою вони переріжуть ґрати і потікають.

- Але цю пилку мусів їм хтось подати, а я ж їх кишені контролював.

- Дурницю говориш, Симку! Подивись, пилка з гнуч-

кої сталевий смуги, вони могли її мати сховану в підшивці... Могли її вкинути їм через вибите вікно...

- Забуваєш, Продане, що я складав присягу на вірність.

- Який ти дурень, Симку! Мадяри наш народ віками гнобили і гноблять, катують, нівечать. Пригадай собі хочби тільки те, що ти бачиш за останні роки: мадяризацію, арешти, розстріли, шибениці. Скільки невинуватих загинуло з наших братів, скільки їх повисло на шибеницях, скільки полягло від жандармських куль, від переслідування, скільки загинуло в тюрмах. Твій хресний батько, Федорич, пішов у могилу від тих переслідувань, а скільки їх ще піде в сиру землю, які тільки недавно опустили плісняві тюрми з туберкульозом. Тюремні мури в Кошицях, Іляві, Леопольдові багато могли б оповідати про їх муки. І завіщо, за яку провину?

- Я знаю, але присяга... це буде зрада, - відповів ключник.

- Знай одно, Симку, що ми, сини поневоленого народу, позбавлені чесною боротьби рівновартісної зброї. В нас залишилася тільки одна зброя - зрада!... Коли йдеться про вищу мету, про інтерес рідного народу, то присягу, складену до рук ворогів, не тільки можна, але є і обов'язком зломати. Ідея визволення народу з ярма чужинців така велика, така священна, що вона стоїть над присягою, вона є мрією всіх мрій. Що ж тоді така нікчемна присяга, яку ти склав якомусь деспотові в руки? Супроти лютого ворога твого народу користайся зрадою, підпали його хату, вбивай його дітей, вливай отруї в його криницю, навіть тоді, коли ти віруючий. Господь тобі всі гріхи простить, адже ти є тоді месником за кров, за сльози, за грабежі і за смерть твоїх кровних братів... Що ж тоді зломити таку дурну присягу, як твоя? Що ж ти їм властиво присягав? Що будеш в тюрму замикати всіх, навіть і тих, що ведуть боротьбу і за твою свободу, доки їх не повісять? Адже бачиш, Угорщина розпалася, остала тільки Мадярщина і довго ти в них ключником не будеш.

В серці дозорця панської тюрми будилась іскра ук-

раїнської душі. Він ходив по хаті і було помітно, що під ударами сильних слів Продана він перероджувався, будиться в ньому сумління посуджувати справу суб'єктивно після рідної правди. Знову сів, запалив вже п'яту цигарку, гриз їх зубами без жодного слова, потім знову встав і ходив по кімнаті. Продан говорив далі:

- Що ж, до смерти хочеш служити цим проклятим варварам, тиранам, деспотам, нищівникам нашої культури, гробарям нашої свободи?! Адже вже скінчилося їхнє використання праці наших мозолистих рук, кінець їх володінню. Ані один з чужих народів не хоче з ними жити в спілці, всі втікають від них, втечемо і ми до свого матеріка.

- Досить! Не муч мене вже стільки, Продане! - вибухнув Симко, вибрав тюремні ключі з кишені і кинув під ноги Продана.

- На, роби з ними, що хочеш!

Симко склонився на стіл неначе приголомшений.

Продан миттю підняв ключі, вибіг з помешкання ключника і перебіг коридором. З одної камери було чути звуки сумної мелодії української пісні: "Ой, Морозе, Морозенку, ти преславний козаче..." Продан глянув на двері, там виднівся номер 18. Із зв'язку ключів на кружку вибрав ключ з цим номером, відімкнув камеру і весело гукнув спантеличеним, несподіванкою заскоченим студентам:

- Хлопці, повітря тут нездорове, раджу його змінити на свіже... Вночі чекатиму вас за парканом напроти цього вашого вікна... Дозорець в'язнів є наша людина. В цій коробці є ваша свобода, - сказав сміючись і подав першому з них.

Другої днини ключник хустської тюрми Симко Могорита пішов до свого начальника "на рапорт" і сказав йому, що вночі два арештанти пилкою вирізали ґрати з камери ч. 18 і втекли...

А Продан з студентами до ранку вже був у Вічковім. Обійшли військом сторожений міст і перебрили річку Ріку та горами подались до Волового.

- - - - -

Переношувати пропагандивну літературу з Галичини було щораз трудніше. Доки не випав сніг у горах, переходити можна було ще сяк-так, перехід людини не залишав за собою жодних слідів. Але коли на початку грудня прикордонні стежки й перевали опинилися під снігом, а війська більш і більш прибувало, перехід через кордон був майже неможливий. Військо сиділо вже не тільки у селах, але висилало й розвідки та стежі. А навіть появилися і поліцейні пси.

В пропагандивній роботі Продан мав свою тактику. Збори в селах не скликував, бо мадярська протипропаганда теж не спала, мадяронських агітаторів і провокаторів було скрізь, панки і підпанки тільки те й робили, що скликали людей, то на фару до попа, то в громадський уряд і товкли в голову мадярський патріотизм. Продан вибрав інший спосіб: в кожному селі своїх районів мав довірених осіб, звертався тільки до них, а ті вже знали своїх прихильників і ходили агітувати з хати до хати. Але й тоді з голими руками не зайдеш, треба було дати як не політичну брошуру, то принаймні хоч летючку. Селянин більше вірив друкованим словам, ніж живим. Ті "листки" треба було завжди поновлювати, подавати інформації з міжнародного політичного положення, яке мінялося з одного дня на другий. В них доводилося пригадувати старі кривди і подавати перспективи українського майбутнього життя. Населення просто ковтало кожную писану вістку. Українські книжки, брошури, летючки переходили з рук до рук. За подіями сліdkували не тільки письменні люди, але й зовсім неграмотні. Як попався хоч і найменший "листок", то читача обступив гурт чоловіків, жінок, навіть підлітків, які уважно слухали, обговорювали справи, радилися, що і як далі. Молодь, яка після скасування азбуки вчилася тільки в мадярських школах, тепер масово вивчала азбуку, навіть старші, неграмотні люди вивчали рідну грамоту.

Була Пилипівка, почались вечериці. По хатах парубки, дівчата, молодичі до пізна чистили кукурудзу,

сушили в грядках і на печі, висохлу терли, щоб було меливо на свіжий хліб. Інші пряли клоччя, повісмо, вовну, декуди скубли пір'я. Перед тим на таких вечерницях співали, оповідали казки, жарти. Але цієї Пилипівки на вечерницях були самі дебати. Парубки приносили українські книжки, брошури, "листки", їх перечитували, пояснювали, розбирали детально і з них робили висновки. Українське друковане слово, яке було довгими роками заборонене, на постійному індексі, тепер стало цінністю. Газету, папірець з українським текстом ніхто не закидав, давав і іншим, нехай перечитають і повчаться. Попит був величезний, але літератури було мало. Десятки парубків наплечниками, бесагами, мішками приношували літературу, але на Верховину треба було сипнути не бесагами, але тоннами, вагонами. Та й так було б її замало.

Продан почав роздумувати і прийшов до переконання, що пропагандивну політичну літературу треба друкувати вдома. Галицькі брошури й листівки не дають інформації, що робилося в "Руській Країні". Галицьку літературу важко перенести, границя бльокована.

Продан рішив поїхати "начорно" в Галичину, щоб від братів дістати поміч для заложення друкарні. Темної ночі щасливо перейшов границю і прибув у Станиславів. Тут порадили йому поїхати до Богуслава і зголоситись у Богдана Романюка.

Романюка скоро знайшов. Той втішився ним, прийняв Продана широко в себе і другого дня завів його до приміщення організації нафтовиків. Мали там зовсім нову друкувальну машину, велику, важку. Продан одержав також дві коробки воскових оболон, циклостиль та три пакети паперу. Романюк показав Проданові, як вживати циклостиль. Завили все в брезентове полотно і дали в дерев'яну коробку.

Але як він всі ті речі перенесе через кордон, коли воно важить до двадцять кілограмів? Над цим ще мусів добре подумати.

Перед відходом Романюк дав йому ще кілька інструк-

цій:

- Інформуй читачів не тільки про свою волівську Верховину, але про все, що робиться на нашій території від Попраду по Ясіня.

- Та в нас є ще одна проблема, - сказав Продан вже біля дверей, - Верховиною проходила кілька разів фронтова лінія, в окопах залишилося чимало зброї. Нотарі дали по селах вибубнити розпорядження мадярських окружних начальників, щоб усю зброю, яка в більшості опинилася в руках населення, негайно віддати до складу жандармів.

- Пішли певних людей по селах, щоб люди всю зброю сховали, - радив Романюк, - і ані одного кріса, ані одного набою, ні гранати не віддали мадярським жандармам. До сутичок обов'язково дійте, вам зброя пригодиться.

Продан попрощався з Романюком. З Борислава післав телеграму Синичукові, щоб негайно їхав до Підберецької і там вони стрінуться. Сам сів у поїзд і разом з своїм важким пакетом доїхав у галицьку Долину. Колись він сюди ходив, якраз з Синичуком. Пакет дав до сховання в багажному депозиті і подзвонив на клявзу у Свичаву. Обізвався Йосип Підберецький, Марійчин брат. Синичук ще не приїхав. Йосип післав сани, бо вже було повно снігу. Вибрав пакунок, сіли на сани і вже на вечір були в Свичаві.

Для старої пані Підберецької і для Марійки приїзд Продана був великою несподіванкою. Марійку вже сяк-так Василь Синичук інформував про Продана і його діяльність.

Проданом Марійка була захоплена. Та й стара Підберецька тішилась, що його знову побачила по сімох роках. Свого часу, вони два врятували були Марійку від утоплення.

- Марійко, в мене важка канцелярська друкувальна машина, її конче треба якось перенести через границю.

- Продане, а в нас тут на повні сани брошур і кни-

жок. Навіть белетристичних. Я сама ходила по людях і жбрала книжок, сама з їх книгозбірень підбирала, що годиться для закарпатської молоді, або для селян. У вас же азбука й українська книжка мадярами була заборонена, треба здоганяти й національно і соціально о-свідомлювати ту бідолашну "Угорську Русь".

- В Полянах стоїть прикордонне мадярське військо. Як це все перевезти? Галицьку границю вони стережать, як ніколи перед тим.

- А людей тут нема? - спитав Продан.

- Нема, ми ж у лісі, від Вигоди на вісім кілометрів. Війна лісову працю майже вповні унеможливила.

- А може б студенти допомогли?

- За студентами треба іти в Долину або до Болехова. Але є тут українське приграничне військо, покличемо хорунжого Мандзія, він нам допоможе, як і досі.

- Марійко, це лишім на завтра, бо я втомлений з дороги.

Продана примістили в кімнаті разом з Йосипом. Тої ночі він спав як поліно. На другий день прибув і Василь Синичук.

Марійка післала брата за хорунжим Мандзієм. Він зразу прийшов. З Василем Синичуком він вже був знайомий, познайомився тепер і з Проданом Гринюхом.

- Пане хорунжий, тільки ви нам можете допомогти перенести цей вантаж через кордон, - мовив Продан командиреві військової прикордонної частини.

Хорунжий вийшов до передпокою, оглянув копу пакунків і сказав:

- Цього й десять людей не перенесе. Книжка важкі. Хіба ж запрягти коні в сани.

- Саньми небезпечно везти, подорозі вештаються мадярські вояки. Дорогу доведеться обходити стежками, або прямо густим лісом. Терен я добре знаю, наробив собі значки, - відповів Синичук, а потім спитав:

- А коні у вас є?

- Маємо три важкі кулемети "Максими", а до того є й коні. Але, приятелю, як пускати військові коні через мадярський кордон, через границю чужої держави? На власну відповідальність я коні не пущу. Але спитаюся командира відтинку, сотника, що сидить у Долині, - мовив хорунжий. Підійшов до телефонного апарату і подзвонив.

Сотник спершу ані чути не хотів про те, але Продан перебрав трубку і пояснив сотникові важливість, бо це ж загально-українська справа. Нарешті сотник погодився, але наказав стрільців не пускати через границю. З військовими кіньми повинні йти цивілі та їх обов'язково привести назад.

- Де ж дістати людей? Йосип з своїми кіньми поїхав до Долини ще вранці, його вдома не було.

Гринюх та Синичук з хорунжим Мандзієм оглядали коні. Було їх шість, всі дрібні "гуцули", видресовані на ношення в горах важких кулеметів та аmunіції. І сидла були до того пристосовані.

- А де взяти погоничів? - питався хорунжий.

- Слухайте, пане хорунжий, цей вантаж п'ять коней перенесе. Пустіть з кіньми трьох стрільців.

- Ви чули, що сказав сотник? Ані один галицький стрілець не сміє переступити мадярський кордон, - мовив хорунжий.

- Одягнути їх у цивільний одяг і не будуть стрільцями. Тільки трьох людей нам дайте, до того ми два, кожний буде вести по одному "гуцулові". А ваш сотник про це не мусить знати.

З бідом хорунжий на це погодився. Цивільних одягів не було, знайшлися тільки дві старі шапки Йосипа і один ковпак та два пошарпані плащі лісників. Третьому стрільцеві Продан дав свій кожух. З військових наметів зробили клунки, дали туди друкувальну машину, брошури, книжки і летючки. Ще й вівса пів-мішка всунули туди для коней на дорогу. Вантажу було якраз на

п'ять коней. З обережності стрільці всунули туди і два карабіни "на всякий випадок".

Продан Гринюх та Василь Синичук розпрощалися зі всіма, Синичук взяв першого коня за повід, він вів перед і зразу сполудня рушили в дорогу. Ще перед тим пороблені ним значки на деревах було видно.

Кордон перейшли ще за днини і прийшли на Свободу до клявзи. Але клявза від кількох місяців була порожня, ані лісника тут не було, лісничка хата була замкнена. За хатою поскидали клунки з коней, дали коням вівса і самі перепочинули, закусуючи житній хліб з солониною. Потім стрільці вибрали брезентові відра, напоїли коней, навантажили знову і знову рушили в дорогу.

Але, не доходячи до Полян, в темноті Синичук не розпізнав дороги і не звернув вліво, щоб полем перейти до хати Кочерганки. Він побачив свою помилку тільки тоді, коли вже були в селі. Він пригадував собі місток через річку і туди прямував. Аж зразу почувся енергійний голос в мадярській мові:

- Аїй! Кі вадь? Стій! Хто ти?

Синичук обернув коня і гукнув на стрільців:

- Тікати назад!

Хлопці швидко почали поганяти коні назад, але вартувий знов гукнув:

- Стій! Стійте, бо стріляю!

Він справді вистрілив, незабаром почулися кроки - це, мабуть, інші вояки бігли до нього і була небезпека, що дадуться в погоню за стрільцями. Синичук вів коні як найдалше. Мав на думці зійти з дороги на поле, але на свіжому снігу було б помітно сліди. Все ж, незабаром показався густий, смерековий ліс, де снігу не було. Синичук завів коні в глибокий ліс. Зупинились і розбирали ситуацію. Гринюхові майнуло в думці, що їх, правдоподібно, шукатимуть як не тепер, то вранці обов'язково. Знайдуть друкарську машинку, брошури і книжки та сконфіскують, заберуть не тільки цей важливий для нього вантаж, але можуть забрати і коні,

а стрільці попадуть в полон, як не до арешту.

- Хлопці, я радив би пакети скинути тут, прикрити хмизом, ми два з Гринюхом вже якось дамо собі ради й самі, в селі у нас знайомі, - мовив Синичук і продовжав: - Ви вертайтесь назад, дорога, як ви бачили, є вільна. Вам головню перейти границю, а вона зразу за свободянською клявзою, там, де ми годували коней.

Стрільці при допомозі Гринюха та Синичука зняли з коней клунки, прикрили все те дальшим хмизом та з кінь ми вернулися на дорогу. Тут Синичук знайшов камінь і позначив місце. Попрощалися з стрільцями, дали їм по дві пачки цигаркового тютюну, якого було замало і в Галичині, і стрільці верталися додому. А Василь із Проданом підкотили штани, перебрили річку Синевирку-Тереблю, що ще була тут невеличким потічком і полем подалися в село Поляни. Хату Кочерганки Синичук впізнав і вночі, бо вона була крита соломою, віконниці помальовані білою глиною, а за нею був оборіг сіна.

Синичук постукав у вікно, розбудив хазяйку і, мокрий, увійшов до хати. Кочерганці Синичук оповів всю пригоду і невдачу та просив її, щоб вона ще тепер, вночі, знайшла людей, які допомогли б із лісу перенести пакети.

- Чоловіче добрий, та ж оце зараз північ, де ж тепер людей будити?

- Хоч одного мусимо розбудити, - сказав Синичук, - а то вдень, на очах людей, хто ж ці пакети перенесе? Але, насамперед, давайте якісь сухі онучі, треба нам з товаришем Гринюхом переобутись, бо ми мокрі.

Кочерганка подала онучі, вони вилили із черевиків воду, витерли їх ганчірками і обули сухі, вовняні онучі. Одяглась і Кочерганка і вони пішли під хату сусіда, що вже раз перевозив брошури в бочці, коли їхав по ропу. Вона постукала у вікно, а коли озвався чоловічий голос, мовила:

- Федоре, вставай, до тебе ідуть гості.

Федір Бобер їх впустив до хати. Синичук привітався із старим знайомим і оповів йому, що з ними сталося.

Хазяїн одягнувся і всі четверо подались полем, потім зійшли беріжком, лавкою¹⁹⁰ перейшли річку і Синичук їх вів, приглядаючися вночі, де знаходиться позначене місце. Врешті знайшли, посвітили ліхтаркою і незабаром побачили копу хворосту. Річчя відгорнули і перед ними показали брезентові клунки з плахт військового намету.

- Гадаєте, що нас четверо все те перенесе? І до ранку не поносимо, - мовила Кочерганка.

- Принаймні друкарську машинку мусимо захоронити, щоб вогкість та іржа її не понівечили, - сказав Продан.

- А книжки як? - питався Василь Синичук.

- Книжки мусимо перенести, то цінність велика. А з політичної літератури я виберу зразки. Ми і так мусимо друкувати свою, закарпатську.

- Я питалася, як все те перенести? - каже Кочерганка.

- Заждіть! Тут недалеко є у мене оборіг з сіном, а на ньому ношільниці. На них легше буде перенести, - сказав Бобер.

Він пішов і незабаром приніс ношільниці - дві довгі жердини, на яких носять пластя сіна під час сінокосів. До них Бобер з Синичуком поприв'язували та попричіпляли плаhti і зробили справжні ноші. Поклали туди машинку та пакети з книжками. Обернулись яких вісім разів і весь вантаж був біля оборога.

- Доки це все буде у Кочерганки? - питався Бобер.

- Тільки день-два, доки не вдасться якимось то чином перевезти далі до Волового, - відповів Продан.

- В такому разі машинку й пакети з книжками шкода туди нести. Я раджу інше: сховати все це на цьому моєму оборозі, ще й сіном прикрити. Я завтра вже вранці прийду по сіно і в сіні заберу та сховаю у себе в селі.

- Це дуже добре. Але одним разом чи не могли б ви

все те в сіні повезти у Волове? За дорогу, за сіно і за труд я плачу готівкою. Лиш одно мене бентежить: чи не будуть ваш віз переглядати тут у Полянах і у Синевирі? - спитав Продан Гринюх.

- Тут у Полянах я військо обійду бічною польовою дорогою, а в Синевирі зупиняють тільки на мості, нижче села, а вулиця на Волове знаходиться вище.

- Добре, дядьку Федоре, даваймо весь вантаж на оборіг.

- Заждіть трохи, недалеко біля колиби є в мене драбина.

Бобер приніс драбину, три мужчини подавали один одному пакети, власник оборога підняв солом'яну "шапку" і весь вантаж, крім друкарської машинки, опинився на оборозі. Прикрили сіном і Бобер спустив "шапку" оборога. Раптом почав сипатися білий сніжок неначе на замовлення, а це якраз добре, бо закрив їх сліди біля оборога.

- В цій скринці друкарська машинка, її беремо з собою, - сказав Продан. Синичук мотузом перев'язав і взяв її на плечі.

Подались дорогою, перейшли бервою ¹⁹¹потік і незабаром прибули під хату Кочерганки. Друкарську машинку внесли в хату, добра бабуса Кочерганка сховала її в коморі.

Продан і Василь були втомлені, ледве стояли на ногах. Проданові Кочерганка постелила на лаві, а Василеві на припічку і вони твердо заснули. Спали довго, вже була десята година, коли збудилися. Бабуса навіть вогню не клала в печі, щоб хлопців не розбудити.

Синичук встав, збудив і Гринюха, надворі в холодній воді помилися і відсвіжилися. Хазяйка дала їм по глечики свіжо надосного і спареного молока, випили зразу. Налила їм ще по глечики; наїлися вівсяного хліба і ковбаси з часником. Після сніданку рішили піти до Федора Бобра, спитатись, чи привіз "сіно".

Але Федора Бобра не було вдома. Бобриха їм сказа-

ла, що чоловіка покликали збити з дошок труну мерцеві, бо в недалекій хаті вчора помер старий дід. Бобриха показала їм ту хату і вони навідали Федора в дровітні мерця. Труна вже була збита, тільки ще доробляв хрест з білої берези. Коли і хрест був готовий, Бобер почав збирати інструменти і якраз ладився додому, а тут прибігла Кочерганка, стурбована, перелякана, ледве знаходила слова:

- Федоре... і ви, молоді панове... Жандарми і війська ходять по хатах, роблять труси... щось вони шукають... як знайдуть у моїй коморі ту скриньку, що ми принесли вночі, то зі мною амінь! Заарештують.. поб'ють... Йой, люди добрі, забирайте собі ту машинку!

Продан шкрябав потилицю, що ж тут робити? Куди дати друкарську машину?

- Вдень перенести її нікуди не можна без того, щоб люди не звернули на те увагу, - відповів Василь.

- Федоре, мені блисла думка: машинку перенесемо в труні.

Бобер почав сміятися і поплескав Продана по плечах.

- Сам чорт би таке не придумав... Ну, несім труну до сусідки.

Всі три схватили труну разом з хрестом, понесли і внесли в хату Кочерганки. Поклали туди машинку, а Федір віко труни пригвоздив, прив'язав ношільниці і побіг за сином і братом. Незабаром вернувся самотчетвертий.

- Несім мерця на цвинтар за село. А ви, пане Синичук, беріть хрест у руки, ідіть попереду, ми за вами, а ви, Продане, співайте "Вічная пам'ять!"

"Похоронний похід" рушив долі берішком, під котрим стрінулися з жандармами та сейкельськими вояками, які зняли свої шапки на вшанування похорону. Продан, бувший дячок, ідучи за труною, вмів співати сумно і жалісно "Вічная пам'ять..." Старенька бабуся ішла за ним згорблена і втирала сльози. Продан силоміць стримувався, щоб не вибухнути сміхом.

"Похоронний похід" дійшов на кладовище, далеко, за селом. Скриньку з друкарською машинкою сховали в буді, що служила за трупарню.

- Пане Продане і ви, пане Василю, чекайте тут у трупарні до ночі. Я в снін везиму пакети з книжками і за вами сюди поверну, - сказав Федір, поспішаючи кудись.

Вже давно над Полянми простяглась осіння темна ніч, коли на вулиці напроти кладовища зупинилась хура¹⁹² з сіном. Прийшов Федір Вобер, скриньку з трупарні поклали на віз, обгорнули сіном і поїхали.

- - - - -
Волівські Звіричі мали добрий водяний млин на прохіднянському потоці край села, крім млина ще й ступи. В млині була і комірчина, завжди замкнена. Звіричі були споріднені з Гринюхами, отже люди надійні. Млин мов вдень і вночі, меливо люди приносили і відносили, всі знали, що до млинаносять тільки збіжжя молотити на борошно.

В цій комірчині Продан розклав свою підпільну друкарню. В батьківській хаті не тримав ніщо, щоб можливий трус був безвслідним. Рукописи, папери, фарби, восківки - все тримав у цій комірчині. Тут можна було і на машині стукати і покришка циклостилускрипіла, але звідси не було чути жодного звуку, бо водяні колеса і два камені млина постійно гучали.

Наперекір всьому цьому, Продан був надзвичайно обережний. Спільно з Василем Синичуком запросив Продан і свого брата Михайла та свого кривняка, бідного, але розумного, сімнадцятирічного Петра Шемета.

- Хлопці, в цій комірчині є наша друкарня. Крім мельника і нас чотирьох ніхто про неї не сміє знати і не сміє до неї вступити. Мадяри мають і своїх людей, детективів, донощиків, провокаторів і, зрозуміла річ, жандармерію. Може хтось і не хотючи прозрадити, можливо, що і зловлять його і витовчуть із нього признання, а ми тут маємо друкарську машинку з азбукою, яку

в цілій Мадярщині не знайдеш.

- Але ж ти не можеш замкнутися від людей, адже му-
сиш мати з ними контакт, - озвався брат Михайло,моло-
дий селянський парубок, але з розумом. Мав тільки сім
надцять років, а вже інвалід. Тринадцятирічним хлоп-
цем мадярська воячня забрала його до обозу, він ногу
переморозив, що в стопах якось скривилась.

- Це правда. За днини я буду в батьковій хаті, в
нас дома. В моїй неприсутності ти будеш їх приймати.
Скажеш, щоб почекали і прибіжиш за мною, постукаєш
тричі. Моє "урядування" - це не буде якась "адвокат-
ська канцелярія", але особа-конспіратор. Ми ж грома-
дяни, політикою маємо право займатись, але зараз ми
пропагандисти в підпіллі, щоб вороги не довідалися
про нашу друкарню.

- Розумію! - відповів брат.

- А тобі, Петре, - звернувся Продан до Шемета, - да-
ємо з Синичуком завдання: Одягнеш на себе вуйош,¹⁹⁸ хо-
лошні і петечину. Те, що ми тут надрукуємо, ти в бе-
сагах понесеш на адресу нашого довірника¹⁹⁹ на тому, або
на ген-тому селі. Людям вони будуть роздавати, а ти
вернешся додому. Коли б випадково тебе жандарми зло-
вили, скажеш, що це тобі дали галицькі студенти, бо ти
живеш у селі Лопушному, під самою галицькою границею.
Петре, хоч би тебе і під смерть побили, не признавай-
ся, що ти з Волового, бо в такому разі вони у Волово-
му перешукали б усі хати і знайшли б нашу друкарню.

- Добре, Продане, все розумію, - відповів Петро. Він
був молодий, але розумний, сильний і рухливий.

В мадярських газетах великого галасу наробило ут-
ворення першої Національної Ради на самому заході Ру-
ської Країни, на Лемківщині, в Любовні. Ще дня 3-го
листопада 1918 року, з ініціативи Емілія Невицького,
скликано всенародні збори, на яких обрано першу Наці-
ональну Раду. Ця Рада, з великого захоплення всіх
присутніх, покликаючися на самовизначення народу, од-
ноголосно рішила з'єднатися з Україною. Ця ухвала пер-
шої Національної Ради закарпатських братів викликала
велику радість.

Супроти цього, дня 9-го листопада відомий мадяризатор, уніятський єпископ ужгородсько-мукачівської єпархії, Пап, скликав всіх крилошан, професорів теології, попів, дяків та кілька інших інтелігентів. А щоб на око виглядало, що є тут заступлені і селяни та робітники, запросив і паламарів, кураторів, дзвонарів - попівських убогих слуг. Всі вони висловились за злуку з Мадярщиною.

Вісті про неспокій в країні з дня на день поширювалися. Продан через свої зв'язки довідався про кілька випадків: В Порошкові робітники виголосили страйк а коли фабрикант покликав жандармерію, на допомогу прийшли демобілізовані селяни і "зробили революцію" : вигнали жандармів! В Дубриничах відбулись збори селян, що вимагали землю, жандарми їх розганяли. Безземельні і малоземельні селяни накинулись на жандармів, обезброїли їх і поламали їм рушниці; в Королеві і у Веряці біднота напала на урядовців, вимагаючи повернення збіжжя, що забрали реквізитом; у Великих Лучках селяни виступили проти уніятського попа, бо за його намовою мадярська волячня повісила селянина і жандарми побили шестеро жінок; в Терембі заарештовано керівників бунту. Населення напало на тюрму та їх звільнило. Начальник середнянської округи повідомив, що русини вже не ті, що були, вони вважають себе українцями. Хочуть зірвати з мадярами і бажають сполучитися з Україною. Дальші селянські виступи відбулись в Бедевлі, в Реметах, в Підмонастирі, в Ізі, в Новому Селі, в Загатті, у Великому Раківці. У Сваляві утворилася дальша Національна Рада, яку зорганізував столяр Залізник. Ця Рада хоче з'єднатися з такою Україною, де розділюють селянам графську і кінчтарську землю... Граф Шенборн має вісімдесять тисяч голдів¹⁰⁷ землі і лісу. У Сваляві в нього велика лісопильня і деревообробня, в Довгому і Лисичові фабрики... Чому вони тепер стоять? Їх треба сконфіскувати, дати в руки робітникам і пустити в рух...

Всі ці вістки Продан щодня друкував і повідомляв про них земляків, щоб їм піддавати охоти.

В звіричівському млині Продан якраз щось писав на машинці, коли в двері комірчини стукнули тричі. Він відчинив двері і увійшов брат.

- Продане, якась дівчина тебе шукає. Називається Марійка Підберецька, з Полян.

- Цю можеш привести сюди понад річку Ріку, - сказав Продан.

Незабаром Михайло її привів.

- Марійко, вітай! - здоровив її Продан. Брата відіслав і він з Марійкою залишився в комірчині сам. Подивляв її в одязі селянки:

- Марійко, яка ж ти гарна у своїй полянській ноші. І що ж тебе привело сюди?

- Хочу тут працювати, я ж закарпатчанка. Навіть документ собі придбала, що я в Полянах народилась, що і є правдою.

- Добре, що ти прийшла. Чи ти пишеш на машині?

- Пишу дуже добре і швидко.

- А я стукаю одним пальцем, шукаю букву за буквою і довго триває, доки напишу одну сторінку. Але я стало вправляюся і за якийсь час буду і я швидко писати.

- А що потрібно? - питалась Марійка.

- Ось, поглянь, скільки матеріялу про домашні політичні події. Галицькі брошури не дають повного образу, що діється в нас. Марійко, будеш писати? Я тобі диктуватиму і воно піде скоріше.

- Буду. Але поперш дай мені часу відпочинути, бо я втомлена.

- Добре, відпочинь. Переночуєш у моєї тітки Довбалихи, а завтра зразу візьмемося до роботи. Не забудь, що ми в конспірації.

Перейшовши сад і млиновий потік, попід крутий Горб'яний та понад річку, повів її до тітки, а сам вер-

нувся, підбирав найновіший матеріял. Писав рукою, а далі все ж таки сів за друкарську машинку, щоб привикати до неї.

Другої днини розпочалася робота. За його диктантом Марійка писала. Поперш швидко, на концептовий папір, потім ще раз перейшли, виправили, позаділювали і відтак вже повільна, уважно, писали на воскову оболонку. Прийшов і Василь Синичук, він запізнався з циклостилем, з фарбою, буде помагати розмножувати.

На перше місце "Листка" надрукував він залик, щоб не забути, що 21-го січня 1919 року в Хусті буде великий з'їзд, на який, крім свого делегата, треба буде піти або поїхати, щоби взяти масову участь, бо доведеться рішати про долю і майбутнє "Руської Країни". Весь наш народ бажає з'єднатися з Україною.

Ця праця Продана та його співпрацівників потривас довго, бо одною восковою оболонкою можна видрукувати хіба ж яких сто примірників, а на півсотні сел буде потрібно тисячі. "Листок", а властиво брошура, розрахована на шість сторін. Отже шість воскових оболон треба написати на сто примірників. Коли цих сто листів готові, треба воскові оболони писати знову.

Коли вже мали готових сто примірників по шість зішитих сторін, то Продан закликав Шемета:

- Петре, запакуй це в бесаги. В Поточині даси Бобоничеві десять примірників, в Запереділлю Марковичеві двадцять, а сімдесят понесеш у Вучкове і даси Степанові Сороці. У Вучковому не переходи мосту на Ріці, бо його сторожать мадьяри. Сорока живе на цьому боці, біля церкви. Скажи йому, щоб вучковчанам роздав штук двадцять, а решту нехай понесе лівим берегом Ріки, не переходячи двох мостів, до Березова і дасть нашому племінникові, Мандзюкові. Живе там і мій фронтний товариш Пергач, але я з ним не говорив, бо не застав його дома і якось більшого довір'я маю до наших племінників.

Це завдання Петро Шемет за дві доби виконав. Ходив пішки, здебільша городами і полями, а коли вернувся,

вже дальша громада цих "Листків" на нього чекала.

- Цих двісті, Петрику, неси в Синевир. Пам'ятай, що нижче того села є критий, дерев'яний міст через Терблю, цей міст також вартує малярське військо. Але Федір Колесар живе недоходячи до мосту, для Синевира нехай залишить п'ятдесят, а решту нехай якось перепровадить у села Колочави, де розташовані села Імшади, Негровець, Колочава-Лази. В Синевирі, на лівий бік Терблі, як ще не замерзла, нехай він переїде човном і подасться полями-хашами. Вовків війна винищила, а розбійник Микола Шугай гуляє як не в полонинах Гропа-Попада-Стримба, то у своїй жінки Ержіки... З тих п'ятдесяти, що йому залишиться, десять нехай роздасть у приселку Товчка, а двадцять "Листків" нехай понесе у Поляни і дасть Федорові Воброві. Лиш нехай уважає, бо в Полянах стаціонує малярське військо.

Це завдання Петро Шемет знову скоро виконав. Як вернувся, то помагав і він зшивати "Листок" по шість сторін. Бо треба було Іваниною післати пакет на Майдан лісникові в Горішньому Бистрому, Джумареві, щоб він якось, крім Бистрого, поніс і в села Лопушне, Торунь і Присліп, де був кордон і було найбільше малярського війська. Джумар - це був єдиний лісник українець, що ненавидів Малярщину. Він уже за фронтових ліній взимку 1914-15 в Карпатах показував дорогу козакам. В цій околиці мав своїх людей.

За кілька днів Шемет дістав новий пакет.

- Ці "Листки", Петрику, понесеш в Рекіти, Лозянський, Сопки і роздаси там людям принаймні по десять. В тих гірських селах нема ані жандармів, ані війська. Звідти легко перейти в Тюшку і Річку, в бесагах резервуй по тридцять. В перших трьох не маємо нікого, знайди, хто в селі найбільш бідний і тим роздай, хоч, правда, що там усі бідні. В Тющі відшукай Попадича Федора, а в Річці Юру Гримота.

Бистроногий юнак взяв з літературою бесаги на плечі, перейшов Ріку лозянським дерев'яним, ніким не стороженим, мостом і подався в дорогу цими приселками і селами, щоб виконати завдання.

Петро мав вернутися на третій день. Але минув і четвертий, а Петра нема. Що сталося з нашим Шеметом? Всі почали турбуватись. Петро мав знамениту пам'ять, ніщо собі не записував. Всі прізвиська людей, які йому Продан назвав, запам'ятав.

П'ятого дня під вечір Петро прийшов втомлений, змучений, збитий з синяками по плечах і на спині. Всі його обступили, випитували і Петро почав говорити:

- На дорозі до села Річки в закруті я не запримітив жандармів. Не було де сховатися і не було як тікати. Вони перевірили мої бесаги і знайшли "Листки". Питали мене, що то за брошури, звідки вони. Я брехав, що не вмію читати, а ці папери дали мені два галицькі студенти в Лопушному, щоб їх роздав людям у селах Тюшці і Річці.

- Ну, в Річці ще ти не був, а в Тюшці кому ти дав?

- Не знаю, я у відчинене вікно корчми вкинув добру десятку цих книжок до середини. Люди порозбирали і поховали в кишені. Відтак пішли з корчми. Ані одного з них я не знаю.

- Жандарми повели мене в Тюшку, в корчму, - оповідав далі Петро. - Вікно ще було відчинене, але шинкар заявив, що він нічого подібного не бачив, правда, одні люди відходять, а другі приходять, можливо, що дав тим, які виходили з корчми... Тоді я змінив брехню і сказав, що поклав їх на вікно, вони собі звідти брали, а я пішов геть. Тоді жандарми повели мене в свій осідок, у Келечин. Забрали "Листки", знову мене питали, але вже й били гумовими палицями. "Де ти ночував?" - питали мене. Я сказав, що у Рипинному. "У кого, як на ім'я?" Я казав, що не знаю. "Упросився до одного чоловіка в хату і спав на припічку, бо там тепло..." Доночувався я в жандармській казармі в Келечині. Другої днини вели мене через село Рипинне, щоб я їм показав, в котрій хаті я спав. Не знаю, кажу їм, бо вже був темний вечір. Знов мене питали, де я дістав ті папери. Кажу, в Лопушному. Тоді жандарми повели мене в Лопушне і веліли показати місце, де галицькі студенти мені дали брошури. Я їх завів у Ло-

пушному аж за останню хату і показав на ліс на горі. "А ти де живеш?", питали далі, а я далі брехав, що в селі Прислопі за Торунем, у свого вуйка. Жандармам вже пізно було іти в Присліп до мого "вуйка", то я опинився в жандармській казармі в Торуні, знову збитий. Другого дня, в неділю, як мене жандарми вели до мого "вуйка" побіля церкви, я нагло замішався між людей, що якраз виходили з утрени і так втік від них...

- Молодчина ти, Петре, - хвалив його Продан.

- То кажеш, келечинські жандарми тебе змолотили як снопа... - спитав Василь Синичук.

- Так, келечинські, - відповів потовчений Шемет.

- Більше вони тебе не будуть бити! - заявив багатозначно Синичук. Побіг додому, взяв револьвер і три ручні гранати у військовий хлібник. Взяв ще одного товариша, вони перейшли через Ріку лозянським мостом і правим боком лісом обійшли сторожений міст у Соймах та поздовж річки Рипинки на дев'яту годину вечора прибули під жандармську казарму в Келечині. Від вулиці казарма мала три вікна, до них влетіли три ручні гранати. Почувся великий вибух, опісля й пожежа, але вони вже були далеко...

За кілька днів мадярські газети принесли нову сензацію, що українські терористи не тільки засипають Верховину політичною літературою, але в Келечині ручними гранатами вбили двох жандармів, а третього важко зранили.

- - - - -

Синичук прийшов з листом від Дмитра Німчука, який кликав обидвох з Проданом до столиці Марамороша, Сиготу.

- Не можемо не прийняти цього запрошення, - відповів Продан і додав: - Але до Сиготу поїду я сам, хочу пізнати положення на Гуцульщині. Ти мене заступи і з Петром Шеметом помагай Марійці розмножувати наш "Листок". Паперу і воскових оболон потребуємо велику кількість і я постараюсь купити їх у Сиготі. Марійка не-

хай пише оболони, а ви два з Петром розмножуйте.

- А розношування як? Петра жандарми побили й налякали. Не знаю, чи він схоче брошури розношувати, - мовив Василь Синичук.

- Поклич усіх, порадимось, - наказував Продан.

На нараді виринуло чимало питань. Василь піддав думку зробити Петра старшим, наліпити йому вуси...дати йому гуню замість петечини. Щоб підняти настрій, всі почали сміятись і глипнули на Петра, що почервонів мов буряк.

- Не потрібно мені вусів, - озвався Шемет, - дайте мені тільки револьвера і хоч дві ручні гранати в торбу.

- Пістолет йому, Василю, можеш дати, але навчи його ним користуватись. Гранати не дістане, вони небезпечні, до них треба багато вправ.

Рішено гуні Петрові не давати. Вона, правда, дуже тепла, але коротка і важка.

- Ти, Петре, в разі небезпеки кидай бесаги в кущ і рятуй життя. Коли до тебе будуть стріляти, тікай кривулями, "зиг-заг"-ом. Ноги в тебе легкі, а література й бесаги будуть другі, головно самому врятуватись. Брошури, які вже надруковані, - продовжав далі Продан - беру з собою у свій наплечник і понесу в Бистрий я сам, половину лишу в Мандзюка, вони повинні дістатись в Горінчово, в Ізу та Кошельове. Другу половину лишу в Хусті у товариша Биби. А ти, Марійко, відпо¹⁹⁸сьому пиши тільки на одному листі про сам заклик на хустський конгрес. Пиши на пів-листа так, щоб лист можна розрізати на дві половини з самою тільки відозвою. Як повернуся з Гуцульщини, подумаємо про даліше. Ці заклики, Василю, дайте в торбу або бесаги Петрові і куди він пройде, нехай ці летючки встромлює людям за вікна. Правда, нехай робить це вночі. Дістанеш від мене, Петре, ліхтарик на батарею, а на собак тримай у руках палицю. За моєї неприсутності оббігай лише ці ближчі села, щоб понад рано міг вернутися додому і в-день спати.

- Добре, - відповів Петро.

Рішення ухвалено. Ще нашвидко додрукували і позшивали 500 брошур, Продан спакував у свій наплечник і возом поїхав у напрямі Хусту. В Березові зупинилися, щоб нагодувати і напоїти коней. Тут Продан відвідав племінника, передав літературу, вернувся і рушали далі. В Хусті полагодив дальші справи, на станції купив білет до Сигота і поїздом поїхав. Заки заночував у готелі, ще подзвонив Німчукові в Ясіня.

Німчук приїхав. Щодо пропаганди, Проданові говорив таке:

- Політичну літературу дістаємо з Галичини. Через галицький кордон з Ворохти на Сигіт та вниз тисянською долиною поїзди ще ходять. Мадярщина ще потребує їх на транспорт мадярських вояків, що вертаються з різних фронтів сходу. Пачкування отже провадимо далі. Правда, погранична сторожа переглядає вагони, але як машиніст і кочегар є нашими людьми, пакунки з літературою ховають між вугілля і на умовлених місцях їх викидають, а ми позбираємо.

- Добре вам, - відповів Продан, - на вашій Гуцульщині населення національно свідоме, маєте багато щирих патріотів з рядів української інтелігенції.

- Це правда. Наші інтелігенти були і є розумом і душею національного й соціального пробудження гуцулів. Тут мадярського війська в Ясіню є найбільше, але всі гори і праліси вони не є в стані контролювати і контакт з Галичиною у нас постійний, політичну літературу пачкуємо вдень і вночі. Політично ми нашу Гуцульщину опрацювали. Прийшов отже час сказати ясно, що народ хоче, показати відкрито своє національне обличчя. Ми рішили на день 18-го грудня, отже на після-завтра, скликати великі збори народу, з'їзд із всієї Гуцульщини до столиці Марамороського Сиготу.

- А що на те скажуть ваші мадяри й ціпцери?¹⁹⁹ - цікавився Продан.

- Фіюшпан Зомборі мобілізує всіх мадярських і мадяронських агітаторів, попів, нотарів і всіляких за-

лежних людей.

Продан з Німчуком ще деякий час обговорювали справи, та Німчук мав вертатися до Ясіня вневдовзі, тому попрощалися.

- Зачекай нас у Сиготі, - сказав на прощання Німчук.

Продан залишився в Сиготі. Вдалося йому знайти коробку воскових оболонок і чорну фарбу до циклостилю. Паперу в Хусті досить. Сигіт був йому знайомий, він тут складав позаочно іспит з горожанки і скуди²⁰⁰ нарукував.

Надійшов день гуцульського з'їзду. Він ще ніколи не бачив стільки народу, як цієї неділі. Збори не можна було зробити в закритому приміщенні і, хоч було холодно - це ж середина грудня, - велике зібрання розпочалося на площі.

Зрозуміла річ, що на головного речника готувався начальник Зомборі, а коли одержав слово, зразу почав вихвалювати мадярів, аргументував, що гуцули всі з голоду помруть без Мадярщини, адже Тису не завернеш, щоб вона текла в Галичину - вона тече в мадярську рівнину. А Тиса - це ж найважливіша дорога транспортування дерева з вирубаних лісів.

- Але про шибениці в Ясіню, в Бичкові та про розстріли в Богдані не говорите, пане! Ваш прокурор нашого Кабалюка й інших засудив на сотні років і вкинув їх у плісняві тюрми... Не хочемо вашої Мадярщини! Досить було і вас! Забирайтеся звідси! - кричав Микола Сабадук і інші.

Зомборієві гуцули не дали говорити, його стало переривали. Але він стояв на місці, а коли вже не тільки крик не втихав, але й гуцульські топірці почали підніматися та кулаками вигрожувати, то Зомборі почав з криком промовляти, ще й вигрожував:

- Військо на вас пішло, нехай вас повчить хоч і шибеницями, так, як за війни!

Ці його погрози були олією на вогонь, бо настав величезний крик обурення, натовп з топірцями, кулаками,

палицями напирав на трибуну і Зомборі ледве втік під захистом небагатьох своїх прихильників. Ще встиг закричати: "Зібрання розпускаю!"

Військо і жандарми почали розганяти масу люду, але це було важко. Менші і більші натовпи скупчувалися по бічних вулицях. До одного найбільшого натовпу промовляв ясінський інтелігент, Микола Сабаджук, демобілізований офіцер австро-угорської армії.

Маса люду при цьому натовпі збільшувалась і встигла ще обрати Гуцульську Національну Раду. Але війська і жандармів прибувало і в цю вулицю і вони штиками і кольбами рушниць всіх порозганяли.

Продан конче хотів увійти в контакт з Миколою Сабаджук. З ним його познайомив Дмитро Німчук. Продан запросив їх до свого готелю, де ще мав переночувати цю ніч.

- Шкода, що нас розігнали. А я ще мав стільки думок у голові і на язичі, - бідкався Сабаджук. Хотів ще їм сказати про всі кривди, заподіяні мадярами нашому народові. Мадьярам нема що вірити, бо вже більше раз нас одурили. Та й гарантії вони нам жодної не дають, що дане слово дотримають. На протязі цілої історії вони нас завжди дурили. Колись за династії Арпадовичів наша країна мала автономію, звалась "Мархія Рутенорум" - країна русинів. Наші предки помагали їм тоді будувати державу, дали їм культуру, кочовикам дали віру, дали всю сільсько-господарську термінологію, вибудували їм сім православних монастирів. До їх мови запозичили вони тисячі слів. Але вступив на трон король Карло Роберт і наші привілеї скасували... В революції Франца Раковція наш народ також брав участь - властиво він її розпочав. Зате, після невдачі, мадяри були перші, що почали вішати наших... За Марії Терезії ми мали культурну автономію завдяки Вачинському. Але як австрійський цісар мадярам дав трохи вільнішу руку, вони були перші, що почали нас давити за горлянку... В минулому сторіччі, завдяки діяльності Адольфа Добрянського, від року 1848 до 1867 ми теж мали сяку-таку культурну автономію, а в будапештянсь-

кому парламенті наш Адольф Добрянський заступав інтереси всіх слов'ян в Угорщині. Тільки що Деякові пощастило помирити мадярів з австрійським цісарем, мадяри знову взяли нас душити... І коли б не прийшла ця світова війна, вони були б нас національно вповні зліквідували. Коли були б цю війну виграли, а не програли, то за яких 20-30 років на Закарпатті не було б ані сліду по русинах... Як тоді мадярам вірити?! Ні, ми їм не віримо і більше одурити не дамося!

- Щиро дякую вам, друже Сабадюк, я багато дечого від вас навчився, - сказав Продан.

Сабадюк глянув на годинник і сказав:

- Ну, ще годину можемо посидіти. А в Волівщині що нового?

Продан йому оповів про волівські події тільки загально, бо вже й багато часу не було.

- У нас нема ані двох інтелігентів, які цікавилися б українським питанням, бо всі - як не мадяри, то мадярони. А попи також наші закляті вороги. Їм підчинені бояться їх. Хіба ж тут-там якийсь дяк або паламар стиха притакує, але й так їх боїмось, бо між ними є й провокатори. Якби не демобілізовані вояки, голов-но ті, що були на Україні і деякі молодші хлопці, то волівська Верховина була б і сліпа і глуха і німа.... Напочатку діставали ми трохи літератури від галичан, а тепер самі мордуємося з примітивним друкуванням, - сказав Продан і показав один примірник "Листка".

- Дмитре, не можна б їм щось від нас післати?

- Післати ні, але як пішлють людей, то щось їм дамо, бо з пропагандивним матеріалом і в нас скупі, - відповів Німчук.

Встали і всі три пішли на станцію. Попрощались і гуцули відїхали.

Продан вернувся додому. З Хусту привіз папір і дальші воскові оболони. Дома вже нові вістки кружляли: Голова ужгородської Національної Ради, д-р Орест Сабов, приїхав до Будапешту готувати автономію. Мадярський уряд поспішає і впливає на будапештський парламент як найшвидше ухвалити закон про автономію, щоб паралізувати рішення хустського конгресу. "Як вірні рутени побачать добру волю Мадярщини, то залишаться з мадярами і не будуть мріяти про сполуку з Україною..."

Не минуло й два тижні, як газети опублікували статтю про те, що дня 21-го грудня 1918 року будапештський парламент ухвалив закон "Х" про автономію "Руської Країни". Губернатором був іменований рахівський адвокат д-р Августин Штефан до Мукачева, а міністром д-р Орест Сабов, з осідком в Будапешті.

Продан почав читати. Мадярська преса знову підняла крик. Марійці й Василеві він перекладав: "Як то? Неграмотним рутенам даєте автономію? Це має бути держава в державі? На території рутенів живе й мадярське населення. І що ж, неграмотний верховинський лісоруб, босий гречкосій, грубий плотогон мають диктувати й розказувати культурним мадярам? Рутени не є здібні вести політику, вони ще не є політично зрілі."

Хлопці й Марійка обурювалися. Продан сказав:

- Шкода навіть читати і спричиняти собі і вам поганий настрій. Ця їхня автономія і так тільки на папері задля баламучення очей вдома й закордоном. Адже закон "Х" не визначає границі автономної території і не дає жодної міжнародної гарантії, - сказав Продан і додав, - наш народ їм дасть відповідь у Хусті на конгресі.

На Гуцульщині політична ситуація була інша. Фіюшпан Зомборі здійснив свої погрози: До Ясіня прибуло шістьсот сейкельського війська. Вони утаборились в колишніх військових бараках і настав гострий військовий режим. Перед тим збори за зборами були майже щонеділі, тепер без дозволу військового командира, майора Шомодьї, не можна було ані на вулиці постояти. Де стояло й розмовляло на вулиці троє людей, вже підходив озброєний сейкель і розганяв. Але гуцули знайшли інше місце, де вечорами сходились, а це під "Костерівкою".

Одного разу, коли зішлись знову під цією горою, Клочурак і каже:

- Хлопці, може ви не знаєте, чому цю гору називають "Костерівкою". Ото ж я вам розповім. Колись, за татарської навали, татарські орди під проводом здатного їхнього полководця Батія, залили пів Європи. Але помер їхній володар Джінгіз-хан. Батій, щоб забезпечити для себе наслідництво великого хана, вертався назад. Одна орда верталася якраз через Ясіня. Стрималася тут довгими днями, щоб ограбити наших предків дощенту. Наші предки покидали села і ось тут, під Костерівкою з обидвох боків надрубали смереки. Одної днини татари вирушили. Одні на конях, другі пішки, інші поганяли отари овець, череди корів, табуни коней. А на возах награбоване добро, ще й золото і срібло з православних і католицьких церков, дорогі тканини, полотно, харчі, а знов інші вели масу пов'язаних полонених бранців у неволю. Все провадили в свою Татарію. Коли весь татарський похід був у вузькій долині, тоді з обидвох боків з вершин надрубали смереки, які валились на інші, ті знову валили далші, так, що за кілька хвилин весь ліс з величезним гуком падав на дорогу, бив і трощив все живе. Велика більшість татарських полчищ а теж коней, волів, корів, овець тут знайшла свою загибель. Хто з них ще мав здорові ноги, а тих не було багато, той ломами тікав, куди його очі

несли. Наші предки з сокирами в руках зійшли, татарів, які ще жили, дотовкли, здорових бранців визволили, а хто з них був ранений і ще дихав, того витягли з під лому і рятували, як могли. Здорову худобу забірали, побиту дорізали на м'ясо. Трупів мертвих бранців повитягали і їх поховали під горою, яку прозвали "Костерівкою". Татарських трупів було так багато, що їх всіх не поховаш. Другого, третього дня спричинили такий сморід, що важко було дихати. До того ще й вовків, орлів та ворон прибувало величезними табунами і не було іншої ради, як підпалити все. Звалений ліс з трупами татарів і тварин скипів в огні... Отак наші предки розправилися з кочовими наїздниками та грабіжниками. А ми тепер знову маємо в селі нових наїздників, що хочуть здавити нашу свободу. Тепер вже ліс не будемо валити, але зі зброєю в руках проженемо їх з рідної землі. Зброя є приготована, тільки її перенести.

- Як її перенесеш, коли сейкелі стоять на яблонецькому перевалі і дорогу до Ворохти контролюють?

- Шістьсот війська мало на те, щоб замкнути нам дорогу до рідних братів. На нашому славному Чорногір'ї їх колами не натикано, будемо переходити горами. А перенесену зброю тут, під Костерівкою, закопаємо і вигребемо тоді, як буде потрібна кількість - відповів Сабаджук.

Всі ще тієї ночі подались через гори на кордон. Тут вже чекала їх зброя, брав кожний, скільки міг на плечі і ніс під Костерівку. Соломою і чатиною вистелені ями за кілька ночей наповнено й замасковано до непізнання.

І ось надійшов Щедрий вечір. Колядники ходять з хати до хати, але зупиняються тільки там, де здоровий чоловік у хаті. Майор Шомодьї був переконаний, що під час великих свят ніщо не може пригодитися. Його попередили, що ходитимуть колядники, бо ж це традиція. А колядники й мішки матимуть з собою, бо збиратимуть подарки: овес, жито, ячмінь "на церкву". Він так і дав наказ воякам в цю ніч: Нікого не чіпати, стежі не висилати і нікого не стримувати.

Група колядників підійшла під хату Тафійчука.

- Чи можна поколядувати?

- Просимо, просимо, колядуйте!

Колядники і почали під вікном:

Добрий вечір, тобі,
Пане господарю,
Радуйся...

- Просимо до хати, - запрошував хазяїн, як колядники закінчили коляду.

- Ні, радше ти виходь.

Тафійчук виніс решето вівса.

- Та як, ані на чарку горілки не загостите до мене? Ану, де мішок, нехай висиплю овес.

- Не давай нічого до мішка, а радше бери з мішка... Ось кріс для тебе, Андрію, і сорок патронів. Бери і йди на млаку за климпушівський тартак і там одержиш дальший наказ.

Тафійчук заніс решето з вівсом, ухопив на себе зимовий кожух, вибрав з мішка рушницю і набої та нивою пішов на призначене місце.

Отак колядники колядували до самої півночі.

А за тартаком уже формувались гуцульські чоти. Всі були фронтові вояки, - Клочурак, Сабадюк були офіцерами, Німчук сержантом, були і дальші. Три сотні бійців стояло до диспозиції комітету.

Плян нападу вже був випрацьований заздалегідь. Ма-ли точні адреси мадярських офіцерів, їх група Кабальюка арештує зразу, як тільки ударить перший дзвін на північну утренью в церкві. Рівночасно з трьох боків повстанці наскочать на військовий табір, проберуться через пліт колючого дроту, вдеруться просто в бараки і негайно обеззброять увесь гарнізон.

Було пів дванадцятої, а о півночі ударять дзвони. Гарнізон спав, ані сторожі не видно, вони певні, що в таке велике свято ніщо не може статись.

Гуцульські сотні стояли на поготівлі. Потім через городи, через ниви наближались до військових бараків. Відділ Кабалюка подався іншою дорогою і опинився під помешканням майора Шомодї. До його помешкання вели дроти телефону з бараків. Кабалюк перерізав дроти проводу, поставив по двох стрільців під кожне вікно з набитими карабінами. Сам підійшов під двері, збудив хазяйку, в якої майор мешкав і під дверми майора гукнув:

- Пане майоре, впускайте, колядники приходять.

Майор відчинив двері, зразу зорієнтувався, витягнув револьвер.

- Пане майоре, дармо робите спротив, під вашими вікнами люди з крісами, ваш гарнізон вже обеззбросний то ж здавайтеся в полон.

Майор глянув через вікна і переконався про правдивість слів повстанця. Вже не мав змоги чинити відпір. Його обеззброїли і повели до школи, незабаром привели туди й інших офіцерів, яких арештували на помешканнях.

Дальша частина гуцулів обеззброїла і жандармів. Тут упало кілька вистрілів, але троє жандармів не дало собі ради з роєм повстанців. Привели і їх до школи. Один з них був ранений, бо дістав кулю в плече через вікно.

Трохи важче було обеззброїти табір. Сабадюк зі своїми людьми наскочив на вхід до табору. Перед воротами огорожених бараків стояв вартовий. Тому, що він вистрілив, Сабадюк постарався, щоб він замовк назавжди. Повстанці попереривали і поперестрибували пліт, на бараки наскочили зі всіх боків, вдерлися в бараки, від сонливих і переляканих та заскочених сейкелів відібрали зброю, а їм наказали одягатись та зганяли їх в один кут. Карабіни негайно віднесли, сейкелів вигнали на подвір'я і тут ще раз перевіряли, чи не мають по кишенях зброї. Переконтролювали бараки і потім обеззбросним мадярам дозволили вернутися назад у бараки. На воротах поставили потрійну варту, теж і довкола табору ходили сторожі, а важкий кулемет обер-

нули дулом на бараки на кожний випадок. Колишній фронтовий десятник Сиротюк був кулеметчиком, "Максима" він взяв під свою опіку.

Але одного повстанці не сподівались. Не знали, що в місті курсує стежа, якраз там, де найбільше людей: біля церкви. Коли вона верталася назад і зорієнтувалася в ситуації, розпочала стрілянину на ворота табору і вбила двох гуцульських повстанців, що були на варті. Розпочалась погоня за нею, але вночі вона кудись зникла.

Дві сильні мадярські чоти вирушили на кордон та на яблонецький перевал, бо там сейкелі виконували прикордонну службу. Їх теж треба було обеззброїти і привести до інших. Чота на яблонецькому перевалі зразу здалася, але прикордонники біля мита прийняли повстанців сильним вогнем. Перестрілка тривала до самого обіду і тільки тоді, коли гуцули почали бити з тяжкого кулемету в мури митниці, піднесли мадяри білий прапор і здалися в полон. Четверо були мертвих, два сейкелі а два наші, але ранених наших було кілька.

З Ясіня локомотивою з одним вагоном мчала делегація озброєних гуцулів до Ворохти. Вели теж майора Шомодьї і сімох дальших мадярських офіцерів у полон до Галичини. Також делегати мали повідомити братів галичан про події цих історичних різдвяних свят. Заразом делегати мали просити від представників Галичини військову поміч, бо самі гуцульські сили ослабі до того, щоб поставитися Мадярщині на відпір. Галичани приобіцяли поміч.

В Ясіні за той час гуцули почали вербувати дальших зброєздатних людей. Рушниць і набоїв було досить від обеззброєних сейкелів. Повстанці обсадили пошту і телеграф, жандармську казарму, залізничну станцію, мости й дальші важливі об'єкти. Але що робити з полоненими сейкелями? Їх треба годувати, а гуцули й самі бідні на хліб. Ключурак, який добре володів мадярською мовою, почав перевіряти тих полонених сейкелів. Виявилося, що дві третини ніколи не були вояками, тільки тепер, в Ясіні, навчались тримати рушницю в руках.

Вони всі були втікачами із Семигороду, які злякалися румунського війська, втекли в Мадярщину і там їх звербували боронити інтереси Мадярщини. Більшість заявила, що їм вже надоїв гіркий хліб по таборах і вони готові вернутися назад до Семигороду. Просили післати їх на румунську границю, тільки не прозрадити, що вони були мадярськими вояками. Румунам скажуть, що вони передумали, не хочуть іти в еміграцію і вертаються додому.

З обережності в цих днях поїзди на Сигіт затримано, щоб мадяри в Сиготі не довідались про ясінські події, доки не буде на те відповідний час.

Під вечір з Галичини прибув ешелъон українського війська, чотири сотні, під командою сотника Ружинського, якого гуцули прийняли з великим захопленням. Поїзди на Сигіт пустили, тепер уже пан фіюшпан Зомборі не страшний для нас, може довідатись про події.

В наступні дні в Ясіні все військо зреорганізувалося. Крім галицького батальйону утворився й ясінський курінь, тобто батальйон з чотирьох рот - сотень. Головним командувачем призначено сотника Ружинського а командувачами сотень Миколу Сабадюка, Дмитра Німчука, Тафійчука, Кабальюка, Сиротюка та інших.

Гуцульське військо обережно подалося долі Тисою. В курортних Квасах не було жодного гарнізону. Все ж кілька неукраїнських родин зняло переполох і подзвонили до Рахова.

В Рахові постала перша сутичка. Мадярського війська тут було мало, зате нашвидко зорганізували ціпцерів - змадяризованих німців, які завжди мали тут привілеї та різні вигоди і творили касту дрібних службовців: лісників, фінансів, сторожів, доглядачів та добре заробляючих ремісників. Українські перші стежі та розвідки вони привітали стріляниною, двох галичан убили і кількох ранили. Але коли прибула головна сила, напору вони не встояли і повтікали. В місті Рахові усунено про-мадярське начальство, старостою призначено свідомого українця, гуцула Івана Попенка, який розпочав дальше вербування збросдатних гуцулів.

Гуцульське військо наступало дуже швидко, щоб мадяри не мали часу зробити заходів припинити наступ. Але села вже знали, що гуцульське військо наступає. В Бичкові привітали їх дзвонами, урочисто.

Під столицею Гуцульщини, Марамороським Сиготом, треба було сподіватись великих боїв, бо тут були казарми колишнього 85-го пішого полку. Гуцули були здивовані, що тут не було навіть такого відпору як у Рахові. Гарнізон був слабкий, бо фіюшпан Зомборі все мадярське військо Сиготу відіслав на кордон в Ясіня. А той незначний гарнізон, що там залишився, після невеликих сутичок опустив Сигіт. Так само швидко забрав свої манатки й фіюшпан Зомборі з своїми начальниками, прокураторами та суддями, які колись судили гуцулів за проти-мадярську політику.

Місто Марамороський Сигіт опинилося в руках її вірних синів - гуцулів. Українське населення широко й маніфестаційно привітало своїх рідних вояків. На будинках холодний, зимний вітрик гойдав рідними прапорами. В казармах цісарсько-королівського 85-го полку заквартирувалось українське військо. Командиром міста призначено гуцула Дмитра Німчука. Дорога була відкрита для визволення цілого Закарпаття.

Раптом в мадярській пресі знову розпочався галас і страшний крик. Вся преса була в переполох: "Українські бандити зайняли Марамороський Сигіт... Винуватий міністер оборони Ліндер, який проголосив, що він не хоче навіть бачити вояка, тільки міліціонера... Війська в нього нема, а міліцію не вдалося йому зорганізувати... А ось тут наслідки його політики: Західня Україна, що ще не встигла й сама зорганізуватися, простягає руку за нашою територією..."

Вслід за тим почались інтервенції, протестувала Польща, Чехословаччина, Румунія. Міністри Західньої України і увесь її уряд налякалися і замість визволити своїх закарпатських братів, дали наказ стягнути галицьке військо не тільки з Марамороського Сиготу, але і з цілої закарпатської землі. Сотник Ружинський з своїм батальйоном мусів покинути сигітські казарми,

повів свій курінь на станцію і опустив Закарпаття. В Сиготі залишились самі тільки гуцули під командуванням колишнього сержанта Дмитра Німчука.

Хустська Національна Рада скликала наради не тільки членів, але й представників громад та поодиноких людей. Наради були бурхливими. Взяв слово й Продан Гринюх:

- Гуцули вже в Сиготі, вся Гуцульщина в їх руках. Необхідно вже тепер підняти повстання й на всій Бойківщині, а не ждати, доки нам свобода сама впаде з неба. Всі сусідні держави поспішають визволити своїх братів з пазурів Угорщини і збройно забирають територію, де живе їхній народ. Семигород забрала Румунія, Словаччину Чехословаччина, серби взяли Вачку, тільки нас нема кому визволити і лишають нас на пропаче. Тоді самі мусимо хопитись зброї, не ждати ласки від нікого і визволятися самим.

Але озвалися старші, більш розважні:

- Політику, молоді друзі, лишайте на нас, старих. Молодьки і в Ясіні викликанням повстання і зайняттям Сиготу спричинили комплікацію і протести з боку сусідніх держав. Нам поперш треба не братися за зброю, але здекларувати свою національну приналежність і тоді самі переможні великодержави рішать, куди нас приділити. Нам надіятись тільки на дипломатію. Сама Україна без такого рішення нас визволяти не буде і тому шкода жертв.

ЗРАДА В МАРАМОРОСЬКОМУ СИГОТІ

В місті Сиготі мадяри заметушились.

- Як то, гуцульські лісоруби та плотогони будуть над нами панувати?!

- Угорщина програла війну, - говорив колишній бургомістер Комлоші, - війська жодного немає, а як якесь

і було, то міністер війни пан Ліндер розігнав під три вітри, хотів мати тільки міліцію. А міліція - он яка у нас! Побоюючись гуцульських мужиків вся повтікала! Гуцули зайняли наше місто, скинули не тільки мене, але розігнали і міську раду. От і верховодить там якийсь плотогон Німчук.

- Що радите, пане бургомістре?

- Післати депутацію до румунського короля, нехай визволяє нас, нехай забирає не тільки Сигіт, але хоч і весь Марамороський комітат.

- Пане бургомістре, яким правом це можемо жадати, коли в Сиготі румунського населення немає, а свою територію з румунським населенням Румунія вже в листопаді минулого року забрала. Як умотивувати це наше прохання? Адже Сигіт, це гуцульська столиця, центр Мараморощини.

- Правом уділення рятунку перед небезпекою, яка стоїть перед порогом і самої королівської Румунії. Он на ваших з'їздах і конгресах русини ухвалили з'єднання з Україною!

Депутація мадярів тайком вирушила в сусідню Румунію. Не пройшов і тиждень і румунська регулярна королівська армія почала наступати на Сигіт.

- - - - -

- Дмитре, румуни атакують, не вдержимось! - говорив офіцер Сабадук сержантові Дмитрові Німчукові, що тепер був військовим командиром гуцульського куреня і начальником Сиготу.

Німчук видав наказ: евакувати Сигіт, все забирати і відвозувати у вагонах в глиб Гуцульщини, товар і все державне майно не сміє залишитися в Сиготі.

- Дмитре, не встигнемо, у нас тільки чотири сотні, а проти нас іде принаймні один корпус, - сказав Сабадук.

- Я сказав! Забираємо все, що найцінніше і відступаємо поїздом.

- Дмитре, береш на себе велику відповідальність,.. Румуни загрожують залізнодорожню лінію, не проб'ємося. Я раджу відступати негайно, податися через Тису хоч і вбрід і вийти з оточення з найменшими втратами на людях.

- А вповні навантажений поїзд як? Державне майно лишити румунам?

- Фронтowa тактика мене вчила, що треба насамперед людей рятувати.

- Наказую тобі: на поїзд! - велів Німчук, - на локомотиву двох стрільців з крісами і насадженими багнетами з наказом машиністові зупинитися тільки в Рахові!

Не минуло й пів години і весь гарнізон сів у вагони і поїзд вирушив. Але станція недалекої Сигітської Комори вже була в руках ворога. Румуни сигналізували "Стій!", та машиніст не послухав. На це у поїзд затарахкотів важкий кулемет і поїзд зупинився. Гуцули зістрибували з вагонів, утворили бойову лінію і відстрілювались, відступаючи взад. Біля вагонів залишилось десятки трупів гуцульського цвіту.

Гуцули відступили за Тису, біля Вілина забарикадувались, щоб оборонити свою етнічну територію.

ЛЕМКІВЩИНА ЗАГРОЖЕНА

На пряшівській Лемківщині політичне положення погіршилось. Національна Рада в Любовні, що перша рішила з'єднатися з Україною, одержала підбадьорючі листи і від інтелігенції, як наприклад від судді Торонського та від адвоката Антона Бескида. За останні роки Бескид був у будапештянському парламенті депутатом, але до українства ніяк не признавався. Коли словаки й інші слов'яни утворили слов'янський клуб і запросили й Бескида, то він відмовився. Ані один ру-

синський депутат не присєднався до якогось слов'янського клубу, неначе б то русинів в Угорщині й не було... А тут зразу Бескид лізе в українську Національну Раду й пропонує Невицькому перейти з любов'янською Національною Радою до столиці Лемківщини, в Пряшів.

Ця Рада дійсно через два тижні перенесла свою діяльність у Пряшів і зійшлося багато народу на великі збори. Інтелігенція Пряшівщини, яка перед тим безчинно сиділа, тепер, побачивши настрій українського населення, розширювала Національну Раду. Запропоновано в члени чимало селян. Але Бескид піднявся і безлічно сказав:

- Як, ви до такої важливої політичної організації берете в члени півграмотних селян? А де інтелігенція, де Пряшів? Національна Рада - це політика, а до політики наші селяни й робітники мало розуміються.

Але піднявся один дідок і закричав:

- Ви нічого, пане, не говоріть, в будапештянському парламенті ви заступали мадярів, а не нас!

Пан колишній депутат образився і назвав чоловіка дурнем...

Пряшівська Національна Рада утворилася, але вліз туди і д-р Бескид і своїм язичієм всіх перекричав. Верх взяли адвокати й попи, нав'язали якийсь контакт з галицькою Лемківщиною, але галицької літератури майже не переносувалось. Правда, проголосила й пряшівська поширена Національна Рада, що вона стоїть за з'єднанням з Україною, але сам доктор Бескид, що висунувся на чоло Ради, якось це речення вимовляв крізь зуби.

- - - - -

В міжнародній політиці великих держав почалась махінація і пряме шахрайство щодо майбутности "Угорської Руси", бо нова назва "Руська Країна" ще не була поширена.

Почалося воно в Пряшеві. Пряшівський адвокат д-р Антін Бескид, як голова Національної Ради, скликав на

своє помешкання деяких членів Ради і познайомив їх з двома панамі: з одним офіцером і з другим, елегантним цивілем.

- Панове, - мовив Бескид, - знайомтесь, це є штабовий капітан Пісецькі, післанець від президента Чехословаччини Масарика, а цей другий пан, це наш земляк з Америки, пан Гардош, заступник американських русинів.

Пісецькі взяв слово. Передавав привіт від президента Масарика і заявив, що ще в грудні французький заступник у Будапешті полковник Вікс повідомив мадярський уряд, що союзники Великої Антанти вирішили так, що новоутворена Чехословаччина має право зайняти Словаччину по ріку Уж, включно з містом Ужгород. Пісецькі сказав і те, що 12-го січня 1919 року чеські легіонери з Італії, під командою італійського полковника Чіаффі Ужгород вже й зайняли. А щодо Угорської Руси скаже дещо заступник американських русинів пан Гардош.

Гардош встав, передавав привіт американських земляків і почав оповідати про дуже цікаву історію політичного руху земляків в Америці в справі визволення старої Батьківщини. Отже ще 23-го липня 1918 року в Пенсильвенії в Гомаштаді утворилась Американська Національна Рада Угорорусинів. Під проводом керівника, адвоката Григорія Жатковича, був випрацьований і Радою ухвалений Меморандум, в якому Рада вимагала, щоб

1. Угорорусини одержали повну незалежність; коли б це не було можливе, то

2. з'єднання з братами в Галичині і на Буковині; коли б і те було неможливе, то

3. як найширшу автономію в тому випадку, коли б Угорська Русь була приневолена й надалі творити частину Угорщини.

Цей Меморандум депутація Національної Ради угорських русинів дня 21-го жовтня 1918 року предложила американському президентові Вільсонові, який членам депутації звернув увагу на те, що перші дві точки Меморанда великодержави не приймуть, але територія угорсь

ких русинів не залишиться з Угорщиною. Президент Вільсон рекомендував увійти в контакт з сусідніми спорідненими народами.

На це в листопаді 1918 року у місті Скрентоні зійшлося 1089 делегатів американських угрорусинів і перевели голосування. За з'єднання з Чехословацькою республікою віддано 67% голосів присутніх делегатів, за Україну 28%, за Росію 1%, за Угорщину 1%, а за самостійність 2%. Цей вислід голосування дано президентові Вільсонові і мировій конференції в Парижі.

Після цього Жаткович увійшов у зв'язок з професором Масариком і в Вашингтоні підписано угоду, на основі котрої територія угорських русинів під назвою "Підкарпатська Русь" буде прилучена до Чехословацької республіки як автономна територія, яка матиме свого губернатора і свій сойм.

Отак сказав Гардош. Вслід за тим пряшівська Національна Рада переорієнтувала свою політику з плятформи української на плятформу чехословацьку.

ТОРУНСЬКИЙ МІЛЬЙОНЕР РОЗДАЄ МАДЯРСЬКУ КУКУРУДЗУ

Ще перед хустським конгресом політичні діячі Верховини рішили хабарами здобувати прихильність верховинців: підплачувати кукурудзою і так купувати довір'я. Це запропонував торунський мільйонер Пікель, на всю Верховину відомий шахрай.

Ще на початку листопада, як вернулися з фронту во-яки, люди прогнали його з Торуня. Він на якийсь час зник, так як і його син, волівський нотар. Але старий конче хотів вернутися назад у Торунь, де мав корчми, крамниці, полонини, землі, худобу. Він, колишній приятель міністрів, комісар для Торуня і довірник влади під час війни, в Будапешті зайшов до новоіменованого міністра "Руської Країни" Сабова, потім у Мукачеві до губернатора Штефана і сказав так:

- Якщо хочете забезпечити вірність рутенів, пішліть на голодну Верховину кілька вагонів кукурудзи, то зразу їх купите і не будуть мріяти про Україну. Я вам ручу, що з самого тільки Торуня з приселками Лопушним і Прислопом принесу вам сто-відсоткову заяву вірності. А за Торунем підуть з Мадярщиною й інші села, вся волівська Верховина буде наша.

Міністер погодився, дав свою згоду й губернатор. За державні гроші Пікель купив для Торунщини й Майданщини покищо сім вагонів мадярської кукурудзи.

Старий Пікель, вертаючися назад до Торуня, зупинився в Воловому в окружного начальника Ранца. Хотів показати, що він, Пікель, є ще все паном Верховини, хотів показати, що тільки він зуміє найкраще повести політику. Практику вже у війні набув.

- Пане Пікель, якщо ви принесете заяву вірності Угорщині на письмі з печаткою старости і одноголосною ухвалою громади, то всі ліценції в майбутньому - ваші, - заявив йому начальник Ранц.

- Принесу! Русинові тільки дай їсти і гони його, як собаку... Дамо їм кукурудзи, щоб мали що жерти і вони підуть за нами, як отара за чабаном.

- Добре, пане Пікель, ідіть у Торунь і робіть своє.

- Не тільки в Торуні розпічну діло, але, Майданом почавши, всю волівську Верховину приведу навколішки перед маєстат Мадярщини.

- Добре, але жандармами вже не страште їх, радше їх купуйте кукурудзою... - відповів Ранц і подав Пікелеві руку.

До Продана прибіг селянський парубок Мишанич з Голятини.

- Продане, торунський Пікель божеників розіслав з барабаном по селах, що Мадярщина русинам мелай²⁰¹ посилає... Зовсім задармо, тільки за віз треба заплатити.

- Знаю, друже, купує душі, як за виборів.

- Що думаєш робити? - питався парубок.

- Летючку написати, - пропонувала Марійка.

- Добре б її написати співанкою, нехай посміються,
- сказав Мишанич.

- Це добра думка, але співанки я ще ніколи не писав, - мовив Продан.

- Треба спробувати, ми тобі поможемо, - сказала Марійка.

Вони сіли в трьох до праці. Але коломийка ніяк не підходила. Марійка з Мишаничем сиділи і видумували якийсь агітаційний віршик, щоб годився на скандовання. Віршик поволі родився і дістав таку форму:

Ми на Пікеля робили,
голі, босі ми ходили.
Ми його з села прогнали,
щоб за ним сліди пропали.
А тепер він знову тут,
гнати нас у свій хомут.
Кукурудзу роздає,
нас мадярам продає.

За ваш пліснявий мелай
не дамо свій Рідний Край!
За угорську солонину
не загубимо країну!
Пане Пікель, забирайся,
в наші справи ти не пхайся!
Хоч і на свиню сідай
та із Торуня втікай!
З наших мозолів смоктав
і мадярам нас продав.
Не купуй нас за мелай,
а манатки забирай!

Вірш був готовий. Марійка переписала на восківку і Продан видрукував у двох тисячах примірників. Мишанич половину забрав для Майдану, Голятина, Новоселиці і Ляхівців, а решту Марійка дала в бесаги.

- Неси, Марійко і подорозі дай Джумуратові в Бистрому, з ним разом прошийтеся в Торунь, в Лопушний та в Присліп до наших друзів. Ти, Марійко, зверни увагу

на Торунь, осідок пана Пікеля. Джумурат заведе тебе до старої Воробкані, а та вже буде знати, до котрих хат треба буде роздати цей вірш. Говори головню з жінками, нехай впливають на своїх чоловіків, щоби не дали побаламутитись Пікелем, нехай будуть вірні Українці.

- - - - -

Пікель знав, що "молодюки" його не послухають, тому скликав старих, неграмотних дідів до своєї корчми і весь день їх гостив горілкою та частував салом, щоб вони перемовляли "тих дурнів, що стоять за Україну".

Діди попивали, намовляли, чи не намовляли, це вже не знати, але знову верталися за могоричем на "бляшку оковити".

Не дуже довіряючи тим старим, Пікель сам ходив по хатах, запрошуючи на збори, які мають відбуватися ввечері у школі, ще й запевняючи, що "коли вірними будемо нашим добрим панам, то буде хліба досить... Ось і тепер, для Торуня, Прислопа і Лопушного прислали три вагони мелаю..."

- Пане Пікель, адже з трьох вагонів не припаде на одну хату ані по двадцять кілограмів... Три села, - озвався дідок, але його Пікель зацитькав:

- Мовчи, дурню, пани пошлють ще більше, тільки заяву вірності пошлім до Будапешту.

Взимку швидко настає сумерк. Вже було темно, коли люди зібралися на збори до торунської школи. Збори відкрив староста, підлабузник Пікеля і дав слово панові Пікелеві. На зборах було спокійно, але ця тишина була підозрілою, наче тиша перед бурею. Пікель сказав, що добрі мадярські пани прислали верховинцям кукурудзу і тих панів треба цілувати в руки за те, що вони так щедро стараються про голодного русина, щоб він не помер з голоду, як пес під плотом.

Раптом на це відповіла йому згуртована молодь, скандуючи:

За ваш пліснявий мелай
не дамо свій Рідний Край!
За малярську солонину
не загубимо країну...

Молодь скандувала й дальші строфи. Пікель почервонів, насупив свої сиві брови, почав кричати мов павіян:

- Така ваша вдячність за мелай?! Вас на шибениці повісити, як за війни!

З юрби прошилась наперед молодиця в торунській носі і кричала:

- Чуєте, він ще й вигрожує!

Люди подивились на цю молоду жінку, далі один на одного почали, немов питалися: "Що це за молодиця?" Але люди стискали плечима, ніхто її не знав. А молодицею вона є, адже на голові під хусткою має ще й "чепак", якого дівки не мали права носити, бо це був тільки привілей молодиць. А молодиці волівської Верховини вміли чепурно ці чепаки носити: підбирали фарби хустин так вміло, що той чепак з фарбою хустини вповні гармонізував.

Один парубок звернувся до свого сусіда і спитався:

- Звідки вона буде? Напевно не з Торуня.

Сусід глянув на неї вже від заду, бо вона пропихалась через публіку, мабуть, конче хотіла дістатись до Пікеля, і каже:

- Безперечно з нашої околиці вона буде, адже має "хвіст".

- А "хвости" наші прекрасні бидзаньки²⁰² носять вже від Соймів до самої границі.

- Але вуйош наш!.. - відповів парубок, не слідкуючи за тим, як і що белендить Пікель і що вона кричить, від'їдаючись.

Ті розкішні "хвости" верховинок, це були властиво чепурні китки на поясині, що звисали з-під вуйоша-сіряка. А вуйоші ті - це була справа комбінування по-

пришиваних оздоб на білому, вовняному сукні чепурної сірячини. Майже кожне село мало свої властиві оздобы: одні обшивали окраї коміра, кишень, другі ні, даючи тільки із синьої краски листочок або стилізоване серце, кривулі всілякі; одні нашивали оздобы з блакитної, інші з темно-синьої матерії, а були й такі села, - це вже на Колочавщині, - що нашивали оздобы малинкової барви. Особливо дівочі вуйоші були пошиті дуже старанно, з великим смаком.

- Гарна бидзанька, а яка войовнича! Чусш, як кричить на Пікеля...

- Я й не слухаю, що вона кричить, тільки дивлюся на її обличчя, яка вона сердита, а яка гарна при тому наче рись, що стрибнути ладиться... Гляди тільки, як руками розмахує, як ліктями робить собі місце, щоб пробитись до старого бородача... Ох, я б цю завзяту, прекрасну молодицю схватив на руки і обцілував! - захоплювався парубок цим її смілим виступом.

"Бидзанька" - це ж трохи жартівлива, трохи погордлива, а при тому мила назва верховинок Волівщини. Жодна не хоче називатись "бидзанькою", вічківці так називають волівчан, волівчанки відпекуються цієї назви і бидзаньками називають соймян, ті знову майданчан, бо вони, мовляв, долішняни, а майданчани торунян. Кожна відпекується, а при тому трохи і горда, що вона "бидзанька", а зокрема волівські хлопці прямо дуріють за гарними бидзаньками, з білими, розмальованими хустками на голівках. Звідки ця гарна і цікава назва взялась, того ніхто не знає. Мабуть видумали верховинські пастухи, так само, як і льокальну назву на хуцан - "бляхи"...

Тепер уже молодиця стояла перед "президією", обернулась до людей і почала промовляти:

- Люди, хіба ж ви не знаєте "цісарського комісара" пана Пікеля за війни? Він був паном Верховини... він посилав вас і ваших синів, братів, чоловіків на фронт, якщо вони не схотіли за сухий хліб і воду працювати в бутинах на нього... Юнаком він прийшов у Торунь з порожньою тайстриною, а тепер у нього дві лісопилки, ши-

нок, магазини збіжжя, полонини - Стовба, Дяків верх - це все пана Пікеля... це все награбоване з мозолів населення Торуня, Прислопа й Лопушного... Пан Пікель - мільйонер, а ви - жебраки! Пан Пікель з панами тримав і тримає і тепер, коли сходить сонце свободи і над Верховину, пан Пікель, якого ви прогнали, вернувся купувати ваші душі за шматок сала і за гнилу кукурудзу! Пан Пікель тягне нас до Мадярщини, а ми всі...

Не договорила розумна молодиця останнє речення, бо пан Пікель, який весь час кусав собі губи, іскрив очима і скреготав зубами, за столом раптом піднявся, лівою рукою схватив молодицю за волосся, а правою почав бити її по голові, так, що біла хустина з чепцем злетіла на долівку. Пікель бив і кричав:

- Мовчи, ти гадино, а то затовчу!

Але молодиця не мовчала, а з повного горла гукала:

- Та що ж ви, люди, боїтесь цієї п'явки, хочете. щоб цей кровопийця і вас отак молотив, як мене молотить?!

Молодиця з пелехатою головою раптом обернулась обличчям до пана Пікеля, обидвома руками зловила засапаного Пікеля за його сиву бороду, впилася у волоси десятима пальцями, так, що йому руки зів'яли і стуснула ним далеко за стіл, на стільки, що він суньголов летів до стіни. В цю мить якась невідома рука розбила газову лампу, скло з неї розлетілось дрібними кусками. На голову Пікеля сипались страшні удари, потім почувся якийсь зухвалий викрик і щось собою грянуло на підлогу... Люди із школи почали панічно втікати і зразу вбігли жандарми, які під час зборів здержувалися недалеко школи. Перед тим, на кожних зборах вони обов'язково були присутні, але відколи настала так звана свобода, з тактичних причин їх начальники та нотарі тримали в поготівлі трохи осторонь, десь поблизьку, аби не провокувати зібраних, які тих "пір'яників" з душі ненавиділи. Начальства стали ніби "демократичнішими", маючи на думці здобувати "симпатії" серед рутенів. Тим більше на цих зборах, де мала розділюватись кукурудза.

Жандарми принесли лампу з помешкання учителя і при світлі могли хіба стільки бачити, що Пікель лежить на помості школи серед калюжі крові. Його хтось пробив довгим, куховарським ножем...

- - - - -

Тієї днини в Продана Гринюха було багато роботи. Він навіть не йшов додому, працював до пізної в комірчині звіричівського млина, потім ліг на лаву, накрився вовняною військовою ковдрою і заснув.

Була вже четверта година ранку, коли у двері комірчини хтось тричі застукав. Продан збудився, дивуючись, хто так пізно його будить. Встав, відчинив двері і перед ним стояла Марійка Підберецька, одягнена дуже комічно: На ній була довга, шерстяна гуня, а на голові чоловічий ковпак. Скинула гуню, шапку. Була страшно втомлена.

- Проданку, звари чаю, бо тут холодно і я перемерзла.

- Хіба ж липового цвіту, бо іншого нема.

- Вари липового, - відповіла вона, склонилась на звичайний, із дощок збитий, стіл і вже й заснула.

Продан дівчину накрив гунєю, ноги їй завив ковдрою і на малу, бляшану піч поставив чайник. Чай верховинці не звикли пити, хіба ж липовий цвіт проти переходу²⁰³, але Продан під час війни навик²⁰⁴ на всілякий "окріп", так званий чай. В комірчині було досить холодно, піч погана - вигасне та й студінь²⁰⁵ бере, то такий "чай" він собі часто варив. Цукру, правда, не було, але інколи пощастило роздобути трохи меду і тим собі солодив.

Продан був цікавий, як скінчилися збори в Торуні, вже жалів, що його там не було, але йому було туди іти незручно, нетактично, адже його всі знали, а обставини вимагали, щоб проти розділення кукурудзи заперечували самі місцеві люди. Інакше мадярська пропаганда зловжила б Проданову присутність.

Налив вару з липового цвіту до бляшаного горнятка, посолодив медом і почав будити дівчину, але вона так твердо спала і він пожалів, все ж горнятко з липовим часм приклав їй до уст і вона таки серед сну потягла кілька ковтків. Тоді він її поклав на лаву, накрив ковдрою і гунею, щоб поспала. З пакунку вибрав солонину і паляницю кукурудзяного хліба, що його мати для нього спекла на квасі замість дріждів і поклав на стіл. Нехай Марійка поспить, а збудиться і буде голодна, має що їсти. Запасний ключ від дверей комірчини поклав біля паляниці, щоб могла вийти, а сам замкнув комірчину і пішов доночуватися в батьківську хату.

Була вже десята година, коли встав і вийшов на вулицю. Зразу хотів іти до Звіричів, але потім роздумав. Марійка всю ніч не спала, нехай відпочине і виспиться. Але цікавість була в нього прямо незносіма, хотів знати, як випали збори в Торуні. Чому ж Марійка не заночувала в Торуні, чому мусіла вночі іти понад двадцять кілометрів і то, мабуть, пішки.

Він вернувся додому, але часто заглядав на годинник у кишені. Вже була одинадцята година. Думав, що може Марійка буде мати замало їжі. Правда, у війні, і тепер, після війни, люди навчилися не дуже вибирати в їжі, все ж треба дівчині обіду. Він зав'язав у клунок трохи кукурудзяного борошна, а до своєї військової фляги²⁰⁶ налив сметани. Понесе в комірчину і зварить Марійці кулешу, а за кулешею з сметаною пальці обличеш.

Відімкнув звіричівську комірчину. На його здивування Марійка вже не спала, лежала на лаві. А може збудилась, коли відчиняв двері.

- Здорова була, Марійко, виспалась?

- Та не дуже... Думки і клопоти.

- Скажи, як скінчились збори в Торуні? - цікавився Продан.

- Ходи і присядь тут близько біля мене.

Продан відгорнув гуню і ковдру і сів на лаву, зов-

сім коло неї, так, що почував приємне тепло її тіла.

- Ну, говори, Марійко, про Торунь я цікавий знати.

- Скажу під одною умовою.

- Буду старатись виконати ту умову, як зможу.

- Добре, Продане, зловлю тебе за слово.

Вона раптом піднялась, обидвома руками обняла йому шию, устами впиалася до його обличчя і сипала пристрасні, соковиті цілунки. Продан ледве вирвався з її обіймів.

- Марійко, умову хочу знати.

- Дурень ти, Продане... - вирвалось з неї, потім зм'якшила тон, мило усміхнулась, кілька разів глибоко зітхнула і сказала:

- Умова та... Обцілуй мене так, як я тебе обцілювала.

Продан подивився на неї, наче б тепер зі сну збудився. Він зітхнув і сказав:

- Ні, не можу...

- Так тоді один, єдиний поцілунок за моїх десять...

- Марійко, ані один.

- Я знаю, - сказала вона з витріщеними очима, - маеш свою дівчину і хочеш бути їй вірним.

- Не маю, чесне слово, що нема в мене дівчини.

- Так тоді ти не є парубок, або мене ненавидиш... Мене ти глибоко образив, понизив... адже я не є повія, але сів ти в моє серце і сидиш там, наче б тебе ланцюгами прикували. Я вже давно очікувала твого поцілунку, дивилась на тебе поглядом ласкавим, прямо ждала, коли ти мене поцілуєш... Сто хлопців були б щасливими, коли б я на них тільки усміхнулась, а ось я тебе сама обсипала гарячими цілунками, а ти - крига ледяна!

- Марійко, коли б ти дісталася до середини моїх грудей, ти побачила б, що моє серце зранене, воно все

кривавить, а воно ще не так давно було дуже щасливе... Та тепер я не міг би поцілувати жодну дівчину, бо в очах кожної я бачу глум, іронію, я бачу фальшивість... Очі дівчат мені здаються глибоким плесом, задивившись в нього і воно тебе потягне наче упир і в тому плесі втопишся і ніколи звідти не вилізеш... М'яке личко - здається, - прекрасна троянда, а під нею гострі шпильки колючої тернини і тільки устами торкнешся до неї, вона тебе зранить на кров... Так, Марійко, кого гади-на вкусить, то і глисти боїться...

- Маслишка тебе вкусила... Неграмотна Маслишка!

- Ти і те знаєш? Ну й добре. А щодо неграмотності, скажу тільки те, що велика любов іспиту зрілості не потребує...

- Все знаю, все вивідала. А навіть бачила її, пишну молодичку, ішла з своїм любим Петром, дивилась йому в очі так, неначе до безтяти закохана дівчина до парубка...

- Це тільки підтверджує мої слова, що жінки не є здібні кохати всією душею, всім серцем... Їхня любов - це купецька калькуляція, це...

Марійка перебила з певною частиною їдкої іронії:

- А на що ж я у тебе калькулюю, скажи? Мастки, посада?

- Вибач, це я сказав загально. От через те цілунок дівчини мені тепер здається нещирим, він мене вогнем палить, ні, не вогнем, а ще гірше - мені кожний поцілунок дівчини здається тепер отруйним зубом змії...

- І мої поцілунки були такі? - питалася Марійка майже крізь плач.

- Марійко, не про тебе мова, я тут говорю загально, щоб описати своє почуття.

- Іди від мене! Більш ані слова! - вибухло з грудей дівчини, вона захопила з стола клунок з мукою і так ним шпурила до одвірка, що мука розсипалась по хаті. Сама кинула собою на лаву і почала ридати.

Продан тишком вийшов з комірчини. Так і не довідався про вислід зборів у Торуні.

Була вже післяобідня пора і він пригадав собі, що майданський поштар вже приїхав, може хоч він щось скаже, що туди нового, коли вже із закоханої дівчини ніщо не витягнеш.

Майданський поштар був ще на подвір'ї, але вже перебрав пакунки і якраз виходив з пошти, несучи в руках мішок з письмами, рекомендованою поштою та грішми, але з ним ішов і шеф поштового уряду, щоб ключем замкнути залізну коробку з цінностями. Продан не бажав з колишнім своїм шефом стрінутись, сховався за вуглом і щойно як він відійшов, Продан приступив до майданського поштаря, який накрив пакунки брезентом і ладився сідати та їхати в Майдан.

- Доброго здоров'я, дядьку! Ще все возите пошту в Майдан як і тоді, коли я замикав вам залізну коробку?

- Ще все, але вже остогидло, вівса нема, шкапа сухоребра, ледве вже тягне.

- А що нового у вас? - питав далі Продан.

- У нас нічого, але в Торуні...

- Що в Торуні? Говоріть!

- Вчора на зборах якась жінка різницьким ножем зарізала Пікеля.

- Невже ж? Скажіть, дядьку, це мене цікавить.

- Покищо нічого не знати, тільки жандарми шукають ту молодицю... Ну, будьте здорові, бо скоро буде ніч і санниця хоч і добра, але моя шкапа ґалопом не пробіжить, скорше пішки дійдеш... Будьте здорові!...Вйо, Руда, вйо!

Майданський поштар ще не вийшов з подвір'я, як Продан був вже на вулиці, він вітром летів долі селом у звіричівський млин. Прибіг задиханий, Марійка якраз одягалась. Продан без привітання сказав:

- Майданський поштар мені сказав, що вчора на зборах Пікеля зарізали... Якусь молодицю шукають жандарми...

Марійка зблідла, її облив холодний піт і вона сіла на лаву.

- О, Господи, що ти кажеш? Зарізали його?

- А тебе там не було? Марійко, говори!

Марійка оповіла весь перебіг зборів і продовжала:

- ...свої коси я вирвала з його рук, схватила його за бороду і стуснула геть від себе. Коли лампа згасла, я так налякалась, що вискочила через відкрите вікно на подвір'я і вулицею забігла до Гафки Гудзикані, що мені торунський костюм позичила. Запропашену хустину і чепчик обіцяла їй купити. Не встигли ми похеряти, як прибіг Гафчин чоловік і сказав мені: "Нешастя приведете на нас, ідіть звідси..." Вночі перевів мене горами до Студеного, люди з саньми якраз їхали на ропу, я сіла на сани, злізла тільки тут, біля полякової крамниці і прибіга до тебе сюди, бо боялась сама іти до твоєї тітки... Господи, що тепер?

- Так ти його, собачого сина, кажеш, не зарізала?

- Це вперше від тебе довідуюсь, що він убитий... Я клянусь тобі, що не з моїх рук.

- А все ж таки молодицю шукають.

- Тікаю геть звідси, піду в Поляни. У рідних Полянах кожна зворина знайома, багато в мене рідні, свої люди... А тут... мене знайдуть, обов'язково знайдуть і заарештують.

- Як його не вбила, ніщо тобі не може статись.

- Але розумій, все вийде на верх: хто я, звідки я, з ким мала зв'язки... поб'ють... мучитимуть мене...о, Господи!

- Дівчино, не хвилюйся, щось придумаємо і вночі поведу тебе через Кичеру та понад Кошарища, пройдемо Товчкою і просто в Поляни.

- Туди людей повно, санницею колоди возять і вночі.

- Тоді хоч і через Кам'янку.

- Продане, не говори дурниць, на полонині сніги на два метри... О, Боже, злочину не поповнила, але арешт

мене чекає... за мною слідять, певно, всіх у Торуні розпитують, де була, з ким говорила, що за письма роздавала... Сліди приведуть сюди, до Волового... до тебе... Адже Пікель з міністрами за панібрата...Проданку, візьми ножиці і обріж мені волосся.

- Що ти, Марійко, не при собі? Навіщо обрізувати волосся? Ти перед Пікелем трималась сміло, як відважна героїня, а тепер трусишся.

- Мушу замаскуватись... Переодягнусь за парубка.Ти роздобудь для мене чоловічий одяг і пострижи мене.

- А документи як?

- Бачиш, про те я й не думала... Треба їх спалити.

- Покажи свій паспорт, - сказав Продан.

- Та який це паспорт, звичайний клаптик паперу, посвідка.

Марійка вибрала папірець, було це підтвердження і те, мабуть, підроблене, без фотографії, писане малярською мовою. Маляри всі прізвища пишуть після чоловічого роду. І на цій посвідці стояло латинкою прізвище й ім'я так: "Марія Підберецькі".

Продан весело сказав:

- Марійко, тут тільки дві букви треба змінити і в тебе зразу буде чоловіче ім'я.

Марійка, яка не знала малярської мови, почала дивуватись.

- Як то? - спиталася.

- Дивись: "ia" можна легко змінити на "ко" і з Марії стане "Марко", Марко Підберецький. Знаменито!

Посвідка та була писана звичайним чорнилом. Продан відчинив пляшечку свого чорнила, було таке саме.

- Ти серйозно хочеш парубоцьке ім'я? - спитав Марійку.

- Не питайся, а підробляй, пострижи мене і одягни за парубка.

- Але золоті сережки вибери з вух.

Продан підробив посвідку, зробив з Марії "Марка" , потім взяв у руки великі, канцелярські ножиці та гребінь, зрізав коси і підстриг дівчину, роблячи їй велику, парубоцьку чуприну, яку носять мистці. Після того Продан побіг у село купити десь парубоцький сіряк, але не було де. Та було й незручно щось таке тепер шукати, бо сам він ходив у міському. Тому прямо злупив з плечей свого молодшого брата сіряк, штани взяв свої і вернувся до звіричового млина в свою комірчинну переодягнути дівчину за парубка. Гуні Марійка не хотіла, то ж довелося ще раз бігти додому і взяти старий військовий плащ свого батька. Купив тільки крисаню. Марійка, - тепер вже Марко, - смішно виглядала з капелюхом на голові у військовому плащі, але тепер багато парубків так ходило після демобілізації.

Вечером сойм'янські люди їхали саньми на ропу, упростилися і два парубки - Продан з "Марком" - та, з перепочинками, другої днини десь біля полудня прибули до Хусту. В Хусті був центр українського руху Бойківщини, жандарми мали "на оці" кожну "підозрілу" людину. Це Продан добре знав. Тому зразу сів на поїзд з "Марком" і прибули до Берегова, де жила мадярська більшість і тут був "спокій". Ніхто нікого не зупиняв, не просив показати документи. Тут "Марко" знайшов кімнатчинку у старій вдови, а щоб був і якийсь документ, Продан придбав у знайомого майстра печаток. До нього часто зверталися підпільники. Він підробив посвідку, що Марко Підберецький працює як робітник у Хусті на залізниці. Це підтвердження було потрібне тому, щоб "Марко" міг щоднини без перешкоди з Берегова заїжджати до Хусту і працювати підпільно й надалі.

А Продан повернувся до Волового.

В Торуні розпочалося слідство. Приїхала комісія і робила допити. Окружного начальника Ранца фіюшпан покликав на рапорт. Мадярська преса знову підняла гвалт, обвинувачувала окружного начальника Ранца в тому, що він заслабий, зам'який, його округа засипана летючками, в його окрузі, мовляв, українські агенти вбили доброго мадярського патріота. "Ранца зняти з цієї відповідальної функції", - писали будапештські газети, -

"в небезпечному районі української пропаганди потрібна тверда рука енергійного окружного начальника, який показав би панам українцям, що місце агітаторів є у тюрмі!"

Чи по-доброму, чи по-злому, Ранц витягнув з того консеквенцію і просив, щоб його забрали з Волового. Його зразу перенесли десь у глиб Мадярщини, забрав і свою дружину, колишню урядничку пошти, Лялю. Продан тішився, що її немає у Воловому, бо вона була б вічно тягла його в ряди мадяронів, коли дочулася, що Продан має значний вплив серед селянської молоді.

На місце Ранца прийшов на вигляд суворий, чистокровний мадяр Магашгазі і почав "робити порядок". Зразу обережно, бо ще все не знав, як випаде хустський конгрес. Все ж кількох людей він казав заарештувати, бо жандарми знайшли в них летючки, які виготовив Продан на циклостилі. Була небезпека, що муками приневолять їх прозradити місце і тому Продан сховав свою "друкарню" на тітчину стайню, в сіно.

І зродилась нова форма пропаганди: агітація шепотом, або інакше "шептана пропаганда". Молодь розбігалася по селах без жодної літератури, увійшла у зв'язок з селянською молоддю і ті ходили прямо від хати до хати. Мадярони агітували в церкві на казальницях³⁰⁷, вивішували афіші, розкидували летючки, друковані добрим друкарським шрифтом і препоганою мовою, селяни сміялися з них, визбирували і... завивали до нього масло, палили або й інакше використали.

Продан і сам ходив по селах. Щоб йому не докучали жандарми та не випитували про документи, обував постоли, сіряк і гуню, яку селяни носили скрізь. А коли його й зупинили, літератури не мав жодної, документи були в порядку, а такого закону не було, що заборонював би ходити з села в село.

- Що тут шукаєш? - питався якийсь жандарм.

- Яйця скуповую... - Іншим разом знову: "Роботи шукаю..." - була відповідь.

Чим більше наближався день хустського конгресу, тим

гарячіше, відданіше працювала молодь на селах. Продан аж тепер пізнав, яку неоціниму працю виконала зв'язкова, розумна Марійка. Жінки, дівчата її знали, питались, де вона, але Продан тільки плечима стискав. Замість неї тепер "Марко" агітував, правда, не у волівському, але в хустському районі та в Севлющині, де його не знали перед тим. Агітував і він, тобто, вона, шепотом і більше зробила, ніж десять інших з летючками на занедбаній Севлющині й Берегівщині. Тут, у південних районах, було досить значне тертя між українським і мадярським населенням і мала легку працю, бо тутешні "русини" зразу порозуміли, в чому справа і, наприклад, така Копаня та інші села зразу стали свідомими українськими громадами.

Новий окружний начальник Волівщини Магашгазі згодом все ж таки почав заводити гостріший режим у цілому районі. З його наказу вже не тільки жандарми, але й фінансова та погранична сторожа почали контролювати, хто з чужих людей входить у село, за яким ділом, що він там робить, кого шукає. В кожному з чужих людей бачили українського агітатора.

В Хусті придумано приготувати багато підроблених документів, з яких помічники Продана й "Марка" добре скористали. Вони стали "агентами" різних підприємств, асекураційних інституцій, продавцями святих книг, молитвенників, хрестів, дешевих і нікчемних репродукцій ікон, продавцями бритв, ножів, мила. Все це було для показу контрольним органам, щоб могли по селах вільно рухатися. Свого "краму" однак нікому ніде а показували, а замість того робили "шептану пропаганду": "Ідіть на конгрес до Хусту і голосуйте за Україну..."

Закарпатські міста давно вже втратили український характер. Тоді, коли села були на сто відсотків українськими, про міста це не можна було сказати. Поперш поналізало до них чужого елементу, а бюрократія - хоч були між нею й українці - видавалася за мадярів. Ремісники, купці та дрібні прислужники мусіли теж записатись мадярами, якщо не хотіли втратити промислових листів, концесії та всілякі привілеї, які їм уділювала мадяризаторська влада. До промислу, до торгівлі українців не допускалося, натомість чужинці масами напливали до міст, а влада тішилася, бо це був елемент, що гнав воду на млин мадяризаторів і при тому сам мадяризуєчись коли не зразу, то в другій генерації напевно. І так на нещастя українського корінного населення при переписуванні народу ще в році 1912, жидівське населення, якого в процентах щороку прибувало на Закарпаття особливо з Галичини, записалось мадярами, хоч у більшості воно навіть не володіло мадярською мовою. Отак при переписі населення дістав "мадярську більшість" Сигіт, Мукачів, а навіть Ужгород.

Але що інше було в Хусті. Хуст, це властиво і не місто, тільки велике село, де з трьох четвертин населення жив отой український селянський люд, що так міцно прив'язаний до ріллі, до своєї мови і до прадідівської рідної традиції. Одна четвертина складалася з жидів та з помадяршених німців, колишніх упривілейованих переселенців ще за цісареві Марії Терезії, але корінного мадярського населення тут не було. Село поширювалось вдовж і впоперек, було тут чимало вулиць з українським населенням. Якраз через те Хуст зовсім сміло можна було назвати українським містом. На кожному кроці можна було чути українську мову, в крамницях, на базарах, по вулицях говорили тільки по-українськи, навіть з жидівських торговців та ремісників мало хто вмів, крім свого жаргону, інакше ніж по-українськи. Хуст був отже виїмково вповні українським. Тепер можна зрозуміти, чому керівники українського національного і революційно-визвольного руху вибрали як-

Хуст із замковою горою

раз Хуст за місце всенародного конгресу.

І от надійшов великий день. Зі всієї країни приїздили заступники народу, з близьких і далеких околиць українське населення приходило масово. Керівники хустської Національної Ради мали поперш на думці скликати до школи тільки представників громад, але деякі члени з молоді бажали, щоб це не були тільки незначні збори, коли вже до Хусту вирушив з'їзд народу, але нехай це буде великий здвиг, конгрес народу. Якраз тому старша патріотична інтелігенція, студенти й селянська молодь вже тижнями перед тим агітували за те, щоб прибуло народу як найбільше. Була змобілізована вся Волищина, Хустщина, Севлющина, не враховуючи свідому Гуцульщину. З близьких сіл сюди приходили пішки, з дальших саньми та кіньми в сідлі, а з Гуцульщини, Севлющини, Мукачівщини, а навіть Ужгородщини - поїздами. Дармо зима, дармо холодний вітер, народ приходить. Гуцули, бойки, долішняни, верховинці - всі в своїх сір'яках, гунях, вуйошах, кожухах - горнуть, приїжджають, щоб почути речників та щоб рішати важливу справу про свою майбутність, про прийдешнє своїх дітей та дальшого покоління.

Мадярські агенти вже зранку помітили, що буде зле, бо на чолі з мадярським прапором прийшов тільки гурт змадьяризованих ціпцерів з Солотвини, а ті конгресу не захоронять. Гурти приїжджали з синьо-жовтими прапорами. Мадяри зразу зорієнтувалися, де велика більшість і взяли за іншу тактику: переставали на вулиці за Хустом людей і брехали, що конгрес не відбудеться та почали намовляти, щоб люди верталися назад.

- Конгрес відкладено на пізніше, вертайтеся додому.

- Брешете, панове! Ми вам не віримо і переконаємося самі на місці.

Коли це все не допомгло, то почали намовляти, щоб люди на конгресі висловлювалися проти України, за співжиття з Мадярщиною.

- Ви нас не повчайте і не намовляйте, як малих дітей, бо ми й самі знаємо, за ким маємо стояти і з ким іти, - говорили люди.

Були села, що йшли гуртом, мов з процесією з рідними синьо-жовтими прапорами. Тому, що ніхто з них не дав намовитись, мадяри почали їм вигрожувати, лякати репресіями, мовляв, як не вернуться додому, то вже завтра прийде судовий ексекUTOR і стягатиме за податки, банки вповідають кредит. Паровіз поїзду, що віз учасників з Мукачівщини, був прикрашений зеленою смерековою чатиною і синьо-жовтими прапорцями. Особливо напис на ньому: "Наша мати - Україна" колов мадярам очі. Вже в Берегові на залізничній станції хотіли насильно зірвати цей транспарент, але люди позлізали з вагонів і не дали зірвати. Було б скінчилося з завзятими бійками, але, на щастя, поїзд рушив і обійшлося без сутички.

Зате мадяри помстилися інакше. В Королеву відчепили локотиву і лишили поїзд на рейках. Машиніст та кочегар з паровозом просто зникли. Довелось чекати годину та й так паровіз не появився. Подорожні лишились серед дороги, дармо мали заплачені квитки до самого Хусту.

- Собачі сини, везіть нас, або гроші звертайте! - кричали пасажери на начальника станції, але той тільки сміявся і плечима стискав.

Подорожні одначе не дали цією підлістю спровокувати себе, ані стероризуватись здержанням. Виступили з поїзду і рушили пішки, ще й транспарент забрали з собою, витягли жердини з плота і транспаренти навісили на них. Яких вісім кілометрів довелось іти пішки, до Хусту прийшли замість восьмої на десятую годину, але все ж таки на конгрес прибули.

А тим часом народ битком заповнив не тільки величезну площу перед українською церквою, але й Ізясську вулицю і бічні вулички, що виходили на площу. Продан з Марійкою-Марком, з Синичуком, Шеметом та з своїми людьми вже зранку порозвішували прапори та транспаренти і роздавали летючки "Листок до народу", який заздалегідь надрукували цілими масами.

І от всенародний конгрес розпочався. Своїм числом учасників він справді був імпозантним. Чотириста двад-

цять громад післало сюди своїх заступників, а всіх присутніх учасників було тут понад десять тисяч, бо були громади, з яких на чолі з своїми уповноваженими заступниками прийшли всі дорослі, хто тільки міг поставитися на ноги. Конгрес цей сміло можна було назвати Соймом українського населення на південному схилі Карпат.

На конгресі, крім головного речника, рахівського адвоката д-ра Михайла Брацайка, говорили різні люди. Промовляли брати Климпуші, Клочурак, Німчук, Сабадюк та інші. Як уже знаємо, ужгородська мадяронська Національна Рада пішла з Мадярщиною, все ж і там знайшлися ширі українські патріоти, які не стотожнювалися з мадяронською політикою єпископа Папа і голови Ради Сабова і українська опозиція тієї Ради вислала на конгрес до Хусту трьох своїх членів: Юлія Григашія, д-ра Юлія Гаджегу і редактора Віктора Желтвая.

- Нехай та ужгородська попівська верхівка іде куди хоче, українське населення Ужгородщини іде разом зі всією Бойківщиною та Гуцульщиною за одною метою: Геть від Мадярщини! Наша мати - Україна! - сказав Григашій від ужгородської Національної Ради.

- А я говорю не так за пряшівську Національну Раду, хоч і є я її членом, але говорю за Лемківщину, яка першою подала ініціативу в Старій Любовні - з'єднатися з Україною, - сказав доктор Завальницький і додав:

- На жаль, лемківську Національну Раду угрупували такі продажні карієристичні елементи, як д-р Антоній Бескид, який зійшов з правильного українського політичного шляху і так, як колись заступав інтереси мадярів в будапештському парламенті, тепер почав пактувати з чехословацьким урядом. Все ж, сам народ всієї Земплищини, Шарищини, Пряшівщини, отже вся наша Лемківщина зі широкого серця здоровить хустський конгрес, уважає його своїм конгресом і закликає весь український народ на південному схилі Карпат: Геть від зненавидженої Мадярщини, яка на протязі довгих віків тисячоліття була нам мачухою, нас денационалізувала, асимілювала, затискала чим далі в гори, поводитися

з нами, як найгірша мачуха, а ми хочемо до своєї рідної матусі, до України!

На це знялась така буря оплесків, таке могутнє "Слава!", що аж лунало над Хустом. Такого ще ніколи не чули ті славні історичні руїни на хустській замковій горі.

Голова президії встав і сказав:

- Треба висловитись ясно і відкрито. Є тут повноправних заступників із чотириста двадцятьох громад, є тут і далші тисячі громадян. Я вас, отже, запитую: Чи хочете залишитися й надалі разом з мадярами в їх державі?

- Не хочемо! Не хочемо! Тисячу років нас гнобили угорські пани, вже досить! Ми відриваємося від них і від їхньої Мадярщини! - кричали люди на всій площі.

Голова знову підняв руку і гомін затих. Він знову спитався:

- А куди ви радите іти, з якою державою з'єднатись?

- З Україною! До України нас ведіть! Ми ж українці і хочемо сплинути з нашим рідним пнем, хочемо з'єднатися з Україною, з нашою рідною ненею, Україною! Століттями дивився і дивиться наш народ на схід, де наші рідні брати, такі самі, як і ми... З'єднатися з Україною, тільки з Україною! - лунало знову площею.

Голова знову був цікавий знати, чи всі присутні стоять за цим рішенням і сказав:

- А чи всі ви так думаєте? Хто стоїть за відірвання нашої країни від Угорщини і за з'єднання з Україною, нехай підійме руку.

- Всі ми за те! - лунало знову на площі, піднімаючи руки.

- Ні, не всі, - почав кричати агент Мадярщини, учитель Іван Куртяк і продовжав: - Ми є за те, щоб залишитися з Мадярщиною!

- А скільки таких, що йдуть із вами? Нехай підіймуть руку ті, що хочуть залишитися з Мадярщиною, - сказав голова.

На всій площі руки зняло за Угорщину може з тридцятьоро людей, сам Куртяк підняв обидві руки. Це були самі мадярські агенти, що розмістились на площі так, щоб кожний намовляв певну групу не відриватись від мадярів.

Голова з підвищеної трибуни почав рахувати голоси куртяківців і під великий сміх всієї площі заявив:

- Тридцять четверо вас на десять тисяч людей... До протоколу так і запишемо.

Маса учасників спершу сміялася, потім обурилась і почала гукати:

- Зрадники! Іван Куртяк агент Мадярщини! І це має бути український учитель! Ганьба, сором який!

Куртяк почав прошиватися вперед, кричав, почав ображати українців, називаючи їх зрадниками батьківщини.

- Заждіть тільки, мадяри прийдуть до сили і вас усіх повішають, - белендів він і це обурило гуцулів так, що почали піднімати свої топірці. А коли й далі кричав, його гуцули схватили за руки і вели через масу, він вирвався з їх рук і рятував шкіру втечею. Парубки пустились за ним, він перестрибнув пліт утікаючи нивами, а вони кричали:

- В Тисі тебе втопимо, якщо відважишся знову баламутити народ, ти зраднику!

За той час взяли слово дальші речники. Всі вони були одної думки: "Геть від Мадярщини! Приєднатись до України!"

А коли прийшло до читання резолюції, якою закарпатський народ Гуцульщини, Бойківщини та Лемківщини здекларував себе українцями, рішив порвати стосунки з віковічною гнобителькою Угорщиною і з'єднатися з Україною, то радості і втісі не було кінця. Кожне слово, кожне речення цього історичного документу маніфестаційно одобрювали довгими оплесками, вигуками "Слава!", "Браво!" "Правильно!".

- Нехай живе Україна! Слава їй! - лунало довго по

прочитанні резолюції.

Україна... Україна... Ці слова пролунали сьогодні з десяти тисяч уст. Вони означали зломання віковичного ярма і панських пут, означали свою рідну правду, волю закарпатського українського населення, його щастя і долю та його радісне прийдешнє у своїй рідній державі.

Ще ніколи руїни старого історичного Хусту не бачили такого захоплення, як тепер. Після цього величавого історичного рішення люди обнімались, цілувались, плакали з великої втіхи; парубки, підкидаючи шапками, почали виспівувати українські пісні. На славних руїнах хустського замку зимовий вітер колихав синьо-жовтим прапором і зірвав мадярський трикольор, який туди винесли куртяківці. Замкова гора луною відзивалась - відбивала звуки українських патріотичних пісень.

Було вже з полудня, коли учасники конгресу почали в порядку розходитись, вертаючися додому.

ПОДОРОЖ ДО КИЄВА

Найціннішим документом стала тепер ухвалена резолюція хустського всенародного конгресу, підтверджена підписами всієї почесної президії. Цю резолюцію треба було передати братам в Україні, політичним керівникам та пресі, щоб опублікувати її, "пустити на крила" і довести до відома всього культурного світу про це важливе рішення. Адже мадярська преса замовчала цей факт.

Поїхати до Києва - легко сказати, але як зробити? Мадяри легально не перепустять через кордон, тим більше до чужої держави та ще й до ворожої. Вони готові сконфіскувати цей історичний документ. Щоб не пропав, виготовили його в кількох примірниках. Керівники хустської Національної Ради сушили собі голову, як перенести резолюцію через границю? Хтось підніс думку порадитися з молодим Проданом Гринюхом. Він дотепер

перепачкував через кордон принаймні вагон пропагандивної літератури, переніс друкарську машинку, знає всі таємні стежки, знає людей.

Продана запросили на наради. Було там кілька членів з Національної Ради з її головою, крім них рахівський адвокат д-р Михайло Брацайко, з яким Продан уже знався. Але були тут і незнайомі люди, між ними і нотар Пуза, з яким його тепер познайомив голова. Їх двох з Михайлом Брацайком призначено як делегатів понести резолюцію до Станиславова.

- Порадьте, молодий приятелю, як дістатися з цим документом до Галичини, - мовив голова.

Проданові подобалося, що самі керівники звертаються до нього за радою. Він подумав, потім і каже:

- Дорога дуже небезпечна. Мадяри кордон обсадили військом, контролюють усіх прохожих, перевіряють все. Але я маю іншу думку, а саме: Ви, пане адвокате, австро-угорський офіцер. Одягніться в уніформу, сідайте в поїзд і їдьте просто в Ясіня, а там вже наші гуцули. Говоріть на кордоні по-мадярськи і тоді сейкелі на вас не звернуть жодної уваги, вважатимуть своєю людиною.

- Непогана думка. Спробую це зробити. Але пан нотар Пуза як? - сказав Михайло Брацайко.

- Для пана Пузи було б найкраще взяти провідника і перейти лісами. Я маю тут полянського парубка, він пан нотаря Пузу зможе перевести пішки через кордон. Це саме міг би зробити і я, але в такому разі у Волівщині потрібно обходити далеко села, де стаціонує мадярське військо. Принаймні сорок кілометрів треба іти пішки.

- Ні, на таку важку далеку туру я не всилі пускати-ся з моїми плоскими стопами, - відповів Пуза, а потім спитав:

- А на Поляну як?

- Туди можете заїхати возом, тільки перед селом виступите з воза, парубок вас заведе до чоловіка, там переночуєте, відпочинете і відтак парубок вас переведе

через кордон горами. Пішки треба буде іти не більше восьми кілометрів.

- Добре, то іду на Поляни.

Члени делегації дорадилися, що візьмуть і Продана з третім примірником резолюції. Коли всі три і не перейдуть, то один з них безперечно дістанеться до Галичини. Резолюції позашивають у підшивку і завтра раненько вирушають у дорогу. З Брацайком Пуза зійдеться в Станиславові і там документ передадуть представникам Західньо-української Народної Республіки.

- А я буду старатись поїхати до Києва, - заявив Продан.

Другого дня раненько Продан з Пузою та Марійкою-Марком Підберецьким взяли сани і рушили в дорогу. Санниця була добра, їхали не в напрям Волового, але на Драгово і Синевир. З мадярським військом вони зустрілися тільки на синевирському мості. Вартовий їх зупинив, але Пуза подав свій паспорт і по-мадярськи сказав, що він нотар, подорожує в службових справах. Вояк поздоровив його, віддав йому паспорт назад і від інших вже й не просив. В Полянах вже було військо. Нижче села напроти дерев'яної церкви вони зупинили візника, виплатили і післали додому.

- Пане Продане, а не могли б і ви з нами іти?-спитався "Марко", але Продан парубкові сказав:

- Рішено, що я іду на Лавочне і цього пляну я не зміню. На кордонах військо, коли б нас удвох арештували, то пропадуть дві резолюції.

- Продан має правду, - підтвердив і Пуза і "Марко" замовк. Але видно було з її очей, що їй важко прощатися і пускатися в дорогу з чужим чоловіком. Продан глянув на неї і ніби сказав: "Не бійся, дівчино, Пуза не знає, що ти не парубок, врешті це ж чесна людина, я його знаю."

Розпрощалися, побажали одні одним щасливої дороги і Продан вертався назад пішки. Він, правда, до Товчки міг звестися саннями, але не хотів викликати у візника підозріння, що з якоїсь причини він вертається.

Пустився і вже над вечір був у Синевирі, де переночував у своїй тітці. Другої днини прибув додому, взяв від матері паляницю хліба і солонини на дорогу та з Волового через Сопки разом з Синичуком пустилися пішки в напрямі на Річку, попід саму полонину Боржаву, де війська не було. Могла тут бути тільки інша небезпека - вовки. Колись в таку пору їх тут було багато, але тепер і вовків війна в Карпатах винищила, не чути про них. Вівчарі по зимівках можуть спокійно кормити стрижки і на снігу, вовк не прийде.

Хлопці йшли горами-полями і лісами й опинилися над Подобівцями. Сюдою Продан уже й перед тим ішов, дорогу добре знав. Щасливо перейшли кордон і опинилися в галицькому Лавочному. На станції вичекали перший поїзд, купили квитки і Продан вирушив до Борислава, а Василь до Станиславова.

Василь Синичук прибув до Станиславова скоріше ніж Пуза. Зайшов у гостинницю і повечеряв. Тут стрінувся з людьми, з якими він познайомився, щоб одержати від них деякі інформації. Сказав, що він із Закарпаття і всі присіли до нього, бо чули добрі вісті, що "Угорська Русь" мріє про з'єднання з Україною.

- Що з того, коли ми заслабі, без допомоги наших братів ми самі не всилі вирватися з пазурів Мадярщини.

- Ось ясінські гуцули при допомозі галичан потрапили прогнати найгірших гнобителів, а Бойківщини нема кому рятувати. В нас по бойківських селах стільки демобілізованих вояків, що тільки дати їм зброю в руки, то самі проженуть ту сейкельську збиранину, що обсадила кордон, - говорив Синичук людям. Один із них і каже:

- Ми готові уділити закарпатським братам підтримку, позбирати грошові жертви, харчі, може дещо і з одягу та з медикаментів, але зброї, на жаль, у нас немає.

- А нам якраз вона потрібна, - відповів Синичук.

- Якщо зброя десь є, то може її дати тільки військо, - сказав один і продовжав:

- Я пропоную зайти до міністра війни Дмитра Вітовського, його резиденція звідси недалеко.

- Зайду до нього.

Синичук заночував у гостинниці і другого дня біля дев'ятої години пішов на авдієнцію. Довелось дві години чекати в почекальні, доки прийшла на нього черга. Врешті відчинились двері і він увійшов. Перед ним сидів сам міністер війни, полковник Дмитро Вітовський і подав йому руку.

- Пане полковнику... пане міністре...

- ...тільки державний секретар. Україна скромна, міністерських титулів не завела, - виправив полковник і попросив сісти.

- Пане державний секретарю, не уповноважив мене ніхто інтервенювати, або вести переговори, приходжу з ініціативи деяких членів хустської Національної Ради. В неділю хустський конгрес рішив з'єднатися з Україною. Резолюцію принесе і дасть вам один член Ради, але ми через кордон ішли різними дорогами з огляду на прикордонне мадярське військо. Я беру участь в освідомлючій революційній праці закарпатської Бойківщини, то ж зайшов до вас спитатися, чи підтримає нас ваш уряд, якщо дамося на збройне повстання, як то у нас зробили на Гуцульщині.

- Скажіть конкретно, про яку підтримку думаєте? - питався Вітовський.

- Потребуємо зброї, грошей, харчів, шпиталів у заплілі, а може й людей. Але насамперед зброя нам потрібна, без неї повстання немислиме.

- Зброї і для нас є малувато, а ми ж ведемо війну з большевиками, з поляками. Повстання робіть власними силами.

- Пане державний секретарю, ми готові принести і найбільші жертви, але власними силами з мадярського ярма ми не вирвемось. Мадярщина, хоч і розбита, зіслаблена, але є державою, зі всім апаратом. Ані одні національні меншості в Угорщині не піднімали повстан-

ня, щоб визволитися, визволяли їх матірні держави. Семагород визволила Румунія, Хорватчину і Бачку забрала Сербія, Словаччині допомогли визволитись чехи й утворили з ними одну державу, то ж нас, закарпатчан, мала б визволити Україна, а не лишити ту нашу нещасну, так звану Угорську Русь на пропаше, бо коли мадяри побудуть у нас яке півстоліття, то з українського населення й сліду не стане, як не стало з наших братів у Гайдудорощині.

Полковник насупив брови і спитався:

- Молодий друже, а слідкуєте ви за політичними подіями? Маєте якінебудь інформації?

- Тільки з газет, які нам доступні, та будапештська преса є не лиш тенденційна, але й брехлива. Про українські проблеми мало знаємо, - відповів Василь.

- Ми маємо з трьома державами що робити і вирінає і четверта, з цією хотіли б спори оминати. Вольшевики розпочали наступ на Київ і вже стоять недалеко нашої золотоверхої столиці; Польщу не тільки підтримує, але й форсує Антанта, тобто три великі держави - Америка, Франція й Велика Британія. Польща ставить собі претенсії не лиш на Галичину, але й на "історичні" границі по Дніпро. Румунія теж зазіхає на українські землі в Буковині. З трьома державами нам доведеться воювати і маємо розпочати війну і з четвертою, Угорщиною?

- Це означає, що над нами ви махнули рукою...

- Ні, визволимо колись і вас, як прийде на те пригожий час.

Полковник встав, а це означало, що авдієнції кінець. Встав і Синичук та ще трохи ждав, чи полковник йому не скаже щось конкретного, але той вибрав з кишені годинник, подивився на нього, мовби сказав, - "Хлопче, забирайся вже!" і протягнув руку на прощання.

Василь Синичук був розчарований, хоч іншого й не очікував. Вийшов надвір, довго ходив по вулицях і роздумував. Чи правильно він зробив, що зайшов до Ві-

товського? Галичина й сама може не вдержатися... Чи Українська Народна Республіка зможе устояти проти такої навали ворогів?

На станції взяв квиток до Лавочного і вертався додому.

- - - - -

Продан Гринюх прибув до Борислава і відшукав Романюка, того самого, що йому поміг дістати машинку до друкування і циклостиль.

Романюкові Продан оповів про велику подію в Хусті, про резолюцію, яку має з собою і яку має передати урядові України.

В Романюка переночував і другого дня зранку сів у поїзд до Києва. Хоч був утомлений і старався задрімати, ніяк сон не приходив на очі. Якесь таке приємне почуття бути на рідній землі в безпеці. Дорога з Хусту до кордону була тривожна, небезпечна, боявся найбільш не так за себе, як за той шматок паперу, на яким була списана ухвала всього народу. Тривожний був і увесь той час, відколи він публічно виступив і ступив на шлях рідної революції. Тижнями, місяцями спав наче заяць під кущем, ніколи не знаючи, в котрій хвилині відчиняться двері і на порозі появляться угорські жандарми з пір'ям півня за капелюхом...

А ось тепер вагон біжить уже українськими рейками, ще й гуркіт коліс веселіше, рідніше звучить. Галицька земля, хоч і не вповні, все ж таки визволена з-під австрійського диктату, з-під польського терору, є на дорозі свого повного визволення і може дихнути вільніше, ніж те нещасне пригноблене Закарпаття.

Ох, яке велике слово - ВОЛЯ! За це одне слово мільйони людей кидається в обійми смерті без вагання, готові віддати все, що їм на цьому світі найдорожче. Порозуміти всю велич цього слова можуть хіба ж ті, які віками поневолені і горем прибиті... Воля! Золота, велика, свята Свобода! Ох, але яка вона химерна, як важко вона приходить! Ріки крови і море сліз про-

лються, і надармо її дожидаєте, загостить вона до вас лиш тоді, як зродиться вона поперш у серцях всього народу, як здобуваєте її інтелектом і мускулами, силою всього духа, хотіння, відвагою серця і брутальною силою зброї. Горе тим, що їм з рук випадуть багнети!

Продан Гринюх заснув, здавив його сон і тягар клопоту останніх днів. Збудився аж рано, коли поїзд глибоко врізався до галицької землі. Він сюди вже їхав перед роками на фронт. Тоді було сумно, похмурно, станції були чужі, непривітливі, десятки різних мов австро-угорської вавилонщини звучали чужо і дивно. А ось яка зміна! Всюди чути тільки свою рідну мову, вояки виспівують відомі мелодії, галицькі дівчата усміхаючись, своїми принадами приваблюють вояцьку публіку. Жарти, пісні, веселі розмови, а навіть бабські сварки присмно б'ють до вух, бо все те своє, все рідне.

В соціальних питаннях Продан ще не дуже розбирався, але як людині, що від народження жила в поневоленні і під національним утиском, мову котрої пани висмівали, тепер, зачувши всюди ту погорджувану свою рідну мову, що дісталася на написи, на фірмові дошки і на урядові декрети, яка отже зразу з темряви авансувала на п'єдестал культури, — безмежно імпонувала і він був щасливим, був гордим на епоху, в якій живе, був гордим на свою генерацію.

Пасажири мінялись: одні висідали, другі наступали, селянки з кошами, з клунками кудись поспішали, одні, мабуть, до міста на базар, інші в гості. Жінки, дівчата в більшості чорняві, тільки зрідка видно білявку, чоловіча публіка в більшості вояцька. Тут-там трапляється і здоровезний широкоплечий козарлюга, наче з картини Рєпіна.

Цілісенський день любувався Продан околицями. Простори України широкі, до того й поїзд не мчить так, як у мирні часи. На деяких станціях довелось таки довго ждати. Вагони рівномірно співали свою пісеньку вже другу ніч, Галичина була вже далеко за плечима.

Рано-вранці, коли вже було видно, поїзд зближувався до золотоговерхого... Продан ще ніколи тут не був, з

цікавістю придивлявся красвидові. Нарешті задиханий поїзд опинився на станції Посту Волинському, за словами кондуктора, яких п'ятнадцять кілометрів від Києва. Це вже має бути якесь передмістя столиці.

Тільки що поїзд залишив станцію, показалися крізь далечинь золоті вежі української столиці. Один з по-дорожніх сказав, що то вежі Михайлівського монастиря. Чим більш наближався Київ, тим більше могутніли його мури, аж нарешті не було видно нічого, тільки брудну, задимлену будівлю станції. Враження погане, Продан очікував щось гарнішого. До того й товпа людей кудись поспішала, частина займаючи фіякри. Він також найняв фіякра.

Біля пам'ятника Вібікова на Вібіківському бульварі показалася широчезна площа з чудовою пірамідальною тополевою алеєю посередині, і аж тоді Продан побачив усю велич золотоверхого Києва. Чим далше входив до міста, тим більше захоплювала небувала краса столиці. Захоплений попросив візника, щоб він повозив його по місті, щоб з ним краще познайомитись.

Розкішною вулицею доїхав він до університету й спинився на вулиці Володимирській, звідки проїхав у напрямі Софійського Собору. Народу тут було повно, а коли заїхав візник на дальшу площу, Продан заскочений несподіванкою аж скрикнув у півголос: "Богдан Хмельницький!"

Перед його очима показався могутній пам'ятник з бронзи і граніту великого, стільки раз оспіваного гетьмана. Бронзово-смалений, він сидів ген високо на своєму бронзовому коні з виразом обличчя відважного героя-козака, хороброго полководця, що добре знає, чого він хоче. Продан хвилинами стояв, обійшов його кілька разів, оглядаючи зі всіх сторін. Скульптор не міг краще схопити цю велику постать нашої історії. Ще й кінь мов живий, неначе скаче під своїм їздцем і в калюжі крові місить ворожі трупи... А гетьман неначе дає накази своїм військам, немов веде наступ на ворога під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Продан стояв поглядаючи, щоб запам'ятати собі кожному риску

бронзової постаті преславного козацького лицаря, щоб не забути її на все життя, йому це все додасть сили в житті.

Тільки що він вийшов з одного дива, обернувся і побачив диво друге: Собор св. Софії, на який він перед хвилиною не звернув уваги, встроївши свій зір на пам'ятник Хмельницького. А тут найстарша київська пам'ятка українського будівництва. Понад дев'ятсот років стоїть тут оцей розкішний храм сивої давнини, нашої старої архітектури зі своїми прегарними десятима банями, що свідчать про часи нашої величі, про славу могутнього князя Ярослава Мудрого, який цей розкішний Собор дав побудувати.

Гринюх любувався розмірами, симетрією, величчю, могутністю цієї високої мистецької культури свого рідного народу, що говорили до нього, оповідали йому про колишню славу. Що ж він міг знати дотепер за тими бідолашними своїми горами про велич свого народу? А ось тепер йому суджено власними очима побачити прастарі здобутки, великі цінності його рідного народу, яких не зруйнувала хуртовина дев'яťох віків, могутні ці мури не зруйнувала Золота Орда, протистали вони туркам і татарам, так само не розіб'є їх ані жоден інший ворог, бо вони вічні. Народ, що має таке велике минуле і сучасне - не загине ніколи!

Його захопленню не було кінця. У своїх молодечих грудях він відчув гордість за все те своє рідне. Був щасливим, що може себе назвати сином того народу, який має такі пам'ятки і таку славну тисячорічну традицію.

Візник завіз його нарешті на визначену адресу, де він передав резолюції відповідним урядовцям. Опісля з поспіхом вертався на станцію, щоб якнайскорше повернутись додому. На станції купив квиток з Києва до галицької Долини. Звідти упросився на сани чоловіка і прибув до Вигоди. На клявзу в горах до Підберецьких довелося йти вже пішки. Прибув туди вечером - був до краю вичерпаний і втомлений.

Марійка Підберецька тепер була у матері. Після вечері Марійка постелила йому в малій кімнаті і він зра-

зу заснув. Спав до десятої години другої днини. Може був би спав і далі, але поки стара Підберецька пораїлася і варила в кухні, Марійка без стукання підійшла до нього, впилася своїми рожевими устами в його уста і їх перший солодкий поцілунок не мав кінця. Цілувала йому лиця, гладила розкудочене волосся. Тепер вже ані він не противився, навпаки, обгорнув білу шийку Марійки обидвома руками, притиснув до себе, цілував її малинові устонька, рожеві личенька, обцілував її чорні густі брови, що майже зрослися, своїх десять пальців встромив у її коротке каштанове волосся, притягнув її до себе і шепнув:

- Марійко, а все ж таки я тебе люблю. Подобалася ти мені вже тоді, коли тебе поперш побачив.

Марійчині гарно викросні уста нічого не сказали, тільки стягнулися на іронічну, але приємну усмішку, немов би мовили: "Я це знала... відчувала, що холодно, льодову кригу в твоєму серці все ж таки розтоплю..." Потім, обцілувавши її шийку, білу наче алябастер, цілував її чоло і круглу борідку.

- Марійко, розкажи, як ти перейшла з нотарем Пузою границю?

- Нічого тобі не буду оповідати, бо і я не цікава, як ти перейшов. Я тепер переживаю найщасливіші хвилини нашої любови і ніщо, крім кохання, мене не цікавить, - відповіли солодкі уста залюбленої дівчини, руками схопила його за чуприну і притягнула до себе:

- Цілуй ще!

Продан не дався просити. Цілував, обнімав, пестив, гладив і пригортав до себе. Дивувався тільки тому, як він дотепер не помічав краси дівчини, силкуючись обходити це питання подаль.²⁰⁸ А Марійка тулилась до нього, наче маленька киця. Як він поцілував її одно личко, вона вимагала, щоб поцілував і друге, як обсипав цілунками уста і борідку, то вона тикала і чоло. Не залишилась ані вона боржником - цілувала його теж, мабуть, хотіла навздігнати все те, що занедбали за цілий час.

Цілий тиждень пробув Продан у Підберецьких. Закохана пара забула про цілий світ довкола себе. Любувались чудовою зимовою природою, їздили узбіччями гір на лещатах щодня, навіть пробігали досить довгу дорогу майже до Вигоди. Лещата разом з черевиками позичив Проданові брат Марійки, Йосип. Вони були якраз на його ногу.

Ніщо їх не цікавило, жили самі собі. Хіба що оповідав їй веселі пригоди з свого життя. Про майбутнє та про те, як він собі його уявляв, він не говорив ні слова, ані вона про те не згадувала. Жили теперішністю, без турбот. Обидвоє добре знали, що важлива історична доба їх знову розлучить.

Та все ж прийшов і час прощання. Продан не міг уже даліше здержуватись, хоч і стара Підберецька його намовляла, щоб залишився ще хоч на тиждень. Останнього дня пішли понад річку.

- Марійко, хоч тепер скажи, куди ви ішли з Пузою, чи дорога певна? Куди краще прошитись у Поляни?

- Можеш іти хоч котрою дорогою, сейке лі сидять тільки в Полянах, сторожать лиш роздоріжжя, гори вільні. Але на всякий випадок бери зброю в руки.

- В мене її нема.

- Брат Йосип має і рушницю і якісь пістолети, бери хоч що.

Присмному тижневі палкого кохання прийшов кінець. Продан вибирався додому.

- Місію ти, Марійко, разом з нами, скінчила, Верховина національно освідомлена, вислід показався в Хусті. Сиди дома і чекай на мене, я тобі буду писати до Полян на адресу твоєї тітки Кочерганки, бо ця ваша клявза в чорта за дверима. Часи такі і на пошту не можна надіятись.

- А повстання не робимо, як на Гуцульщині? Може й зброю дістанете від наших галичан, - сказала Марійка.

- Марійко, шкода про це й говорити. На сотню-дві

рушниць і в нас на Верховині знайдеться. З тим ми не розпічнемо повстання і сейкельських полчищ із Верховини не проженемо. Адже вони, від Німецької Мокрої почавши, стаціонують в Полянах, в Торуні, в Студенім, у Волівці, у Верецьких, в Ужоку. Нам потрібно озброїти людей хоч на три корпуси, потрібні харчі, боеприпаси, шпиталі, лікарі, медикаменти. Нам треба, щоб за нашими плечима стояла сусідня держава, щоб був тил, заплілля, щоб були запаси, так як було в Семигороді, в Бачці та на Словаччині. Ну, прощай, люба, уважай себе від нині моєю нареченою.

Молодята попрощались. Продан подав руку Йосипові, попрощався зі старою Підберецькою, взяв у кишеню набитий револьвер і рушив у напрямі кордону додому.

РЕШТКИ "ЗЕЛЕНИХ КАДРІВ"

Ще в середині війни хлопцям осточортовіло воювати за австро-угорського цісаря та за мачуху-Угорщину, яка для закарпатських українців була не рідною батьківщиною, а гнобителькою. Дезертування з війська було на денному порядку. Син або брат приїхав додому з фронту, а йому й кажуть:

- Махни в гори і наплюй ти на їхнє військо.

Дезертир здобув собі рушницю, яку приніс із фронту, бо звідти з повним вирядженням пускали додому, а коли і не мав, то його товариші для нього зброю здобули, бо ж Верховиною двічі перевалилась фронтowa лінія, рушниць і набоїв було досить.

Спершу дезертири скривалися поблизу обійстя під опікою рідні, рідня їм у бесагах носила харчі, тютюн, білизну тощо. Але жандарми почали слідкувати, підстерігали й арештували. Дезертири прийшли до переконання, що одинцем важко скриватись і тому почали гуртуватись у менші і більші гурти. Населення їх підтримувало, їх годувало, охороняло, попереджало і тепер вже

вони не боялись жандармської розвідки, навпаки, почали винищувати жандармів, нападаючи на них і на їхні казарми. Особливо відтоді, відколи дезертиром став і колочавський старший сержант Микола Шугай. Синевирсько-колочавські гори були прибіжищем "зелених кадрів". Жандарми навіть підсилені військом не показувались в горах, ба навіть боялись вдень пройти селом. Після кількох нічних нападів жандарми взялися до іншої тактики: Біля своєї казарми поставили за сторожів місцевих цивілів. Тоді жандарми могли спокійно спати, бо були певні, що на своїх "сторожів" дезертири не нападуть.

Майже в кожному селі були жида-купці, що під час війни добре збагатіли. На них Шугай накладав "контрибуцію". Наприклад: напише листа Шафарові і ліпить його на вікно або на ворота: "В неділю вечором понеси під імшадський міст три тисячі корон і дай у руки чоловікові, який там на тебе чекатиме. Прозрадиш жандармам – спалю тебе; прийдеш під міст із андармами – не мине тебе моя гостра куля..."

Шафар своєчасно приніс гроші і дрижучими руками передає дезертирові. Не прозрадив не тільки жандармам, але не сказав навіть і власній жінці про те.

Інколи Шугай наказав дати по 25 кілограмів кукурудзяної муки для воєнних вдів і сиріт.

У Вучковому трапилась отака пригода: Вдова збирала річчя в лісі графа Шенборна. Панський гайник²⁰⁹ зловив її "на гарячому", забрав сокиру, ще й набив жінку та вигрожував заскаржити її до суду за крадіж дров.

За кілька днів гайник на своїй фіртці знайшов прибіту записку: "Зверни жінці сокиру і завези їй фуру дров, інакше буде зле!" Підпис: "Микола Шугай".

Зарозумілий графський лісник казав арештувати жінку. Але вночі хтось застрілив його собаку, що брехала перед хатою і лісникові влетіли гранати через вікна ще й стодола згоріла.

Синевирські жандарми зловили дезертира, який із гір прийшов до батьків на відвідини. Коли його провадили

возом через гору, на горі Гереговище перестріли їх озброєні товариші арештованого, обеззброїли жандармів і ті ще мусіли відімкнути на руках дезертира кайдани й пустити його на волю. Щоб з них поглузувати, Шугай наказав їм роздягнутись і пустив їх босими у спідній білизні.

У Бистрому жандарми в погоні застрілили дезертира - молодого парубка. Вночі ватага Шугасвих хлопців напала на жандармську казарму і після перестрілки жандармів убито.

Інколи Микола Шугай в доброму настрої устроював таке, що дивувалася вся Верховина. Одного разу ішов бідолашний бистрянський жидок Фроїм Кац дорогою, а тут стоїть парубок з карабіном на плечах.

- Стій, я Микола Шугай, давай гроші!

- Йой... та... зараз... зараз...

Переляканий Фроїм почав по кишенях довго шукатишпортати, не радо видавав гроші.

- Куди ти йдеш?

- Іду до Волового на торг купити хоч теличку дітям.

- Скільки в тебе дітей?

- П'ятеро, нівроку, - відповів наляканий Фроїм.

- А скільки тобі бракує, щоб купив корову а не теличку?

- Ну, напевно з дві сотки корон.

- Тут маєш дві сотки і купи корову, - відповів Шугай, вибрав гроші з кишені і вилічив^{21с} здивованому жидаві на долоню.

Були й такі випадки, коли Микола Шугай поглузував із багача. Синевирський багач ішов по дрова в ліс із слугою. В хазяїна чоботи, в слуги діраві постолы на ногах. Хазяїн молодий - слуга стара, похила людина. Шугай з ними стрівся на дорозі, зупинив їх і наказав помінятися взуттям - слуга надів чоботи, а хазяїн обув його драганти постолы...

Шугай від багатих брав, а бідним роздавав, жоден злочин над пониженням не простив. Багаті, жандарми та бюрократи боялися його, як вогню.

А коли розвалився фронт, "зелений кадр" розплився сам, дезертири верталися додому без побоювання, бо монархія пішла в дубину, а нова Мадярщина за дезертування не карала. Але закони залишилися старі в діючій силі. Залишилася актуальною і відозва спіймати розбійника Миколу Шугая.

Микола Шугай політично не був свідомий, але десь у його підсвідомості жевріла іскра народного месника: пани б'ють мій народ, панів треба бити; пани знущаються над біднотою, і він, Шугай, син бідного, буде мститись.

Коли його ватага вже розпалася, він далі блукав по колочавсько-синевицько-полянських горах, його населення підтримувало, охороняло перед небезпекою, попереджало, давало йому харчі і стріху над головою, уважало його своїм, рідним. Він у кожному селі Волівщини мав своїх хлопців із "зелених кадрів", ті не одного тирана, деспота післали кулею з рушниць або з револьвера на другий світ. І це все ішло на рахунок Миколи Шугая.

ПРОДАН ЗА ҐРАТАМИ

Не встиг Продан прийти додому, а вже в цілій Верховині знали, що резолюцію хустського конгресу він передав представникам в Україні. Заговорили про це і будапештські газети. А вже сам начальник Маґашгазі прямо бісився. І тому він у своєму районі рішив "зробити порядок". Поперш рішив стягнути всю зброю, яка знаходилася майже в кожній хаті демобілізованих вояків.

Одного дня по всіх селах округи на наказ окружного начальника знову вибубнили, щоб усю зброю і боєпри-

паси, які залишилися з часу переходу фронту, або були принесені демобілізованими вояками, зложилися в громадському уряді. Горі селом пішов і волівський боженник з барабаном, на кожних сто метрів зупинявся і барабанив, закликаючи громадян зложити зброю.

Вслід за тим Продан Гринюх побігав по хатах демобілізованих товаришів і просив не складати зброї начальникові, але рушниці сховати за кізли, впхати в сіно, гранати та набойі сховати в ями на картоплі, або просто закопати в землю, бо зброя ще буде потрібна. Одні послухали і поховали, інші вагалися так зробити. Всіх Продан не встиг оббігати і багато людей таки позношувало на громадський уряд чимало зброї. Зложили просто у дровитню²¹¹ і замкнули на ключ.

Але одної ночі замок дровитні хтось розбив і викрав десятки рушниць.

В селі зробився переполох, бо на наказ окружного начальника Магашгазія жандарми не тільки що розпочали труси, але й почали арештувати людей. Зброї не знайшли жодної, вона була добре схована. Та за те вони знайшли причину позамикати хлопців під ключ. Арештованих жандарми товкли, знущалися: "Де рушниця?... Де гранати?" Вже не брали огляд, як перед хустським конгресом. "Добрі рутени" вже стали ненадійними. Мадярська автономія "Руської Країни" спить блаженним сном, а вибори до Сойму будуть тільки в березні. Мадяри диктували як і перед тим, а навіть ще гостріше, це помста за сепарацію від Мадярщини.

Одного дня прийшла черга й на Продана Гринюха. Сидів у батьківській хаті і переглядав газету, як увійшли жандарми.

- Ти Любомир Гринюх, званий Продан?

- Так.

- Маємо наказ тебе арештувати.

- Завіщо? Поперш шукайте зброю, якої я не зложив, а як її знайдете, тоді арештуйте.

- Арештуємо тебе і без того, - відповів жандарм,

підняв Продана з лави і обмацав всі кишені, чи не озброєний.

Продана жандарми повели і посадили у в'язницю окружного суду. В'язниця ця складалася з коридору і двох приміщень, більша для чоловіків, менша для жінок. Тепер в'язниця була переповнена, сиділи там хлопці, в більшості демобілізовані вояки з Волового та приселків. Але були люди і з околиці, з деяких сіл району: з Рипинного, Майдану, Студеного, Колочави. Всіх постягали за оті чотири останні дні.

Надходила ніч. Доведеться людям лягати на ті нари, на голі дошки, без соломи, без покривал. Одні стояли, інші сиділи на довгій лаві. У цій в'язниці ніколи не сиділо стільки людей, як тепер. Впродовж всього часу сиділи тут тільки за дрібні провини: за образи, за бійки в корчмі, за потягнення дров із панського лісу. Та й то тільки переспали, бо в день повів їх сторож в дровітню і наказав пиляти дрова для пана начальника...

Ключник, - як тут звали сторожа, - приніс два відра і поставив, одно в одному куті більшого приміщення а друге відро поніс в друге, менше приміщення. Повідчиняв двері, бо ж тут самі чоловіки.

- На ці дошки не помістимося всі. Накритися нічим та й коли б нам хоч під голову щось дали, - сказали люди.

- Не бійтеся, буде вам тепло, лягайте на нари один біля одного. А під голову дайте кулаки, - відповів безлично ключник-мадяр.

Люди довго сиділи, балакали, оповідали всілякі пригоди з війни. Деякі на нарах позасипляли, але не надовго, бо почали шкрябатись. Виявилось, що по стінах, по нарах цілими табунами розлізалися блощиці, накинулись на людей і смоктали свіжу кров...

Другої днини розпочались допити. Входили жандарми і відводили людей групами до канцелярії. Поперш повели односельчан із села Рипинного. Незабаром почулись крики, зойки. Це означало, що на допитах б'ють.

Потім привели їх назад у в'язницю, наказали взяти свої клунки, торби і пустили їх додому. Шекета, співфронтвик Продана, встиг йому шепнути:

- Жандарми бичами немилосердно катують, питають, де подів рушницю, яку приніс із фронту. Я збрехав, що від мене забрали сейкелі...

- Продане, за ці побої ми на них помстимось! - заявив кілька демобілізованих.

Жандарми повели дальших з Колочахи. Їх приневолювали прозрадити, де скривається Микола Шугай... Того ані один з них не знав. Може і знали, але не прозрадили... Їх побили на кров і... випустили на волю.

Продан зачав роздумувати, що це означає. Прийшов до переконання, що окружний начальник хоче показати "тверду руку", стероризувати все населення в окрузі. Ще перед хустським конгресом показував добру волю, щоб не відстрашити рутенів від Угорщини. Терпів, не переслідував нікого, навіть тоді, як рутени викидали з сіл нотарів, попів та інших бюрократів, які мали на сумлінні кривди на українському населенні. А тепер, коли рутени показались свідомими українцями, рішили зірвати з Мадярщиною і з'єднатися з Україною, пан начальник показав свої вовчі зуби, хоче приборкати волівську Верховину. Через те він і наказав найсвідоміших селян майже з цілої своєї округи арештувати і привести у Волове, щоб жандармськими побоями їх перелякати, а може й приневолити "до послуху", перетягнути в ряди своїх агітаторів, щоб вони в селах агітували за Мадярщину.

До в'язниці привели й Василя Синичука, відважного фронтвика, про якого знали, що на російському фронті здався в полон з цілим своїм роєм.

Продан з Василем Синичуком лежали поруч на дошках і шепотом спільно радились, укладали плян, що вони зроблять, як їх випустять.

- Як пан начальник буде й далі наших людей тероризувати, я тої думки, що треба боронитись, - сказав Синичук. - Треба згуртувати демобілізованих і утворити

нові "зелені кадри".

- Правильно. Але колочавсько-синеvirські гори нам багато не допоможуть, нам доведеться наші "зелені кадри" розмістити на галицькому пограниччі. Наші приятелі в Галичині, - говорив Продан, думаючи при тому на Марійку Підберецьку та на Мандзія, - допомогли б нам, звідти можна б розпочати партизанку. Ми краще знаємо околицю полянської Свободи, бо ми туди кілька разів ходили. Туди в лісах на нашому і на галицькому боці чимало лісничих хат, мисливських будинків, а сейкелі стримуються тільки в селах, в ліси не відважаться.

До в'язниці вступив ключник і вони замовкли, удаючи, що сплять. Після перевірки дозорець²¹² відійшов, а вони й справді заснули, бо були втомлені.

Другого дня вже зранку розпочались допити знову.

- Де подів ручні гранати, що в тебе бачили?... Де рушниця?... Що говорив ти на зборах, які пан староста скликав?... Чи правда, що ти намовляв парубків убити нотаря?... Чи правда, що ти намовляв селян забрати від пана графа Шенборна всі землі?...

Як люди не признавалися до вини, то били їх палицями і страшними бичами, яких люди найбільше боялись. Признавалися до всього, буде, що буде, аби тільки не били. Списували протоколи і настрашених, стероризованих людей пускали додому.

Вернувся до камери і Синичук із синяками на плечах. Про що його питали, Продан не довідався. Але, мабуть, великої провини у нього не знайшли, бо агітація в теперішній "демократичній Мадярщині" не була злочином. Перед жандармами і сторожами він не міг сказати ані слова, лише затиснув кулак і підняв два пальці, неначе б присягав, що він на когось за це помститься. Випустили на волю і його.

Тільки третьої днини взяли на допит і Продана. Допити робили не жандарми, але слідчий суддя, мадярською мовою.

Цей панок про нього був добре поінформований.

- Чи ви знаєте, що з Руської Країни всі ріки течуть в Мадярщину?

- Це чому питаєте?

- А тому, що Руська Країна і природно і географічно зв'язана з Мадярщиною і належить до неї.

- Але ж із Семигороду теж течуть ріки в Мадярщину, із Словаччини також, а все ж ті території відпали від Мадярщини, чому ж тоді Руська Країна має з нею залишитись? Досить було терпіти тисяча років у поневоленні. Пора і нам самовизначитись.

Слідчий суддя то блід, то червонів, з "ви" перейшов на "ти". Продан признався, що агітував, признався, що скликав і улаштовував збори, навіть без дозволу начальства. Але сьогодні агітує кожний, агітують за Мадярщину і проти неї, це тепер дозволено. Продан вимагав, щоб і його пустили на волю, а в голові носився з думкою, що відпосьому так легко він їм не попадеться в руки.

- Не маєте причини мене тримати в арешті. Пустили інших на волю, пустіть і мене.

- Го-го, пане, з тобою трохи інша історія. Тебе ми відвеземо до Мукачева і там тебе судитиме трибунал.

- За що?

- За державну зраду. Ти поніс резолюцію хустського конгресу і закордоном передав чужій державі, - це зрада батьківщини.

- А приловили ви мене на цьому?

- Газети про це писали.

- Газети можуть хоч що набрехати. Докажіть мені цей злочин. Я протестую. Протоколу не підпишу.

- Можеш протестувати в Мукачеві, - відповів панок, покликав жандарма і той відвів його знову до в'язниці.

Четвертої днини, ще досвітку, збудив ключник із жандармами Продана. Коли він наприхапці одягнувся і вийшов надвір, там уже стояв другий жандарм з візником-селянином, якого приневолили дати підводу саньми.

- Куди мене провадите? - питався Продан.

- До Волівця, а звідти до Мукачева в тюрму, - відповів жандарм.

Проданові наклали кайдани на руки і наказали сісти на сани. Жандарми з насадженими голими штиками сіли з двох боків і рушили в дорогу. Проводили арештованого в напрям Волівця. Був лютий і снігу було повно, хоч зими великої не було.

Коничата старого Кирита були миршаві,²¹³ на рівній дорозі трохи бігли, але як довелося тягнути сани з чотирьма людьми хоч і горі невеличким беріжком, сповільнили свій біг на звичайний крок. То ж і їх хазяїн, дядько Кирита зііз із саней і йшов пішки. А горі більшими беріжками коничата зупинялися і відпочивали.

Проїжджаючи селами, всюди викликали сензацію, бо ж Продана знали майже в кожному селі. Люди виглядали з хат, зупинялися на дорозі, багато і фронтових товаришів Продана дивилося за ними і жаліли арештованого, який сидів між двома озброєними жандармами. Міркували, за який то злочин його ведуть і то тепер, коли скінчилася війна, не ловлять і не возять дезертирів.

До обіду проїхали села Сойми, Рипинне, Келечин, Ізки і подались на Подобівці. В Подобівцях зупинив Кирита сани перед корчмою на терені, де люди звикли годувати і поїти коней, бо це з Волового майже двадцять кілометрів. Дядько Кирита підкинув коням отави, позлізали й жандарми з саней і допомогли арештованому зіізти, бо він мав кайдани на руках.

- Пане жандарме, - озвався дядько Кирита, - звільніть йому руки, щоб міг і він щось перекусити.

- Ви тим не турбуйтеся, нехай постить, - відповів грубо жандарм.

- Дякую вам, дядьку, але я не голоден, - сказав Продан.

Увійшли до теплої корчми і сіли на лаву. Кирита вибрав із торби вівсаний ошипок, клаптик ковбаси, головку часнику і почав закусувати. При тому відламував

шматки з твердого вівсяного ошипка, давав на те кусок ковбаси і пхав у рот арештованого.

- На, Продане, їж, я знаю, що й ти голоден. Пани ачей²¹⁴ за це не погніваються.

Після відпочинку і перекуски подалися на перевал, горі берегом, пішки. Але Продан мусів сидіти на саннях. Роздумував, що було б, якби Василь Синичук, або інші демобілізовані товариші появилися в задумі його визволити. Але це просто неможливе, адже не будуть стріляти на сани з жандармами, коли на саннях сидить і Продан.

У Волівці старого Кириту з саньми жандарми післали назад додому, а свого в'язня Продана посадили на поїзд до Мукачева і передали в тюрму.

Камера мукачівської тюрми була трохи чистіша за волівську в'язницю. Посидівши там кілька днів, Продан зачав вимагати, щоб його судили.

- Карне донесення подасть на вас прокуратор Руської Країни, а його особа буде відома тільки по виборах до сойму. А це буде десь у березні. До того часу посидите собі в цій тюрмі і будете мати час на роздумування, чи виплатиться піти на зраду батьківщини.

Продан дістав дозвіл написати листа в Поляни тітці Марійки Підберецької, аби не йшла у Волове, бо він дістався до "Іванової хати".

- - - - -

Події котилися скорим темпом одні за одними. До Ужгороду 15-го березня приїхав з Америки адвокат Григорій Жаткович з Гардошем, як заступники американських русинів. Прибули з Парижу, де вели переговори з міністром заграничних справ, Бенешом. Готують документи для мирової конференції в Сан Жермені, де буде рішатись і доля Угорської Руси. Нова назва "Руська Країна" не є поширена, її ніхто з політиків Великої Антанти західних держав і Чехословаччини не узнає. В березні 1919 року були вибори депутатів до сойму Руської Країни. Вибраний сойм зійшовся 20-го березня на

перші свої наради. Але на внесок Константина Грабара засідання відкладено на пізніш тому, що границя території Руської Країни не була ще визначена.

В Мадярщині в міжчасі повстала Угорська Республіка Рад, в рамках котрої знаходиться і "Руська Країна". Владу перебравли комуністи на чолі з Бейлою Куном. Губернатор "Руської Країни" д-р Августин Штефан з Мукачева перейшов до Будапешту і замінив міністра Сабова і став так народним комісарем "Руської Країни".

Зі сходу почали наступати на Мадярщину і, разом з тим і на "Руську Країну", румунські війська і вже до квітня заняли Тячово, Хуст, Берегово, Батьово і Мукачево. Із заходу наступало чехословацьке військо на турянську долину. Між чехословацькими і румунськими військами з часом дійшло до якоїсь угоди. Румуни відійшли на лівий беріг ріки Латориці, утримуючи лінію Берегово-Батьово, а чехи зайняли Мукачево, пізніше зайшли вже аж до Волівця й заняли майже всю територію Бойківщини.

НА ВОЛІ

Проданові в цьому історичному заколоті вдалося звільнитися з тюрми в Мукачеві і він подався в сторону свого рідного села у верховинських горах. Турбувався долею свого товариша Василя Синичука - що сталося з ним в цій завірюсі? Може десь поляг? Може попав у полон? А може десь раненим лежить? Що сталося вдома підчас наступу румунів, коли вся Верховина була обсаджена цими окупантами?

Вістки з Галичини також турбували його: цілу Галичину вже окупувала Польща. Вся армія Української Народної Республіки відступала, аж поки не опинилась в Чехословацькій республіці. Тут чехам зложила всю важку і легку зброю, а люди стали політичними емігрантами.

Румуни з Верховини та з Гуцульщини відступили, а чехословацьке військо в липні 1920 року зайняло землі аж до Ясіня. Мiroва конференція в Сан Жермені відбулася 10-го вересня 1920 року. Країна Продана вже тепер має третю назву - після "Угорської Русі" та "Руської Країни" назвали її "Підкарпатська Русь".

Турбувався Продан і за Марійку. Де вона? На свого листа до тітки Марійки не одержав ніякої відповіді. Написав і до самої Марійки на Новий Рік, та також даремно чекав відповіді. Поляки обсадили кордон і сторожать гостріше так, що ні Марійка до Полян, ані тітка з Полян до Марійки на галицьку клявзу не можуть перейти.

Продан роздумував. Може бути й те, що Марійці остогидло на Продана чекати і вийшла заміж... Але честь вимагає, що в такому разі мала бувшому своєму нареченому написати хоч кілька рядків і сповістити, нехай із свого кохання до неї зрезигнує. А може вона й написала, тільки лист до нього не дібрався? Він же ж також не сидів на одному місці... Та й тепер ніхто не знає, якими дорогами і де він блудить...

Думки його не покидали і тепер, йдучи днями пішком різними дорогами в сторону рідної околиці. Стараючись оминати людей та військові загони, ішов по більшості лісами. Нарешті прибув одної ночі до Волового. Батьки надзвичайно втішились сином, що прибув живий і здоровий і вирвався з рук ворогів.

- Тату, чи не знаєте, що з Синичуком Василем?

- Синичук був перед роком дома на кілька днів. Живе в Берегові.

Продан не всидів вдома довше, як два дні. Тягнуло його до Марійки. Ранком зібрався і подався пішки через Гереговище в Товчку і на Поляни. Був там у нього добрий приятель, Бобер, що привіз був йому друкувальну машину й літературу. До того зайшов і тут довідався, що Марійки вже два роки ніхто не бачив у селі. В Полянах жодного війська нема, тільки погранична сторожа. Але на галицькому боці все пограниччя обсаджено польською армією.

- Це означає, що я на клявзу не дістануся.

- Ані вам не раджу, бо як вас зловлять, то тюрма, або принаймні полон вас не мине. Але піду я, як мене й арештують, то скоро випустять. А я знаю такі стежки, що крім нас - полянців, - ніхто не знає.

- І приведете мені Марійку?

- Приведу. Хіба що померла, або вийшла заміж.

- Добре, приятелю, ходіть з Богом і швидко вертайтесь з нею. Буду вам вдячний і як буду фінансово сильніший, не забуду за вас.

- Пусте! Я і без грошей відвідаю Марійку, бо і сам цікавий, що з нею.

Бобер пішов. Продан постукав у двері Марійчиної тітки Кочергані. Привітала вона його дуже щиро.

- Писав я вам двічі для Марійки, писав і на Новий Рік...

- Першого листа я не дістала. Другий лист у великих снігах поніс парубок Юрко Била, але він не вернувся. Може загинув у дорозі, або його поляки зловили і десь запхали в темницю²¹⁵, бо ще й досі не вернувся.

Продан ще ніколи не мав таких довгих двох діб. Ані спати не міг, обертася з боку на бік. Вже скоро зранку встав, пішов у близький ліс. А в травні в лісі - це ж небесна опера. Дрозди, солов'ї, горностаї, синиці, дятлі, голуби, горлиці, сороки, жайворонки, сойки і, хто його зна, скільки інших птахів співає свою пісню, співом боронить свій простір, шукаючи поживу для своїх малят. Продан стояв під величезним ясенем, насолоджувався мелодіями пташні, любуючись при тому красою верховинської природи. Ані їжа його не бралась. Випив хіба ж трохи молока. Не міг хвилину посидіти на одному місці, думаючи тільки про те, які ж то вістки принесе Бобер. Тітка Кочерганя була також стурбована.

Від хати далеко не відходив, чекаючи що хвилини повороту Бобера. Нарешті понад вечір побачив, як із-за

куців появилася постать його друга. Не встояв, пішов напроти нього. Підійшовши ближче, побачив, що Бобер хоч сам, але з веселою усмішкою. І руку забув йому подати на привітання, тільки спитав:

- Ну, що з нею?

- Живе і здорова...

Продан спустив очі, якісь тривожні думки пробігли йому мозком. В цьому моменті Марійка вистрибнула із-за смерічки, підбігла до нього зі щасливою усмішкою, тримаючи руки готово до обіймів...

- Продане!

Їх уста зчепились на перший солодкий поцілунок. Бобер із задоволенням на обличчі та усмішкою на устах запалив свою люльку і подався додому. Продан, щасливий, взяв свою наречену попід руку і повільно наближались до тітчиної хати. Тітка вже стояла на порозі, вичікуючи їх.

- Довго ждала ти на мене, золотко моє! Вибач, але обставини були такі, що не міг ворухнутись...

- Я знала, мій любий! Сватачів, нівроку, було у мене чимало, але я сказала, що вийду заміж лиш тоді, коли довідаюся, що мій Продан не живе, або оженився. Я більше боялася того, що ти попав у румунський полон.

- Мав щастя і в полон не попав, бо там були бі мене розстріляли, як і інших... Але говорім про інші, присмніші справи.

Цілий тиждень перебув він з любов'ю нареченою в Полянах.

- Люба моя, пора мені збиратися. Відвідаю батьків, а опісля поїду в Берегово шукати Василя Синичука.

- А я вже в Галичину не повернуся, залишуся в тітки, перехід кордону тепер дуже небезпечний.

- Добре, Марійко, але не на довго. Я маю намір поїхати в Ужгород і шукати якусь роботу. А як знайду й улаштуся, то вернуся в Поляни за тобою.

- А я готуватиму тут, що зможу, у тітки. Мама хворіє, вона не буде всилі приїхати на наше весілля. Прощалася зі мною зі сльозами в очах, відчуваючи, що бачить мене в останній раз.

Попрощались. Продан вернувся до батьків і радісно сповістив, що свою наречену віднайшов, вона чекає на нього в Полянах.

Батьки були втішені.

- Але гадаю, що весілля зробите у нас, - сказала мати.

- Так! - відповів Продан весело.

Продан подався в дорогу. Проїхав через Хуст і опинився в Берегові. Адреси не знав, але довідався на поліції.

За запискою знайшов вулицю. В хаті вітала його якась чепурна, молода жінка в вагітному стані.

- Шукаю мого друга, Василя Синичука, я той і той... - сказав Продан.

- Це мій чоловік... Він працює в городі на шкільці виноградних саджанців. Піду за ним, бо він вернеться тільки вечір, - мовила молода дружина його приятеля.

- Піду і я з вами, - відповів Продан.

- Добре, - сказала, замкнула двері на ключ і вони пішли в недалекий город.

Синичук їх вже здалека побачив, кинув сапку і поспішав на зустріч.

- Вітай, Продане! Слава Богу, що ти тут! Я чув від твого батька у Воловому, що ти кудись блукаєш... Але я не відважився просити твоєї адреси і тебе шукати в такі непевні часи. Мій батько помер, а я переселився сюди. Про тебе я довідався у Воловому тільки тепер. Що ти тут робиш? Як тобі відомо, в Україні я вивчився на садовода і тепер це мені пригодилося. Одружився тут в Берегові. Це моя жінка, - показав на дружину.

- Вже познайомилися в тебе в хаті, - відповів Продан.

- Зробив я шкілку саджанців винограду, бо в Берегові й на околиці винограду повно, а шкілки не було. Крім винограду вирощую й щеплю саджанці овочевих дерев. Покупців у мене аж забагато, стало розширюю шкілку, бачиш, навіть обгородив, бо перед зайцями й іншими шкідниками саджанців і прищеп інакше не оборониш. Хочу затагнути позичку в банку і збудувати власну хату.

- Щасти тобі, Боже, Васильку! А як політика?

- Дався на культурно-освітню політику. Є тут трохи українців. Прийшла сюди й українська гімназія і я заклав тут читальню й клуб. На іншу політику нема в мене часу... Ну, ходім до хати, ти ж з дороги.

Продан перебув у старого свого побратима тільки одну добу. Синичук оповів йому, що він попав у румунський полон і був у таборі полонених в Сату Маре. В румунській зоні розстріляно 800 полонених, кажуть, що в чеській тільки 350. Це є безоглядність розстрілювати чужих громадян! Тому, що наша країна опинилася в Чехословаччині, його вважали чехословаком і пустили раніш ніж мадярських полонених. Багато з них ще й тепер там.

Продан також оповів йому про свої переживання. Втік від переслідування, але радіє, що вже вдома, бо віднайшов Марійку Підберецьку і думають побиратися. Побратим позичив йому трохи грошей, доки знайде собі роботу. При прощанні Василь сказав:

- У нас незабаром прибуде новий член сім'ї. Запрошую тебе вже тепер за кума.

- Дуже радо прийму і на хрестини обов'язково прийду.

Продан відіхав. В Ужгороді не так легко було знайти посаду, чехи за той короткий час встигли захопити всі державні уряди. Ще й службовців нижчих категорій і навіть прибиральниць привозували собі з Чехії і Моравії. Єдине українське шкільництво, що якраз тепер було в стадії організації, могло його прийняти на роботу, але на ту професію Продан не мав кваліфікацій.

Подав він прохання до Підкарпатського банку. Директор банку Кость Грабар і прокурист Василь Фединець приобіцяли його прийняти за бухгалтера,²¹⁶ але треба було чекати два місяці.

Продан в одній бабусі знайшов тимчасову кімнатчину і не мав іншого вибору, як піти за робітника в будівництво. Мішав вапно, носив цегли, але був молодий, здоровий, це йому не пошкодило.

Через два місяці вступив на банкову службу і знайшов помешкання з двох кімнат і кухні. Марійка приїхала, оглянула все, була задоволена і щаслива. В Полянах нашла й придбала й вона невелике придане і вже ніщо не стояло на перешкоді їх щастю.

Надходив кінець літа. Весілля зробили в Воловому, у батьків Продана. Весілля було досить скромне, на ньому були тільки батьки, найближча рідня і друг Синичук. На весілля приїхала й тітка Кочерганя з Полян. Ні брат Йосип, ані мати не могли приїхати. Прислали тільки телеграму з побажаннями. Василь Синичук приїхав тільки сам, бо народився йому синок. Приніс у великій плетенці пляшку доброго берегівського вина.

Повертаючися з весілля, Синичук забрав молодих до себе в Берегово. Молода господиня угощала своїх гостей, накрила стіл в їдальні, поставила лікери і вино. Опісля внесла святкову страву.

- Просимо до столу!

Посідали. Як налили чарки, то Продан спитався:

- Як буде називатись малий Синичук?

- Петрик, - відповів молодий батько. Для нього було samozрозумілим, що він буде мати сина.

- То ж випиймо на здоров'я малого Петрика! На многая літа!

- На здоров'я і вам усім і нам! - мовила молода мама, і всі піднесли свої чарки.

- А нашу першу дитину як назвемо? - спитав Продан Марійки, що сиділа біля нього.

- Чи не заскоро питаєшся?

- Все одно, і те раз прийде.

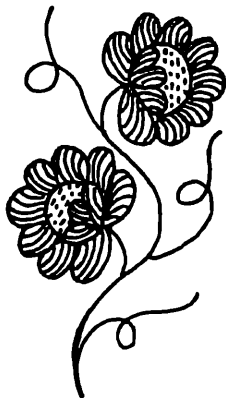
- Як буде хлопець, то... може... Володимир... щоб, після страшної війни, заволодів мир на світі...- відповіла Марійка, а згодом спитала й вона чоловіка:

- А як народиться першою дівчина,яке їй дамо ім'я?

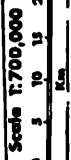
- Зірка... буде називатись Зіркою!...Це ім'я пригадуватиме нам дуже багато пережитого... - відповів Продан.

Сиділи, співали і бавилися до вечора.Потім розійшлись, щоб братися до праці, до нового, щасливішого життя.

Братіслава, 1974

NEWLY ARRIVED BOOKS - - - - -

ПОЯСНЕННЯ НЕВІДОМИХ СЛІВ ТА ВИСЛОВІВ

- 1 Бутин - праця в лісі
- 2 Дараба - зрубані й обтесані від гілляк стовбури дерева, зчеплені докупи для легшого сплаву по ріці. Також: плоти, бокори, але цих слів на Верховині не вживали
- 3 Ожва - мотузок вироблений із прутика, також: ожов
- 4 Дастьбіг своєї - немає своєї
- 5 Шестинеділька - жінка-породіля шість тижнів після породів
- 6 Постіль - ліжко
- 7 Нанашко - хресний батько; нанашка - хресна мати
- 8 Матрикар - метрикальний урядовець; матрика - метрика
- 9 Русалля - Зелені Свята
- 10 Вілах - жалив'яна плахта
- 11 Бусурканя - мад. відьма, чарівниця
- 12 Корчага - дерев'яна посудина
- 13 Квапка, квапок - крапля, крапель
- 14 Грянчало - плакало
- 15 Ручина - рученятко
- 16 Будзок - грудка сира
- 17 Тиганка - залізна каструля - триніжка
- 18 Свєрбигуз - куц дикої рожі
- 19 Най - нехай
- 20 Петечина - вовняний легкий плащик без рукавів, подібний до киптаря гуцулів, але зроблений з домашнього тканого сукна
- 21 Пінязь - сотик
- 22 Ворожілля - ворожіння
- 23 Мериндя - сухі харчі
- 24 Об'ярюватися - обвеснувати, виконати весняні польові роботи

- 25 Овесик - вівсик
- 26 Кулеша - каша з кукурудзяної муки
- 27 Бриндза - овечий сир
- 28 Заповістили - проголосили
- 29 Крижма - крижмо, полотно вживане при хрищенні дитини
- 30 Бесаги - спеціальні подвійні мішки домашнього виробу з вовни, які перекидаються через плече, або спину коней
- 31 Онучі - полотно, яким селяни оббивали ноги замість шкарпеток
- 32 Закосичений - прикрашений, завітчаний; косиця - квітка
- 33 Крисаня - капелюх
- 34 Ширінка - святочна парадна хустка
- 35 Кліть, кліти, з клітей - комора, з комори
- 36 Паленята - вареники
- 37 Кісьба - час кошення трави
- 38 Молоцина - молочко
- 39 На спіл - на спілку, по половині
- 40 Пласт, пластя - невелика копиця сіна
- 41 Сойм'янський квас - квасна мінеральна вода в селі Сойми, недалеко Волового
- 42 Колиба - примітивно збудована мала хатка для нічлігу на полонині
- 43 Косіконики - пільний коник
- 44 Полуденок - обід, харчування в полудне; обідом верховинці називають снідання
- 45 Черес - широкий шкіряний пояс
- 46 Гологани - галагани, малі срібні гроші
- 47 Лічити - рахувати
- 48 Дарабаш - людина, що кермує дарабою
- 49 Шваблики - сірники
- 50 Грейцар - дрібна монета за Австро-Угорщини
- 51 Мочар - верховинці вживали це слово в жіночому роді - мочарь

- 52 Оленик - оленятко
- 53 Чатиння, чатина - дрібні смерекові галузки
- 54 Стрижки - обстрижені вівці
- 55 Паламар - церковник
- 56 Журат - окружний начальник за Австро-Угорщини
- 57 Кранкаса - нім. каса хворих, медичне забезпечення
- 58 "Ил'єн гроф Телекі!"; "Ил'єн кевет Телекі!" - Нехай живе граф Телекі! Нехай живе депутат Телекі!
- 59 "Ил'єн кевет Зомборі!" "Ил'єн!" - Нехай живе депутат Зомборі! Нехай живе!
- 60 Боженник - сільський урядовець
- 61 Маржина - худоба
- 62 Каштель - мад. палата
- 63 Комітат - район, область за Австро-Угорщини. В той час Закарпаття мало чотири комітати: ма-рамороський, берегівський, угочанський і ужгородський
- 64 Кошениця - поле після скошення трави
- 65 Стернянка - поле після жнив урожаю
- 66 Кладня - полукіпок
- 67 "Пір'яники" - мадярські жандарми, які носили на капелюсі пера з когута
- 68 Шалаш, салаш - літня оселя вівчарів на полонині
- 69 Шпурити - кинути
- 70 Дублений - фарбований дубовою корою, тому бру-натного кольору
- 71 Зворина, також: звір, звору - яр між гірськими хребтами
- 72 Сапіна - дрючок закінчений залізним гаком для тягання дерева
- 73 Торгаш - купці, тут жида, бо тільки вони були купцями на верховинських селах
- 74 Гриф - нім., рід великих обценьків для тягання дерев'яних колод
- 75 Фушер - мад., людина некомпетентна, яка справу попусе, а не помагає

- 76 Порція - частина, тут податок
- 77 Здикутор - ексекUTOR
- 78 Шустка - 20 австрійських грейцарів
- 79 Гвара - клевета, поговірка
- 80 Грифель - нім., олівець з писарського лупаку
- 81 Шмагати - бити
- 82 Наставник школи - інспектор
- 83 Лопата - назва полонини
- 84 Гелета - бочівка, бербениця
- 85 Тисина - здрібніла назва ріки Тиса
- 86 Гойкав - кричав
- 87 Ня - мене
- 88 Сирохман - бідняга, бідолаха
- 89 Ти - тобі
- 90 На пачку - на пачку тютюну
- 91 Фіюшпан - мад., начальник комітату
- 92 Каламар - чорнильниця
- 93 Муска - мад., москаль
- 94 Імив - зловив
- 95 Роковини - податки, які селяни мали платити по-
пам річно; коблини - податки, які платили
селяни збіжжям. Від слова "коблик"- дерев'я-
на мірка
- 96 Клерик - студент теології
- 97 Рогачка - рогатка, праща, катапулька
- 98 Шибати - кидати
- 99 Гуня - нагортка з грубого доморобного сукна
- 100 "Будь здоров хлопом!" - Будь сильним, здоровим,
як мужчина!
- 101 "Пироги з очима" - пиріжки з ягодами, або впе-
ченими сливами
- 102 Медовина - медівка, напій приготовлений з меду
- 103 Лісниці - дикі яблука
- 104 Дички - дикі грушки

- 105 Язичник - старосл., поганин
- 106 Сейночне - Всеночне, рання святочна відправа
- 107 Товмач - мад., перекладач
- 108 Біленька - дрібна монета за Австро-Угорщини;
одна біленька була два грейцари; п'ять бі-
леньких - одна австрійська коруна
- 109 Керон - керівник
- 110 Ровта - чота
- 111 Густи пилою - тягнути, гудіти пилою
- 112 На вгурт - гуртово
- 113 Наксам - мад., робота, за яку платять робіт-
никам поденно
- 114 Команиця - конюшина
- 115 На сполок - на спілку
- 116 Вексель - писемне зобов'язання
- 117 Істина - основний капітал
- 118 Пожед - процент
- 119 Впровал - додолю
- 120 Легінь - парубок
- 121 Кльоц - колода
- 122 Косоворотка - сковорода
- 123 Котловина - стояк, що тримає котел над відкри-
тим вогнем
- 124 Кулешник - дерев'яна ложка для мішання кулеші
- 125 Грань - розжарене вугілля
- 126 Казань, ж.р., також казання, с.р. - проповідь
- 127 Шушоніти - перешіптуватися
- 128 Торбонца, торбонка - тачка
- 129 Ту́ман - дурак
- 130 Отпуст - відпуст, проща
- 131 Фінанс, фінансова сторожа - пограничник, погра-
нична сторожа, що слідкує за пачкарями
- 132 "На бубен" - на ліcitaцію
- 133 Ногавичник - людина, що носить "ногавиці"-шта-
ни, а не селянську ношу

- 134 Пранник - лопатка для биття білизни при пранні
135 Глядай - шукай
136 Белендів - говорив дурниці, незрозуміло
137 Оборіг - рухомий дах із соломи або дерева на чотирьох стовпах, під який складали сіно
138 Клявза - гать
139 Зруб - місце, де вирубали ліс
140 Поливка - зупа
141 Шувар - висока полонинська трава
142 Дримба - музичний інструмент, грається устами
143 Шихта - відроблений час праці
144 Нежит - катар, простуда
145 Суньголов - стрімголов
146 Оголоски - передшлюбні оповіді
147 Ладились - готувались
148 Горожанка - чотирирічна школа, до якої можна було вступити після закінчення чотирьох клас початкової школи. Давала підготовку для студій в технічних школах
149 Гицлі - провокатори
150 Ошийник - ковнір на сорочці
151 Мич, микати - витягай, витягати; коноплі завжди мичуть
152 Оціпок - заціпка в сорочці
153 Солом'яник - сінник
154 Натягнути на дереш - прив'язати з голою спиною
155 Шкрептати - шкрябати
156 Вуйчанка - братаниця
157 Корогов - прапор
158 Гонведи - мад., вояки
159 Щебінь - шутер, рінь
160 Рекрутщина - набір до війська
161 Ознобив - скалічив

- 162 Заправотили - оскаржили
163 Фішкареш - мад., адвокат
164 Виповідь - відповідження (праці, помешкання)
165 Рекрути - новобранці
166 Унтерофіцери - нім., підстаршини
167 Плаття - одежа
168 Ко'б-єсь - якби ти
169 Закоштує - засмакує
170 Патронташ - нім., пояс із крісовими набоями
171 Божусь - присягаю
172 Смоляник - папа до покривання дахів
173 Заплатати - залатати
174 Будин - мад. Буда, частина Будапешту
175 Загирити - запропастити
176 "Під пахою" - на чорному ринку
177 Жолд - платня для війська
178 Баканче - мад., чоботи
179 Фіранки - нім., заслони
180 Кішпешт - підмістя Будапешту
181 Гептика - туберкульоза
182 Оренда - найом
183 Фара - помешкання священика
184 Превелебний отець - всечесний отець
185 Папіш - людина, що визнає римського папу, тут католик
186 Смолош - смаркач, молодик
187 Дань - податок
188 Сейкельське військо - мадярське військо, зорганізоване із мадярів-втікачів із Семигороду
189 Ключник - сторож тюрми
190 Лавка - кладка перекинена через потічок
191 Берва - кладка зроблена з розколеного вздовж пня дерева
192 Хура, також: фура - віз, підвода

- 193 Вуйош, уйош - сіряк з домашнього небіленого сукна з овечої вовни, з довгими рукавами, чорними гудзиками та чорними або темно-синіми оксамитними манжетами, кишенями та ковніром
- 194 Холошні - штани з домашнього небіленого сукна
- 195 Довірник - довірена людина
- 196 Кінчтарський - мад., державний
- 197 Голд - пів гектара
- 198 Відпосьому - відтепер
- 199 Ціпцери - німецькі колоністи
- 200 Нарукувати - піти до війська
- 201 Мелай - кукурудза
- 202 Бидзанька - назва жінки на Верховині
- 203 Перехолода - простуда
- 204 Навикнути на щось - привикнути до чогось
- 205 Студінь - холод
- 206 Фляга - нім., військова фляшка
- 207 Казальниця, казательниця - проповідниця
- 208 Подаль - подальше, оподалік
- 209 Гайник - лісник
- 210 Вилічив - відрахував
- 211 Дровітня - дерев'яний будиночок для дров
- 212 Дозорець - сторож
- 213 Миршавий - худий, кошавий, шолудивий
- 214 Ачей - хіба ж
- 215 Темниця - тюрма
- 216 Бухгальтер - нім., книговод

З М І С Т

	Стор.
ВІД ВИДАВНИЦТВА	vii
СИНИ ВЕРХОВИНИ	
Книга перша, 1897-1918	1
Первородний син лісоруба	3
Ворожка баба Векла	8
...І буде тобі ім'я "Продан"	16
Дядько Шемет	28
"Затінь"	38
"...Я вам куплю бички задармо"	45
"З мого сина не буде ні дяка, ні попа"	51
"Мацкаль"	65
Федірко Пацюк	82
"Старий гриб"	85
Мадяризатора вже немає!	96
"Ой, куме, куме, добра горілка..."	98
Дячком і... батрачком	109
Геть від уніятів!	117
Листоношею і адвокатським писарем	134
Сараєвський вистріл... Війна	148
На фронті	172
В лікарнях	202
Азбуки мадари налякалися і її заборонили	211
Втеча з Анцькою до Будапешту	216
Знову на фронтах	227
Фронт розпадається	234
Вдома	245
Книга друга, 1918-1921	253
Знову в Будапешті	255
Збори в Воловому	265
В Галичині	277
"Давайте книжки!"	283
Галицькі студенти в арешті	287
Мадярщина русинам дає автономію	314
Гуцульський Щедрий Вечір	315
Зрада в Марамороському Сиготі	322
Лемківщина zagrożена	324
Торунський мільйонер роздає мадярську кукурудзу	327
Історичний Хустський Конгрес	344

	Стор.
Подорож до Києва	351
Рештки "зелених кадрів"	363
Продан за ґратами	366
На волі	374
МАПА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ	382
ПОЯСНЕННЯ НЕВІДОМИХ СЛІВ ТА ВИСЛОВІВ	383

